

2006
2014

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

Видавництво Наук. Товариства ім. Шевченка

під редакцією

ОЛЕКСАНДРА БАРВІНЬСКОГО.

ТОМ XVIII.

ІСТОРИЧНІ

МОНОГРАФІЇ

МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

ТОМ XI.

МАЗЕПА

ЧАСТЬ II.

в додатку: „Останні часи козаччини на Правобережжі.“

(Монографія В. АНТОНОВИЧА.)

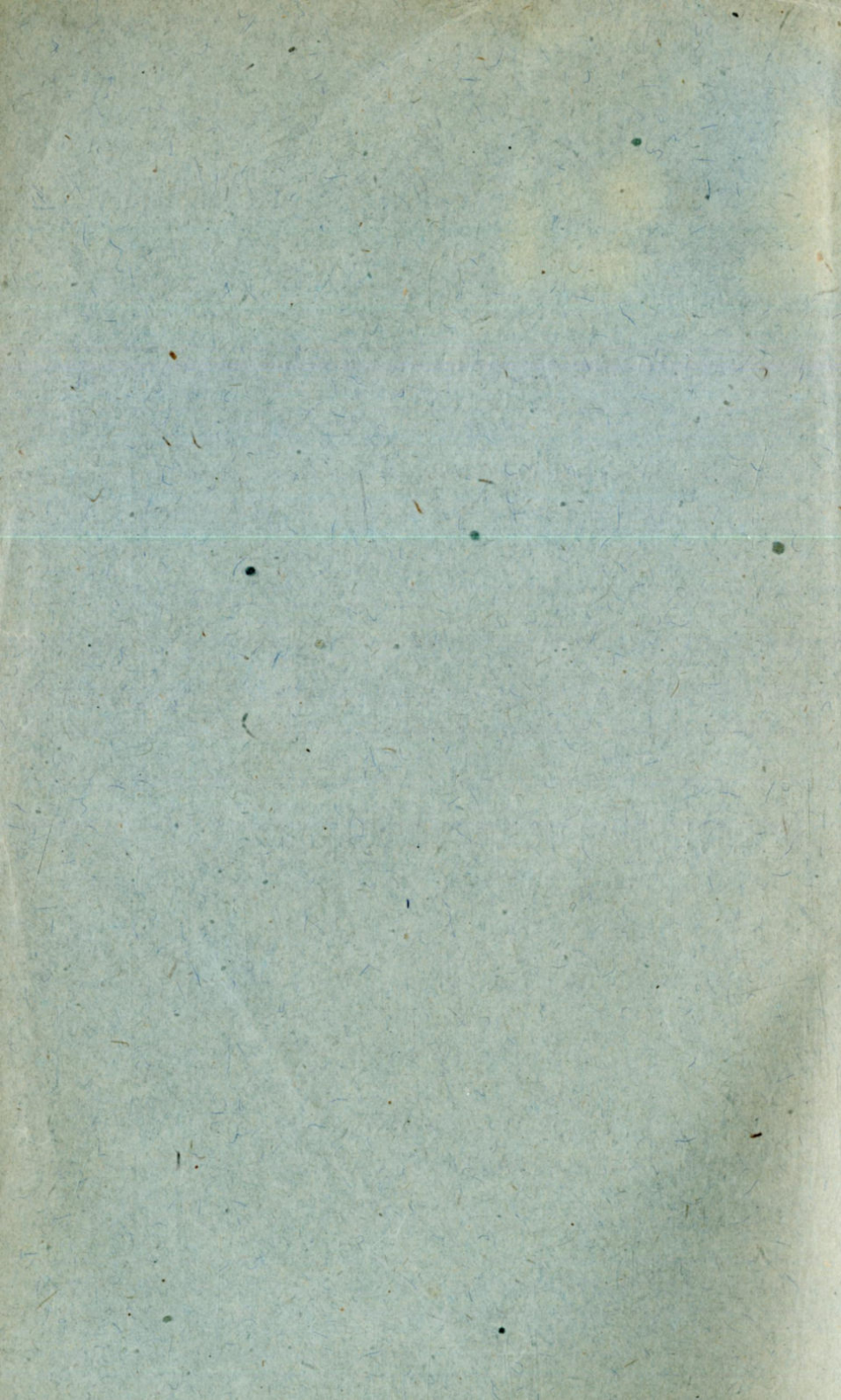
Ціна 1 р. 80 кр.

У ЛЬВОВІ 1896.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського.

Головний склад в книгарні наукового товариства ім.
Шевченка і Ставропігійського Інститута у Львові.

Просимо переглянути інші сторони окладинки.

РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

під редакцією

ОЛЕКСАНДРА БАРВІНЬСКОГО.

ТОМ XVIII.

ІСТОРИЧНІ
МОНОГРАФІЇ
МИКОЛИ КОСТОМАРОВА.

ТОМ XI.

МАЗЕПА

ЧАСТЬ II.

В додатку: „Останні часи Козаччини на Правобережжі“.

Історична монографія В. АНТОНОВИЧА.

→ Ціна 1 зр. 80 кр. ←

У ЛЬВОВІ 1896.

44

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського.

Головний склад в книгарні наукового товариства ім. Шевченка
і Ставропігійського Інститута у Львові.

3р.

III

И-83669/М-2

Львівська бібліотека
ЛН УРСР
№ 83678

Зміст глав XVІІІ тому.

МАЗЕПА ЧАСТЬ ІІ.

ГЛАВА XIII. Поворот гетьмана Мазепи з походу. Рух шведського короля до границь московської держави. Незвістність шведських намірів. Зрадливі укази царя. Карло звертаєсь до України. Генерал Лягеркрона в Стародубівщині. Царський генерал Інфлянт. Вступлене усього шведського війська в Україну. Стап на березі ріки Іпути. Невдоволене Українців против царського війська. Шляхтич Якуб Улашин. Викрути Мазепи. Хитрощі зі старшинами. Намашене св. елеєм. Посольство до шведського короля Бистрицького. Прибуте Меньшикова в Горек. Войнаровський. Від'їзд Мазепи з Борзни. Послідне відвідане Батурина. Похід до Десни. Перехід через Десну. Відкрите наміру козакам. Поодинокі побіги козаків. Мазена у шведського короля. Пошукування Меньшикова за Мазепою. Меньшиков і Голіцини під Батурином. Маніфести царя. Призиваючі письма царя. Взятє і знищенє Батурина. Письмо Мазепи до Скоропадського. Переправа шведського війська через Десну. стор. 1—28.

ГЛАВА XIV. Неприхильність українського народу до замислу Мазепи. Вибір в Гетьмани Скоропадського. Проклятіє Мазепи. Царський маніфест до українського народу. Царські милости. Рухи шведського війська по перехолі через Десну. Мазепа в Бахмачи. Універсал Мазепи до народу. Універсал Скоропадського до народу. Стап шведського короля в Ромнах. Похід Мазепи до Гадячу. Універсали Карла XII до Українців. Вірність Українців до царя. Миргородський полковник Апостол Галаган. Відповідь Мазепі від канцлера Головкіна. Коварство Мазепи. Перехвачене письмо до Лещинського. Недовіріє шведів до козаків. Похід короля Карла і Мазепи до Веприка. Жестока студія. Взятє Ромен москалями. Взятє Веприка шведами. Занятіє шведами Зінькова. Похід Карла і Мазепи в Слобідску Україну. Пораженє під Красним Кутом. Поворот. Несподівана роскаль. Успіхи Москалів в Прилуках і в Рясівці. Вигнанє шведів з Лохвиці. Головна квартира шведів в Великих Будущах. Царські милости Кочубею і другим. стор. 28—50

ГЛАВА XV. Запорожці. Проби Москалів удержанє їх в покірливости. Кошовий Гордієнко у Мазепи. Нерішучість Запорожців.

Українське посольство і Запорозці. Запорожці присягають Карлу. Взаїмні посольства царя і Карла. Діяльність полковника Яковлева. Шведи підступають під Полтаву. Зруйноване Січи Яковлевим і Галаганом. Московське військо під Полтавою. Прибуває фельдмаршалка Шереметєва. Прибуває царя Петра до армії. Зносини межи Полтавою а армією. Тісне положенє шведів. Взятє Москалями Старого Санжарова. Рана одержана шведским королем.

стор. 56—64

ГЛАВА XVII. Перехід московского війська на правий беріг Ворскли. Приготовлення Шведів до битви. Ніч в навечере битви. Ранок. Напад Шведів на московські редути. Невдача у Москалів. Виступ Меньшикова на поле битви. Полон шведских генералів Шліпшенбаха і Росса. Принятє Петром головної команди над армією. Ноші шведского короля. Полон Реншільда. Цілковите пораженє Шведів. Відвага Карла і Петра. Полон Піпера і шведських генералів. Пир царя Петра. Тоаст за Карла і учителів. Погоня за розбитим ворогом. Похорони убитих. Вступ Петра в Полтаву. Мирні предложєня Карла. Відповідь Петра. Царські іменини. Другий пир на поли битви. Шведські полонники. Мазепинці.

стор. 64—68

ГЛАВА XVIII. Карло після пораженя. Обава Мазени. Відступленє Шведів. Карло в Новім Санжарові. Кобиляки. Переволочна. Слухи о переправі. Упір Карла. Король згоджуєсь на переправу. Переправа Мазени. Посьлідні розпорядженя Карла. Поміч, оказана Запорожцями. Переправа короля і Шведів. Прибуває Меньшикова з війском. Упадок духа в шведским війську. Капітуляція шведского війська. Розпач Запорожців. Утеча Шведів і Мазепинців за Дніпром в степи. Недостаток поживи. Погоня за утікачами. Прибуває до Богу. Переговори з турецьким пашею. Переправа через Бог. Москалі беруть в полон Шведів не вспівших переправитись. Прибуває в Бендери. Принятє оказанє серескиром. Смерть і похорони Мазени. Новий гетьман. Історичне значенє особи Мазени.

стор. 68—84

Мазепинці.

ГЛАВА I. Федеративність і московська політика. Мазена яко Поляк. Народ український против Мазени. Нечисленність мазепиної партії. Лебедин. Суд і розправа над мазепинцями. Відпочинок. Дубяга. Лохвицький сотник Яременко. Гамалія і Мартосенко. Данило Тарашенко і Яков Кудин. Піп Мловський. Сульський піп з лубенського полку. Люди Ломиковського. Городецький і Пекалицький. Миргородський полковник і другі переходять назад від Мазени до Петра. Полтавський полковник Левенець. Гамалія і Андрій Горленко

стор. 64—89

ГЛАВА II. Перехід мазепинців до царя в день полтавської битви. Судьба їх. Андріяш. Невінчаний. Запорожці. Бігці українські в турецьких владіях. Вибір Орлика в гетьмани. Єго договор

з Запорожцями і українськими бігцями. Протекторат шведського короля. Поміч від Туреччини. Спокуса Орлика. Грозьби і віроломство Татар. Міри предприняті против Орлика. Прутський мир. Як піймали єго змисл українські емігранти. . . . стор. 89—102

ГЛАВА III. Козацьке посольство в Царгороді. Дані тому посольству інструкції. Вплив козаків на питанє о помирєннї Туреччини з Москвою. Хитливість турецької політики. Цар переказує зібрати і прислати в Москву рідню українських емігрантів, укриваючих ся в Туреччині. Їх маєтности. Архимандрит Одорський і другі українські духовні. Своячка Мазепи. Служба Мазепи. Компанійський полковник Новицький. Доносництво в Україні. Данило Забіла. Гадяцький протопоп Лисовський. Лубенський полковник Дамаскин. Письма Шафірова з Царгороду. . . . стор. 102—108

ГЛАВА IV. Письмо віцеканцлера Шафірова з Царгороду. Проба Дмитрія Горленка помиритись з царем. Єго письма до Скоропадського. Свояки мазенинців пишуть, під загрозами собі смерти, письма до них в Туреччину. Нова хиткість турецької політики. Остаточне помирєнє Туреччини з Москвою. Переписка Дмитрія Горленка з кн. Голіциним і з гетьманом Скоропадським. Пробує Димирія Горленка і єго товаришів в Україну. Від'їзд в Москву. Чолобиття царю від повернувших українських емігрантів. Їх положєнє в Москві. . . . стор. 108—114

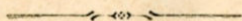
ГЛАВА V. Войнаровський. Єго укаранє і засланє. Григорій Герцик. Єго укаранє і судьба. Участь прочих Українців державних під сторожою. Засланє на Сибір родини Мировичів. Їх освободженє стор. 114—116

ГЛАВА VI. Діяльність Орлика за границею. Єго письма до європейських дворів. Проби утворити і утвердити военний союз против Москви. Орлик в Бреславі. Посилка в Туреччину, до хана кримського і до Запорожців. Посланіє Орлика побуджуюче Запорожців против Москви. Проба Орлика помиритись з царем. Письмо Орлика до митрополита Стефана Яворського. Орлик в Солуні. Безкоролівє в Польщі по смерти короля Августа II. Проби ввести на польський престол Станіслава Лещинського. Орлик у кримського хана. Невдачні стараня видвигнути українське питанє в ряд політичних питань європейської політики. Нове посланіє Орлика до Запорожців. Наслідки еміграційних інтриг. Орлик в Франції. Мирович і Нахимовський в Крими. Предположенє гетьмана Розумовського о средствах против емігрантам. Еміграційний рух усмиряєсь. стор. 116—125

В додатку „Послїдні часи козаччини на правобережї“ стор. 126—274

Азбучний показчик імен географічних і історичних стор. 275—295

Спис похибок друкарських.

Глава XIII.

Після кари над Кочубеєм та Пекрою, гетьман одержав власноручний наказ царський, щоб відрядити усю кінницю козацьку, і як мога самому з нею йти. Мазепа відповідав, що він своє військо радий сам вести на війну, але єму перешкоджають болести, та опріч того не можна й Україну кинути, бо ворог зараз скористуєть ся, і, підсилаючи до несталого і малодушного народу, збунтує его. Оттак гетьман, пильне ховаючи свій таємний замір зрадити цареві, накидав підозрінне про зраду на весь парід український. 19. липня гетьман писав до канцлера, що має замір отаборити ся в осередку лівобережної України недалеко від Ніжина. Між тим Карл вийшов з Радошич 6. червня, а 15. числа того-ж місяця перейшов Березину; 3. липня біля Головчина*) була нещаслива для Москалів сїча, а 16. липня Карл став у Могилеві, звідкіля тільки що вийшло московське військо. У Могилеві король шведський стояв до 8. серпня. Усей час до него знов приходив потайний агент Мазепи, розстрижений архієрей болгарський. Через него гетьман наказував шведському королеви поспішати на Вкраїну, а то як Шведи загонять ся, то козаки почнуть приставати до війська царського. Квартирмайстер Гілленкрот радив королеви не йняти віри Мазепі, на Україну не йти, а простувати до Витебска, щоб бути близьче до Лїфляндії, звідкіля король чекав запомоги від корпусу генерала Левенгавита. Тої-ж думки був граф Піпер і переконував короля, не підступити до Укра-

*) Тепер містечко могоїлівського повіту на річці Бабичі.

тин, поки до него не прилучить ся з своїм корпусом Левенгайт, а то на відсталого нападе цар. Але другі генерали шведські, Реншільд та Майерфельд, — супротивники перших, — раяли королеви инакше: вони хвалили жвавість та силу козаків, ганьбили московські ратні сили, запевняли, що цар напасти на Левенгайта не посьміє, а Карл, як вступить на Україну, то побачить на своєму боці увесь український нарід. Карл тоді піддав ся сим зрадливим надіям. Він надіяв ся на заповогу з Турецчини, але не знав, що падішах не ухвалив політику великого везіра, котрий обезпечив Шведам заповогу; він покладав надію на бунти, що вибухнули по царській державі, але не знав, що сі бунти вже вгамовано, він надіяв ся на повстання на Україні, як обіцяв єму Мазепа, але він не знав українського народу так саме, як не знав єго й сам Мазепа, що більш двадцяти років кермував сим народом. На останку, Карл надіяв ся, що генерал Лібекер, відряжений до Петербурга, звоює єго, але не знав, та й не можна було знати, що Лібекера захопить недоля. Окрім того бадьорив Карла забобон якогось Урбана Гіарна, котрий пророчив, основується на Парацельзови та других ворожбитих, які за 170 років писали, що північний Золотий Лев з малими силами подужає Орла, затупить єго пазурі, розпросторить свою владу на Азию та Африку, викоренить папізм і скрізь насадить віру істинну, то-б то лютеранську. Ся віра викликала у нему таку чванливість, що він вдруге не згодив ся на Петрове прохання згоди. Карл відповідав, що уложить згоду в Москві, коли зовсім одоліє царя.

А Мазепа, підганяючи свого потайного союзника, вдавав з себе незмінно-вірного, як і попередю, слугу царя Петра, справно наказував Українцям відбивати Шведа, як він увірветь ся на Україну. Мазепа звелів збудувати у Чернигові магазин для харчів Москалям і зібрати туди 15,000 четвєртий хліба, зробивши розкладку на мешканців чернигівського полку — по четверику житного борошна з хати, розсилав по веїх полках універсали, якими переконував нарід не зраджувати цареві, звелів скрізь по церквах прилюдно правити молебні, щоб Бог допоміг цареві звоювати єретиків-Шведів, а мешканцям велів ховати свої запаси у землю й самим, спасаючись від ворога, утїкати до міст. Він видав накази, щоб

укріпити міста: Стародуб, Чернігів, Ромен, Гадяч, маючи на увазі швидкий напад Шведів.

Нї цареві, нї московським магнатам й маршалам не приходило й в голову нічого з того, що виявило ся через яких два місяці.

1. серпня гетьман стояв у Києві, чекаючи указу, куди ему послати кінницю. 4. дня того-ж місяця Петро звелїв ему, не відходячи від Києва, послати три або чотири (як ему зручійше) тисячі кінниці у Польщу на заемогу ще ранїйше вираженням туди полковникам кївському й білоцерківському, „щоб зруйнувати й Поляків, що спочувають ворогови, й усе, що може стати у пригодї ворогам“. Другу ватагу наказано вирядити у Литву до Пропойску, щоб заемогти московському війску, що повинно було відбивати шведську силу, що вже наближалась. Гетьман виконав волю царя і в Литву до Пропойска відрядив 4.500 мійських козаків з ріжних полків і 1,600 компанійців, а у Польщу на заемогу полковникам, що були там, післав 2.000 Гадячан, що попередю стояли у кївській фортеці, й до них додав 1000 „молодиків“ (козаків, що тільки що починали свою службу). Опріч того, з царської волї, до Смоленська було відряжено два полки — нїженський та переславський — дві тисячі піхоти і 1000 компанійців. Після того гетьман скаржив ся, що з невеликим гуртом людей лишасть ся, а 16. серпня просив вернути до него тих, що було відряжено під Смоленськ, щоб частину їх розмістити у кївській залозї. Мазепі зовсім не випадало розкидати козаків на ріжні сторони і він скаржив ся, що багато свавольно утікає.

З шведських жерел ми довідуємо ся, що властиво у сей час Карл переняв ся думкою увійти на Україну і 16. вересня він відрядив передній гурт генерала Лятеркрона взяти Стародуб. Сей Лятеркрона був людина дуже самонадїйна й чванькувата, хоч й зовсім не талановита; він підлестив ся до короля й не хотїв і чути ніякої поради. Коли він уступив у стародубський полк, то тудиж з царським війском увійшов і московський генерал Инфлянт; два ворожих генерали мали спромогу виграти на тому, — хто ветигше швидче увійти у Стародуб. Лятеркрона пійняв віри селянинови, що узав ся вести шведське військо найкоротчим шляхом. Сего селянина підіслав

стародубський полковник й він обдурив шведського маршала й повів зовсім не туди, куди треба-б було, а сим часом генерал Інфлянт увійшов у Стародуб.

У слід за Лятеркроною швидко рушив і король, а 21-го вересня з восьма тисячами увійшов у Гетьманщину, стати на постій. У слід за ним йшла решта війська. Воно отаборило ся над річкою Ішутю. Головна квартира, яку Карл звелів окопати, була в Дрокові*). Країна, куди увійшли Шведи, здались їм багатою та людиною; військо, що стало по селах, мало спромому спочити від важких походів; хліба та скоту було так багато, що Шведи не мали-б недостачі, як би їм довело ся стояти там кілька місяців. Шведи простояли там два тижні. Тим часом Левенгафта, що йшов з Ливонії через Литву, 27-го вересня Москалі розбили під Лісним біля Пронойку і він прибув у головний королівський табір з рештою своєї сили. Король звелів сю решту розділити по усій армії.

У листі своєму Орлик сповіщає, що Мазепа, як довідав ся, що король шведський повернув на Україну, то вигукнув перед старшиною: „От чорт его сюди несе! Та він усї мої кметовання знівечить й впровадить за собою у самий осередок України московське військо на конечне руйнування й погібель нашу!“ Мазепа хоч й заманював старшин на свій бік, але усе ще відкривав їм про свої зносини тільки на половину і вдавав, що пристати до Шведа він відважить ся тільки у останню годину, коли вже війну буде перенесено на Україну й усїй Україні погрожати ме небезпешністю, зазнати руйнування від обох ворогів.

Петро-ж, вирядивши у Стародубщину генерала Інфлянта, наказав й гетьманови працювати за одно з ним. Мазепа, одержавши сей наказ, закликав Лозиковського та полковників: миргородського, прилуцького й лубенського, показав їм наказ й промовив:

„Я опасуюсь, чи не приманують мене до сего генерала, щоб узяти до рук. Чи йти нам, з царського наказу, на сполучення з сим генералом?“

„Нї, нї, не йди! — гукнули усї в один голос. Більш не

*) Тепер село Старий Дроків, суражського повіту.

гай ся й посплай до шведського короля просити протекції: як би нам зійтись з Шведом на кордоні й не пустити московське військо на Україну!⁴

Але тут єго хтось спитав:

— Ти, гетьмане, виголоси нам, на віщо ми маємо надїяти ся з цілою Україною та війском запорожським й що ти поклав підвалиною сеї машини⁴.

Мазепа розсердив ся й промовив:

„На віщо вам задалегідь про се знати? Здайтеся ви на мою совість та на мій підлий розумець, на який ви більш не розведетесь. — Я з Божої ласки один маю більш розуму, ніжк ви усі⁴.

Звернувши до Ломиковського, Мазепа промовив: „Свій розум ти вже вистарів“, а показуючи на Орлика, Мазепа додав: „У того розум ще молодий, дитячий. Сам я буду знати, коли післати до шведського короля“.

Але після того, ніби задовольняючи їх недовірія до себе, гетьман дістав з скриньки універсал, що було надіслано від Станислава через кьондза Заленського, й звелів Орликови прочитати єго, щоб усі чули. Здавало ся, ніби усі задовольнились ним. Але навряд чи були там потайні умови з Станиславом, укладені через болгарського архирея-розстригу. Українці не задовольнили ся-б ними, та навряд чи й Мазепа до якогось часу зважив ся-б виголосити їх старшині. Мазепа був з гурту тих людей, що, придбавши владу, пильнують про те, щоб вбити підданцям сталу віру до своєї мудрости, й через те усеєго, що надумують, зумисне не відкривають відразу, щоб тим самим привчити їх у всему з побожністю покладати ся на свою голову або господаря (владику). За 20 років свого гетьмановання Мазепа вже привчив старшину до такої слухняности й тепер він тільки потроху піднімав їм ту завісу, що закривала єго таємний замір. Він спокушав старшину марою незалежности України, вказував їм, що тепер з'явив ся випадок, визволити ся з під усяких налогів та податків, що вигадує уряд московський: сам Бог, щоб спасти їх, посилає шведського короля. Зробивши їх учасниками заміру у єго головній ідеї, він не відкривав їм багатьох подробиць, але кожного разу цитав ся у них поради, що єму чинити, і вдавав, ніби усе те ведеть ся не з єго почину, а з їх загального бажання й він

поміж ними не більш, як тільки розумний сповнитель загальної волі. Щоб сховати ся від тих, кому він не хотів відкрити секрету, він напускав на себе старечу німеч, казав, що ледве може сісти на коня, навіть ходити й стояти на ногах, лягав у постіль, обмотував себе обвязками з плястирями; оттак, лежучи у постелі, він приймав царських посланців, скаржив ся їм на свої муки й балакав з ними так, що ледви було чути. Воно й правда, що Мазепу мучила стареча німеч, але він й збільшував її, бо задля його таємної мети у той час було корисно перед царськими людьми уявляти з себе людину близьку до могили. І сам цар, і царські міністри відносили ся до гетьмана з довірієм, потураючи й не примушували занадто виконувати свої обовязки. Попереду вимагали, щоб він сам йшов під Стародуб, але як він сповістив, що через слабість він не має змоги, то єму дозволено вирядити з козаками наказного гетьмана. Тоді гетьман, щоб допомогти генералови Інфлянтови й послав гурт козаків п'яженських, лубенських та переяславських.

Але перш, ніж прийшли сі козаки у стародубському полку, вибухнув страшний переляк. Генерал Інфлянт, увійшовши у край, звелів мешканцям з своїм майном утікати до фортеці, а села, хутори, пасіки, млини, токи звелів палити, щоб не дати ворогови захисту й спроможности содержати себе. Мешканці й старі, й малі з переляку почали утікати й потягли за собою надісланих козаків. Тільки частина останних злучила ся з чотирма батальйонами та 400 драгунів, з яких складала ся стародубська залога. Від утікачів по усій Україні пішли чутки, що ті Шведи, що увійшли у стародубський полк, не чинять мешканцям нічого лихого, а московське військо, що прийшло ніби боронити край, навпаки, палить села, грабує, обдирає мешканців, силоміць заганяє у фортеці, примушує до незвичайної праці, безчестить й зневажає їх, називаючи зрадниками. Утікачі розповсюдили поміж козаками такий жах, що кілька сот чоловіка товаришів з полків миргородського, лубенського, й прилуцького прибули у обоз до гетьмана біля містечка Салтикової-Дівиці й подали сулітку, написану від кожного полку окремо, але на один лад.

У звязку з такими випадками, що викликали ворогованне до московського війська, стоїть сучасна тоді скарга чернигів-

ського полковника на „салдатів“ майора Геннінга, що чинили мешканцям образи: якогось „Шевлюгу трохи не на смерть прибили“, а майор, коли Українці пішли до него скаржити ся, вигнав їх, а одного атамана так ударив у бік дулом (люфою) рушницї, що той, полетівши у низ головою по східцях, вельми забив ся.

Незадоволення поміж Українцями на Москалів усе більш та більш розгоряло ся й було на руки Мазени, коли він намірив ся привести на Україну Шведів, як спасителів від московського уряду. Але тут трапив ся випадок, що мало не видав заміру Мазени. Коли генерал Лягеркрона увійшов у стародубський полк, зараз почали розповсюджуватись заклики, котрі Москалі звать „прелестними“ листами. Шведський генерал переконував Українців не боятися Шведів, спокійно мешкати у своїх господах, а з Стародуба нехай вийде до него на зустріч бурмістр та значійші мешканці й нехай везуть до него на продаж хліб й усяку харч. Мешканці не піддавали ся на єї спокуси, а не оглядаючись тікали, спасаючи себе як від Шведа, так і від кацапа. Межи розносителями таких „прелестних“ листів понав ся польський шляхтич Якуб Улашина: він віз лист від пана Понятовського, що був резидентом Станислава біля шведського короля. Лист був до Мазени. Понятовський просив українського гетьмана, на спогад доброго привіту, що було зроблено колись Мазені у Луцку, випустити на волю полоненого єго брата. Улашина чогось здав ся небезпечний й генерал Інфлянт 1-го жовтня вярдав єго до похідної канцелярії, що була тоді у Почепі. Улашина мордовано огнем й він, не стерпівши муки, виголосив, що Мазена похитнув ся що до вірности цареві, й Понятовський послав до него переказати на словах, щоб він, як Швед увійде на Україну, відписав до Понятовського й з Божою допомогою пристав до Шведа з усім війском запорожським. Улашина ще раз підкарили, але він вже більш нічого не виявив. Тому, що посвідчив Улашина, віри не пійняли, а відбиток з єго посвідчення послали до гетьмана. Не тільки усі схожі випадки, що трапляли ся перед тим, настроїли царя й єго міністрів, дивити ся на усі обвинувачування на Мазену, як на брехні, але у сей саме час Мазена виявляв свою прихильність, сповіщаючи Головкина, що Станислав з шведським та польським війском про-

стує на Волинь, щоб з відтіля увірвати ся на Україну; просив швидче прислати регулярне військо, бо Українці можуть зрадити й пристати до ворога. — Разом з тим гетьмана знов звали, злучити ся з царськими силами. Мазепа відповідав, що посвідчення Поляка Улашина не більш, як лукаві вигадки ворога, котрий хоче зрушити царську віру до гетьмана й тим посїяти на Україні колотнечу. „Ніякого брата Понятовського у мене немає, я про него й не чув“, писав гетьман. Щож до вимагання, їхати самому до московського війська, то Мазепа спекував ся тим, що по Україні повстав безлад через п'яниць-бродяг, що купами Бог зна, що роблять по полках: полтавському, гадяцькому, прилуцькому, миргородському, лубенському й переславському й се лихо вже переходить у полки: чернігівський, піженський та стародубський, де попереду вело ся. смирнійше Гетьман сповіщав, основуючись на надісланих ему сповістках, що з'явило ся дві ватаги розбишак: одна під проводом Перебийноса з 800 чоловік, друга-ж під проводом Молодця з 1000 чоловіка. Вони свавольничали, грабували й вбивали людей у придириянським краєви й до них, як вода, стїкають ся купи бродяг. Як гетьман з війском відійде у стародубський полк, то свавольці нападуть на міста й знайдуть собі межі поспільством однодумців. Полковники й полкова старшина нарікають й кажуть, що як їх поведуть у Стародубщину, то се буде остання погибель їх родинам та руїна їх добра, бо тоді поспільство захоче грабувати й вбивати людей чесних й заможних. Опріч сего гетьман завважав на можливість швидкого нападу на Україну від Станислава.

Зовеїм натурально, що Мазепі хтіло ся, не вважаючи ні на віщо, лишити ся з козаками на Україні до того часу, поки не прийде Швед, а тоді раптом й несподівано оголосити себе ворогом Петра. Але поперед, ніж шведський король з'явив ся з своїм війском, щоб укупі з ним воювати Шведа. У такім разі вже не зручно крутнути у супротивлений бік. 6-го жовтня, коли Мазепа одержав новий наказ, злучити своє військо з московським й самому прибути у головну квартиру царську, він покликав на раду усіх своїх однодумців й питав: чи їхати ему до великого господаря. Старшини загукали: „Нї. Як поїдеш, то загубиш й себе й усю Україну“. Тоді Мазепа звелїв написати й послав лист, про який згадувалось поперед. Але, як

понує Орлик, Мазепа нитав старшин тільки для годить ся й вивіряв: він навіть вдавав перед ними, що вже налагодив ся їхати по царському наказу, а справді, то й не гадав про таку їзду; навпаки, він бояв ся, щоб міністри не заманили его й не взяли у свої руки, тим більш, що по Польщі, як сповіщали Мазепу, скрізь лунали чутки про тайне єднання его з Станиславом й про зносини з Шведом.

10-го жовтня Мазепа одержав відповідь на лист писаний 6-го числа того-ж місяця. Царські міністри сповіщали, що, порадившись з фельдмаршалом Шереметєвим, вони ухвалили послати царський наказ до київського воеводи князя Дмитра Михайловича Голіцина, щоб він з царськими ратними людьми, що були у Києві, та з чималою артилерією йшов у осередок України, маючи на меті не допускати „хібкости“ поміж Українцями. Для сеї-ж мети гетьман повинен послати ему козацький гурт з ріжних полків свого реїменту, а сам з усім останнім війском зараз же повинен йти до Новгород-Сіверська, розставити там своє військо понад Десною, а самому, своєю особою, приїхати у головну армію порадитись з фельдмаршалом. Між инчим зазначала ся така потреба его приїзду: поміж народом ходили чутки, ніби у час ворожого нападу на Україну гетьман кидає її, от гетьманови й слід з'явити ся при царському війську й розвіяти такі чутки. До того-ж ему відомі пороби й звичаї місцеві й він має змоги навчати царських міністрів та військово старшину (воєначальників). Свавольства, що почали ся по Україні, швидче затихнуть, як нарід побачить, що московське військо вкупі з козаками може вгамувати їх.

Мазепа страшно стурбував ся. Він повинен був хоронити ся й кожну хвилину бояти ся, що от-от его хитрощі відкриють ся, ст-от міністри догадають ся. Й справді, здаєть ся, міністри вже почали спостерегати, що у поводженню гетьмана є щось непевне, але ніхто не насмілював ся сказати про се цареві, бо Петро не переставав йняти віри чесности та щирости свого гетьмана. Петро так ему вірив, що як ему доручили те, що розказував Улашин, то він піклував ся про те, що сим можна стурбувати гетьмана, й писав до Меншикова, щоб князь побачив ся з гетьманом й заспокоїв его, бо „ледачі знов почали его обижати своїми злочинствами“. Щоб певнійше спекатись від усякого недовіря царського до себе, гетьман того-ж

таки жовтня вирядив до Петра військового осаула Максимовича одного з своїх співробітників, — просити дати йому наказ, щоб ствердити й розмежувати землі, що він скупив у панів рильського повіту, і дозволити заселити їх прийшлими вільними людьми. Хтоб міг помислити після сего, що сей чоловік наміряєть ся відірвати ся від царської держави, колиж він у сій самій державі здобував собі земельну власність! Від імени гетьмана, Максимович подарував цареві 2000 червінців, а цареві тоді мабуть було сутужно на їх. Тоді-ж Мазена поздоровляв царя з побідою під Лисним, вітійно скомпонованим листом, де, по своєму звичаю, бажав цареві „до кінця“ знищити своїх ворогів.

Після побіди біля Лисного цар пробував у Смоленську й, по своєму звичаєви, що сповняв ся після кожної військової вдачі, святкував побіду, триюmfально в'їздив у місто, тоді як палили з гармат; за ним везли відібрані у ворога корогви й гармати; він посилав різні накази на Дон, де князь Довгорукий добивав Булавинців, і на північ, де Апраксін розправляв ся з шведським генералом Лібекером, а 20 жовтня з Смоленська виїхав на Україну до війська.

Треба було попередити приїзд царя й якось ошукати царських міністрів до тої пори, поки ближче підійде Карл. Цар вимагав, що Мазепа, конечно повинен приїхати до військової старшини московської на раду. Мазепа відповідав, що царський приказ виконає, хоча-б довелось й умерти на дорозі; він з Салтикової-Дівиці попливе у човні проти води по Десні, а потім по Борзні до міста Борзни; сухопуттю-ж та ще й у осени по груді йому через хираїричні та податричні припадки ніяк не можна їхати. А сим часом він зібрав старшину й промовив:

„Мене кличуть у царське військо. Але у мене там є щирі приятелі; от вони й застерегають мого канцеляристу Болбота, щоб я не їхав до царського двору, а о скільки мога дбав захистити й себе й український нарід; нехай кожний закопує у землю все, що має найдорожчого, бо цар, не маючи надії на сталість України, як нападе на неї ворог, хоче щось недобре вчинити й над гетьманом й над усім народом“. Се розказувалось, яко найбільший секрет.

Трохи згодом виявилось, що все се було вигадкою, справдїж було зовсім ніче. Канцеляристови Болботу говорили, що цар до гетьмана милостивійший, ніж до Меньшикова, і нікого, хтоб про него що лихого не казав, не слухати ме. — Що до поради закопувати у землю все дороге — то сю пораду, як ми вже бачили, гетьман давав і попереду, застерегаючи від Шведів.

Цар та єго міністри й справдї ніби шікливали ся про здоровля гетьмана. До него послали Семена Протасєва з указом, що дозволяв недужому гетьманови лишити ся при обозі на лівому боці Десни, а за Десну обміркувавши може послати легке військо компанійців та сердюків. Протасєв побачив гетьмана у Борзні, куди той прибув з Салтикової Дівиці*) водою. Мазєпа лежав у постелі, ледве балакав й здавалось, що він от-от умре, але все таки уявляв, що він налагодив ся йти далі, хоча-б довело ся везти за собою й домовину; хвалив міністрів за те, що вони вказали Голіцинови боронити Україну від народного баламутства. Повернувшись, Протасєв казав Головкінови, що гетьман, здаєть ся, зовсім умирає.

Трудний Мазєпа прохав київського митрополіту Йоасафа Кроківського, що вертав ся з Москви, де єго й висвячено, щоб той заїхав до Борзни й маслособорував єго. — Міністри й після того, як навідував ся до Мазєпи Протасєв, не переставали засилати до него листів та гонити, щоб швидче виступав у похід, а Мазєпа у своєму листі до Головкіна, скаржив ся, що ніби не ймуть віри єго немочі, тоді як здоровля єго і саме життє справдї безнадійні. В своїй відповіді Головкін запевняє гетьмана, що єму він цілком вірить й жалкує, що він занедужав; що ніякий брехун про гетьмана погано не посьміє й казати, бо єму не повірять.

А тим часом з Орликового листу ми довідуємо ся, що в Борзні у гетьмана діялось ось що:

Уже кілька день Ломиковський та полковники вимагали, щоб Мазєпа послав до шведського короля. Мазєпа усе відкладав, вказуючи на усякі перешкоди. На останку, у Борзні, ввечері, гетьман кличе до себе Орлика й каже: „Йди до Ло-

*) Тепер містечко чернігівського повіту на р. Десні та Дівиці.

миковського й до полковників, нехай рішуче скажуть, чи посылати до короля, чи залишити сю посилку“. „Я думаю, — каже Орлик у своєму листі, — що сим Мазепа нас спитував“.

Ломиковський й полковники вислухали се запитання й з досадою казали: „Ми бачимо у Мазепі оспалість та ваганнє; скільки разів ми доводили й просили єго про се; до короля треба було послати ще тоді, як він тільки доходив до границі, а Мазепа усе гаяв ся й через се навів на руїну та всенародне кровопролиттє московське військо на Україну; й тепер, коли Шведи вже під носом, він невідомо, чого вагаєть ся“. Таким робом гетьман довів старшину до того, що вони так забалакали, ніби гнівають ся на гетьмана. Через що він, відповідно їх загальній волі, не пристає до шведського короля? Перечувши через Орлика такі речі, він покликав Ломиковського та инчих однодумців. — „Се все чорт лисий — Ломиковський каламутить“, промовив він.

Як прийшли однодумні, Мазепа вдав з себе розгніваного й казав: „Що се? Ви не радите ся, а тільки мене судите! Ат, нехай вас чорт візьме! От я возьму з собою Орлика й поїду до царського двору, а ви тут собі хоч пропадїть!“ Але пройшло кілька часу, він заспокоїв ся і вже, не гніваючись, питав ся: „Ну, то щож, чи послати до короля?“ Єму відповіли: „Як же не послати! Се вже давно-б треба було зробити й тепер не треба відкладати“.

Тоді Мазепа, ніби на підставі того, що почув від старшин, звелїв покликати Бистрицького. Се був Поляк, управитель Мазепин у єго гетьманській шептаківській волости. Він, як кажуть, доводив ся гетьманови якось чи родичем, чи свояком. Поперед усього гетьман звелїв єму запрягти перед усїма, що він держати ме у секреті те, що єму доручать. Се Бистрицький виконав. Тоді Мазепа звелїв Орликови скомпонувати по латині до графа Піпера інструкцію, а своєму аптекареви перекласти її на німецьку мову й укупі з латинським оригіналом доручити Бистрицькому. На сій інструкції не було ні печати, ні підпису. Особисто від себе Мазепа теж ні до короля, ні до графа Піпера не послав ніякого листу. Зміст сєї інструкції був такий: гетьман доручав Бистрицькому переказати свою радість з приводу того, що король шведський вступив на Україну, просив Карла в справі визволення з під

важкого московського тягара, подати заемогу гетьманови війська запорожського й усему народови українському. Він запевняв шведському військови безпечність, просив, щоб наперед для оборони як швидче прислати до него помічний відділ, а для переправи его через Десну обіцяв збудувати у Макошинській пристави*) пороми.

Відряжаючи Бистрицького з невідписаною і неприпечатаною інструкцією, не додавши власноручного листу до неї, Мазепа зробив те, що як би Бистрицький попав ся у руки Москалів, то его визналиб за один з тих засобів, яких, як запевняв Мазепа, вживали багато разів его потайні й видимі вороги, силкуючись довести, що Мазепа — царський зрадник. Певно, що Мазепа се і мав на увазі, пускаючи Бистрицького з таким недоробленим писаним видом. У історії, що написав Теофан Прокопович, цитуєть ся лист нїби післаний від гетьмана до шведського короля; але-ж свідоктво Орлика про те, що Мазепа відрядив Бистрицького з невідписаною інструкцією, має більше певности, яко звістка особи, що стояла тоді ближче до сего діла. Одначе, може бути, що той лист, якого Теофан цитує у перекладї, мав у собі тільки зміст інструкції, даної Бистрицькому, тоб-то те, що той повинен був переказати від гетьмана графу Піперу.

Відрядивши таким чином Бистрицького до Шведів, Мазепа того-ж таки дня послав до Головкина лист, де сповіщає, що він уже більш десяти день не їсть й не спить і ледве живий а тільки сподіваєть ся на чудотворне полегченне маслособоровання.

Шведське військо простувало до Стародуба. Видно було, що вони прямують до Новгород-Сіверська. Московські проводарі рішили йти за ворогом. Меншиков післав до Мазепи і просив его приїхати на раду, а сам з своєю кавалерією 20. жовтня став у Городку**). Але замість Мазепи до Меншикова приїхав небіж гетьмана Войнаровський й привіз від дядька лист. Мазепа сповіщав Меншикова, що вже швидко его кінець: через подаїру та хираїру з ним сталась епілєсія. Менши-

*) Макошин — село на Десні, сосницького повіту у Чернігівщині.

**) Тепер містечко гродненського повіту на р. Снові.

ков про се сповіщав царя й шкодував, що гетьман занедужав, й укупі з сям не хвалив козаків, що з царського наказу гетьман відрядив проти Шведів за те, що вони розбігають ся.

Й справді, виражені у похід однодумні з гетьманом полковники рапортували єму, що козаки миргородські, прилуцькі та инчих полків збунтували ся й просять, щоб за Десну не посилати їх, бо Москалі їх братії роблять різні образи та утиски. Такий настрій козаків, що вказував на ворогованне до московського війська, тоді був на руку Мазепі й єму можна було мати надію, що на Україні Карл знайде співчуття.

Бистрицький, що рушив вкупі з шведським вязнем, нагнав шведського короля у селі Панорівці*), що на шляху від Стародуба до Десни. Пущений зараз же й назад він не привіз до Мазепи нічого писаного, але переказав, що король обіцяв бути біля Десни 22 числа у п'ятницю, у той самий день як вернув ся й Бистрицький. 23. числа вельми хапаючись, прибіг у Борзну Войнаровський й сповістив, що велід за ним їде у Борзну Меньшиков й прибуде у неділю у обіді. Сам Войнаровський казав, що він, покинувши і свої вози й челядь, нишком утік від Меньшикова, бо почув, як один офіцер — німець казав другому: „Помилуй, Господи, сих людей! Завтра вони будуть у кайданах“. „Я й досі не знаю, — каже Орлик, що переказує про випадки тих днів, — чи Войнаровський справді чув се, чи Мазепа навчив єго так казати, щоб усіх нас одурити“. Але з листів Меньшикова до царя видно, що Меньшиков справді намірив ся тоді відвідати Мазепу.

Гетьман, одержавши звістку, що до него приїде Меньшиков, зараз, висловлюєть ся сучасник, „порвав ся як вихор“ й подав ся до свого Батурина. За ним поїхали і старшини, що були з ним. До Батурина він прибув вже пізно у суботу. Остання ніч, яку провів Мазепа у своїй резиденції, пішла на упорядкованне. Треба було збути ся царського полковника Линенкова й гетьман відрядив єго до Меньшикова з листом, у якому просить пробачення своєму небожеви — Войнаровському, що нишком втік від него й називає єго вчинок легкодушним.

*) Тепер містечко стародубського повіту на р. Ревці, 26 верстов від Стародуба.

Після того гетьман доручив сердюцькому полковникови Чечелю, гарматному осаулови-німцю Кенїґзену та батуринському сотникови — на імя Дмитрови Батурини. Військової сили у Батурині з ними зостало ся: чотири полки сердюцьких (Чечелів, Покотилів, Денисів та Максимів) й частина городових полків лубенського, миргородського й прилуцького; другу частину сих полків гетьман повів з собою. Урядові особи, що лишили ся у Батурині, були вже наструнені відповідно Мазепиному замірови. Гетьман наказав їм, щоб, як прийдуть Москалі, не віддавали міст, а боронились від них й чекали шведської заемоги; він обіцяв їм, що швидко повернеть ся назад, щоб визволити їх, й приведе з собою самого шведського короля з его хоробрим війском. У неділю рано гетьман на віки попрощав ся з своїм Батурином, перебрав ся через Сейм й тогож таки дня над вечір прибув до Корона*), переночував там з 24. на 25. жовтня, а у понеділок 25 числа біля Оболюя**) переправив ся через Десну. Козаки були певні, що гетьман з царського наказу веде їх проти ворога. З Мазепою переправилось війська від чотирех до пяти тисяч. Другу частину від пяти до шести тисяч зоставлено на лівому березі Десни. Через те що інші полки козацькі задалегідь розіслано на царську службу у різні місця, то замість двадцяти тисяч зазброєного люду, обіцяного Карлови, Мазепа ледве спроміг ся привести чверть сего числа. Але й з тими треба було ще балакати. Опріч небагатьох одиодумців ні з старшин, ні з рядових ніхто й не гадав несподівано почути від свого ватажка, що він веде їх зовсім не для того, щоб бити ся з царським ворогом. Після переправи через Десну, рушивши трохи вперед, гетьман звелів козакам вистроїтись й почав говорити промову. Тільки тепер гетьман сказав своєму козацтву, що він веде его не проти короля, а проти царя-гнобителя козацької вольности. Гетьман перелічував різні утиски, що чинив цар України, й головним чиним завважав на те, що він хоче повернути козаків у Москалі. Така чутка проміж козаків вже давно ходила. Гетьман запевняв, що, часто балакаючи з царем, він від него самого

*) Тепер заштатне місто кролевецького повіту на р. Корони.

**) Тепер містечко кролевец. повіту на р. Десні, 38 верстов від Кролевици.

довідав ся про его секретні заміри: він хоче потоптати усї права і вольности України і настановити у сему краєви московський уряд. Мазєпа добре знав, чим найдужче вразити козацьке серце. Козакам противний був уряд, що замість тубольців мав скластись з Москалів; ще за попередних гетьманів турбував козаків страх такого уряду й сей страх переходив з роду у рід.

„Я — казав Мазєпа, — багато разів пильнував відвернути царя від погибельних замірів для усього українського народу. Але з того нічого доброго не вийшло: тільки сам я піднав під его гнів та злобу і не знайшов инчого способу спастись як звернути ся до шведського короля. Він обов'язуєть ся поважати наші права й вольности і боронити їх від усїх тих, що вже й тепер зазіхають на них та й далі зазіхати муть. Браття! наша пора прийшла; покориствуємось з сего випадку; віддячмо Москалям за їх довгочасне насильство над нами, за всі жорстокости і неправду, що вчинено нам, оборонім на прийшлі часи нашу волю й права козацькі від їх зазіхання. Ось коли прийшов час скинути з себе ненависне ярмо і нашу Україну зробити вільною стороною й не від кого незалежною. От до якої будуччини я вас кличу. Ви, браття, певне досягнете сеї мети з вашим лицарством й з допомогою шведського короля, що закликає вас укупі з Шведами воювати з Москалями“.

Промову гетьмана вислухано без відповіді. Кожен з непосвячених у заміри гетьмана заздалегідь не сьмів суперечити єму: кожен думав, що вже напевне біля гетьмана є багато тих, що згоджують ся чинити его волю, значить відкрите перечення не зупинить розпочатого, а тільки може пошкодити тому, хто почне перечити єму. Через се, багато з тих, що відразу не схотїли йти показаною стежкою за гетьманом, вважали за краще, не перечучи єму, у слухний час втікати від него.

Гетьман післав обозного Ломиковського й писаря Орлика до начальників передньої варті шведської, що складалась з двох драгунських полків. Вони стояли у слободі за Орлівкою*).

*) Тепер містечко повгородсіверського повіту на р. Убіді, 37 верстов від Новгородсіверська.

Командирами були Гельм та Гілленстіерна. Вони були вельми здивовані таким несподіваним прибуттєм посланців. Полковник Гельм зовсім не повірив їм і вбачив тут ворожі хитрощі. У его полку служив один Італіянець, що попереду був у московській службі й знав Мазепу особисто. Гельм післав его до козаків напевне взнати, що се значить. Італіянець не довго виконував поручення своє; він швидко вернув ся й сповістив полковника, що сам гетьман прибув з ним.

Гельм витав Мазепу чесно, як і подобало витати високий чин голови народа й війська, і гетьман пробув у шведських полковників аж до 28. жовтня. А полковники зараз же про усе сповістили свого короля, що з головним кошем стояв у Горках*) над самою Десною.

Король повинен був чекати прибуття козацького гетьмана, бо ще ранішш Бистрицький сповіщав его про се. Але король не йняв віри щирости чоловіка, що так довго й вірне служив своєму цареві, а ще більш через те, що королеви ставали відомі гетьманські універсали до Українців, які посилено на показ до Москалів й через те не говорили про прихильність до Шведів. Через отсе саме король й не поспішав переходити за Десну, тоді як Мазепа бажав, щоб король перейшов сю річку попереду, ніж гетьман оголосить себе его прихильником. Певне гетьман розміркував, що край, який лежить з лівого боку Десни, більше буде корити ся ему ніж инчі: мешканці сего краю з етнографічного боку були дійсні Українці, а до того сей край прилучено до московської держави з остальною Україною тільки за Богдана Хмельницького, тоді як правобереже Десни ще здавна, у XV. та XVI. століттях, підбито під Московщину. Певна річ, що се саме й примушувало гетьмана бажати, щоб шведський король швидче перейшов Десну, а тоді вже гетьманови можна було прямо виступити з своїм заміром. Карл, як потують сучасники, вагав ся й через те, як дійшов до Десни, та отаборив ся на правому боці її.

Поки сповіщали шведського короля, Мазепа знов скликав своїх козаків й звелів їм запрягти, що вони еднають ся

*) Тепер містечко новгородсіверського повіту, 10 верстов від Новгород-Сіверська, на шляху до Сосниці.

з Шведами, щоб визволити Україну з під московського тягару. Тут тільки Мазепа побачив, яку обмаль війська доводилось показати своєму спільникови. Одні звістки кажуть, що з ним лишило ся півтори тисячі чоловіка, другі — кілька сот — багато до тисячі. Усі останні розкусили, у чім річ і що думають з ними робити, не спитавшись їх попереду, й пустились на втікача.

28. жовтня у вечері Мазепа приїхав до шведського короля. Гетьман був у короля на другий день 29. жовтня. Біля короля тоді були значніші вельможі й військові начальники, між ними були: канцлер граф Піпер, генерал-квартирмейстер Гілленкрюк, верховний суддя, два генерал-ад'ютанти і кілька полковників. За Мазепою внесли ознаки его гетьманства — бунчук і булаву. Мазепа виголосив перед королем коротку, але складну промову на латинській мові. У сій промові він просив короля объявити заступництво козакам й дякував Богови за те, що посилав визволення від царського рабства. Шануючи літа та подагрічні муки гетьмана, его попросили сісти. А король, балакаючи з ним, стояв.

Бесіда шведського короля з гетьманом тяглась так до півдня. Шведи з зацікавленням дивились на Мазепу й слухали его річ. По звістці секретаря Карла XII, перед ними був дід 66 років, середнього зросту, худенький, без бороди, але по польському звичаю з вусами. Взагалі він мав поважне обличчя, але часами шуткуючи уявляв проміння веселої й живої вдачі й своїми гострими жартами не аби як розвеселяв слухачів; в его промовах помічали великий такт й багато розуму. Видно було, що він був чоловік вельми вихований й дуже добре володів латинською мовою. Він відразу вподобав ся Карлови й его вкупі з найближчими до него особами з генеральних старшин, запрошено до королівського столу. Для інших козаків було заслано два великих столи й, опріч того, декотрих з них запрошені до себе на обід граф Піпер та генерал Реншільд.

Після обіду король пішов у свої покої, а за ним й Мазепа з бунчуком та булавою; в ознаку своєї покірливости королівській волі Мазепа поклав сі знаки до ніг шведського короля. На останку гетьман попрощав ся з королем й, як заграли у труби Мазепині люди, сів на коня.

Прийшла звістка, що вже вислано партію царського війська схопити Мазепу, не пустивши переправитись за Десну, й вона заволоділа кількома екіпажами з його обозу, що не встигли переправитись. Тогож таки дня ввечері король післяв з шведською кавалерією й козаками полковника Дельдорфа у низ по Десні до Оболоня, висліджувати шлях ворога й закривати ліве крило. З 25. до 30. жовтня головна квартира шведська усе стояла ще у Горках.

29. числа царське військо перейшло за Десну. Москалі, йдучи позад Шведів, поспішались ранійш переправитись за Десну й було звелено задній частині війська, що zostавалась ще на тому березі, палити оселені місця, між инчим Почеп*) та Погар**). Головний командир московський Шереметев довго ще не спостережав Мазепиної зради й того самого дня, як переходив за Десну, писав до него, переконуючи розіслати по по всій Україні універсали, щоб нарід не здавав ся на „пре-лестні“ шведські універсали, що було розпущено по краєви. Тим часом у неділю Меншиков рушив у дорогу, щоб, як він обіцяв, особисто відвідати гетьмана; але доїхавши до Мени***), він зустрів полковника Аненькова, що їхав до него. Той подав Меншикову Мазепиний лист й звістив, що Мазепа приїхав до Батурина. Меншикову вже не приходилось їхати в Борзну й він сказав Аненкову: пошли-ж швидче умисного післанця до гетьмана сповістити, що я їду до него“. Але тут приїздить київський губернатор князь Дмитро Михайлович Голіцин. Він мабуть був десь недалеко, бо на нїм лежав обовязок дивити ся за спиком народу по Україні. Обидва начальники московського війська почали догадуватись, що діється щось непевне: останні вчинки Мазепині усіх й навіть самого царя примусили кмітувати і придивлялись, хоч ні цар, ні вельможі не зважувались ображати гетьмана натяканнем про те, що спостерегають его зраду.

У ночі з 24. на 25. жовтня Голіцин й Меншиков переправились через Десну й швидко побігли до Батурина. У селі

*) Тепер містечко мглицького повіту на р. Судости.

***) Тепер заштатне місто стародубського повіту на тійже річці.

****) Тепер містечко сосницького повіту на р. Мені, 21 верста від Сосниць й 65 верстов від Чернигова.

Обмачові під Батурином до Меньшикова прибув якийсь Соболевський й виголосив: „слово й діло царське“. Ёго покликано у одну селянську хату, побачити ся з Меньшиковим.

Він промовив: „Мазепа поїхав до шведського короля, а у Батурині дав приклад не впускати Москалів, як їх буде багато, поки він сам не прибуде з шведськими силами; а як буде мало, то впустити, але затримати московських начальників“.

Така звістка була дивовижною. Меньшиков ласкаво обійшов ся з Соболевським, але цілком ще не повірив ёму. Обидва московські провідці поїхали далі до Батурина й приїхали туди опівдні. На батуринському подвірі лишили ся московські офіцери й Москалі Аненкового полку. Вони звістили, що учора, у неділю, гетьман виїхав до Корону. Сердюки й Батуринці утїкли в замок й там зачинились. На мурі стояли зазброєні люди; наведено гармати. Меньшиков відрядив Аненкова перебалакати з залогою. „Що се означає? — питав ся Аненков, підїхавши до муру. — Нащо ви узброїлись, ніби проти ворога? Відчинїть ворота, пустїть у місто князїв, а з ними й царських ратних людей“.

З муру ёму відповідали; „Гетьман звелїв нікого з Москалів не пускати, бо через них Українцям чинить ся велике знищення й через них вже не мало зовсім пропало міст та сел“.

„Але деж гетьман?“ питає Аненков.

Ёму відповіли: „Він поїхав до Корону, щоб звідтіля рушити до царського війська“.

„Злий у них вчинок!“ промовили війскові начальники й рушили на Корон, де сподївались застати гетьмана. Вони доїхали до містечка Нових-Млинїв*). Там вони одержали звістку, що Мазепа переправив ся за Десну під Оболоно.

„Тепер, — промовив Меньшиков, — вже ясно, що він поїхав до ворога! От через що Войнаровський у ту п'ятницю, у ночі, поїхав від мене, не попрощавшись зо мною й з того часу гетьман не обзивав ся до мене! От через що, їдучи з Ба-

*) Тепер містечко сосницького повіту, на р. Сеймі 15 верстов від Сосниць.

турина, він не взяв з собою нікого з Москалів, а заздалегоді розсилав їх у різні сторони! Про се не можна міркувати шнакше, як тільки Меньшиков рушив до Макошина*). Туди до него почали прибувати сотники і різні козаки з близьких міст, ствержали звістку, що Мазепа поїхав до ворога, гудили єго вчинок і просили поіклуватись за них перед царем, бо вони зовсім не причиняють ся до зради гетьмана. Меньшиков відрядив до царя курєра, сповіщав про те, що сталося, і радив швидче „ствердити“ простий нарід через публичну оповістку, виставивши усї злочинства й тягарі, які за часів гетьманського реїменства Мазепи чинили ся народови, щоб таким робом нарід не прихилив ся до єго „прелестий“. — Тим часом Меньшиков ні між полковими старшинами, ні між поспільством не помічав нічого лихого.

Зрозуміло, як така новина могла вразити царя; ні для кого вона не була такою несподіваною, як для него, бо ніхто так твердо, як він, не був переконаний у щирости та вірности до себе Мазепи. Але ніяка несподіванка не могла вразити й перетурбувати Петра, він все й скрізь вмів викрутитись й догадатись, що робить. Лист він одержав 27 числа рано у Погрібках, а другої ночі до Меньшикова послав таку відповідь.

„Ми ваш лист про несподіваний ніколи злий випадок гетьманської зради одержали з великим дивованнем. Треба працювати, як би запобігти сему лиху й не допустити козацьке військо переправляти ся через Десну через гетьманську „прелесть“: зараз же пошли до тих міст, де вони відрядили кілька полків драгунів, щоб перешкодити їм. А полковників й старшину звели, яко мога ласкавійше кликати й казати їм, щоб вони зараз їхали сюди обрати нового гетьмана. А як миргородський полковник де поблизу обрітаєть ся, то звели єго відшукати й прислати до нас, обнадєжуючи єго нашою милостю, бо він був великий ворог Мазепи. І ви приїздїть не гаявшись“.

Нї цар, ні близькі єго порадики не знали ще, який вплив мати ме на український нарід поєднання гетьмана з Шведами й через те, перше, за що вони ухопились тоді,

*) Тепер село сосницького повіту на р. Десні, 13 веретов від Сосниць.

було повертатись з Українцями ласкаво, щоб прихилити їх до себе й відвернути від гетьмана. Цареві взагалі були мало відомі взаємні відносини старшин у Гетьманщині й через те у листі до Меньшикова, що писав ся з гарячу, звертаєть ся увага на полковника миргородського, що вважав ся за ворога гетьманового. Нікому й у голову не приходило, що сей ніби ворог є один з найперших однодумців заміру Мазепи.

Того таки дня написано маніфест: цар усе козацьке військо, що стояло біля Десни й по иньших місцях, а також і усіх духовних й мирських чинів на Україні сповіщав, що гетьман Мазепа пропав кудись у безвість й виникає сумнів, чи немає тут ворожих „факцій“. Через се усім генеральним старшинам, полковникам й инчим ставило ся за обовязок зараз же, не гаючи часу, їхати на раду до царського обозу, а як що виявить ся, що гетьман зрадив, то разом й обрати нового гетьмана. Було видно, що цар так вельми вірив гетьманови, що й тепер ще вагав ся виголосити, що гетьман зрадив. Сей маніфест у багатьох копіях було розіслано по всім полкам з власноручним підписом царським, а на обкладці означено приказ, нильно розсилати его від сотні до сотні.

Другого дня до царя прибув канцеляриста Андрій Кандиба, що втік з Батурина та й приніс єму певну звістку: гетьман з декотрими генеральними старшинами й полковниками утік до Шведів, а для оборони Батурина лишив сердюків та козаків.

Тоді видано другий маніфест, де вже прямо оголошено, як запевне відоме цареві: гетьман Мазепа забув страх Божий й свою присягу і поїхав до ворога — шведського короля, як ще раніше умовив ся з Карлом та з Лещинським, щоб з їх допомогою як й попередку піддати Україну під польську руку й віддати на унію церкви Божі та славетні монастирі. Усіх старшин генеральних й полкових запрошено з'їздитись у Глухів, щоб обрати нового гетьмана відповідно стародавним козацьким правам — вільними голосами.

29 жовтня цар розіслав запрошуючі листи до полковників обох боків Дніпра й до кошового отамана на Січ. Цар усіх їх переконував відкаснутись від „прелестий“ зрадника, бо він наважуєть ся віддати український нарід Полякам й заве-

сти унію; кожного запрошував до Глухова обрати гетьмана, а тих, що через зраду справжніх були наказними заздалегідь обіцяв настановити справжніми. Тодіж було послано лист й до полковника Чечеля, що був регіментарем. Не виказуючи й на крихту сумніву у певності самого Чечеля, цар рає випустити у замок один полк московської піхоти, щоб не так боятись ворога й обіцяє, що швидко й сам він приїде до Батурина.

Про Мазепину зраду цар тодіж таки написав до своїх любимих генералів, що були у різних сторонах: до Толстого Апраксиних, Шереметєва, Довгоруких та инч. У одному з таких листів до графа Федора Матвієвича Апраксина цар висловлював ся: „Потреба вимагає уявити, що зробив новий Юда — Мазепа, бо 21 рік був вірним, а тепер коло домовини став зрадником й продав свій нарід. Одначеж правосудний Бог ніколи не попустить таким лиходіям виконати свій замір. Й от ми чуємо, що життє єго було без Бога, то він більше лихо собі склопоче (чому допоможе й кров Самійловича), а ніж той, кому він бажав зла“. Так уперше згадав московський цар про нещасного Самійловича, тоді як останній вже встиг і вмерти у засланні та убожестві, а єго сімя та рідня гинла на радієть шановному у царя Мазені, що тільки тепер виявив себе, чим він був справді.

30 жовтня у Погрібки*) прибув Меншиков й тоді відбула ся військова рада, на якій ухвалено взяти Батурина, а як що буде оборонятись зруйнувати єго, яко головний пункт ворожої до царя української сили. Поперед Меншикова до Батурина приїхав князь Дмитро Михайлович Голіцин і послав у замок царський указ. Старшини й товариші, що були там дали таку відповідь: „Без нового гетьмана ми не пустимо у замок Москалів, а гетьмана належить обрати усїма вільними голосами, тепер же, коли у нашій землі стоїть ворог-Швед, гетьмана обрати не можна“.

31-го жовтня о півдні до Батурина прибув Меншиков з московським війском і послав у замок Андрія Марковича. Замок було замкнено з усїх боків, ворота засипано землею, але війти туди сотникови допомогли, витягнувши єго по стїні.

*) Тепер село новгородського повіту на р. Десні.

Роздратований натовп спершу відчесав Марковича й він ледве добив ся, щоб его відвели до сердюцького полковника Чечеля. Опріч Чечеля та арматного осаула Фридриха Кеніґсена, яким Мазепа доручив боронити Батурина, там були значними персонами: Левон Герцик, що був полтавським полковником, генеральний осаул Гамалія, реґент Мазепиної канцелярії, батуринський сотник та батуринський городничий. Маркович вговорював від княжого імени, відіменуті ворота й впустили у Батурина царське військо. Їму відповіли: „Сего ми не сьміємо зробити, бо гетьман не звелів“.

„Але ваш гетьман зрадив, переїхав до ворога, — доводив їм Маркович. — А ви вірні підданці царя, а Меншиков міністер нашого царя, то як же вам можна перед ним замикати ся?“.

Їму відповідали:

„Ми не сьміємо без реґиментарського приказу, а щоб наш гетьман зрадив й від'їхав до ворога, тому ми ніяк не можемо поняти віри“.

Сотник даремне вговорював їх не вдавати з себе несвідомих, даремне доводив їм, що у царському війську про се вже усі доволі знають, всі запевнення не мали ніякої ваги.

Над вечір царські полковники почали рештувати полки до переправи через річку Сейм: там й попереду були містки, але перед тим, як мала прийти царська сила, обложені розкидали їх. Треба було наводити їх й лагодити, аж ось несподівано з замку виставлено шість гармат й направлено на царське військо.

Полки рушили у низ берегом й стали у фронті: невідомо, що вони вважали там зручнішим: чи будувати містки, чи перебродити. — Побачивши рух у царському військові, з замку виїхало п'ять чоловіка Мазепинців й закричали через річку: „не йдїть, а як підете силою, то почнемо вас бити“.

З царського війська їм закричали: „Нехай до нас прийде два, три чоловіка на розмову“. З Батурина на се відповіли лайкою.

Тоді ватажки на двох човнах перевезли 50 гренадерів на другий бік й ті Батуринци, що вислано з замку з гарматами, зараз же з великим гвалтом побігли у місто, а Москалі вільно почали направляти містки, щоб у ночі перебравлись за

річку. „Не видно у них ніякого почуття до добра й усі вони кажуть, що до останнього чоловіка хочуть тримати ся“, писав у вечері 31. жовтня Меньшиков у своїй реляції цареві.

Настала ніч. Меньшиков пробував у хаті на хуторі за річкою. Тут до него прибули депутати з Батурина: вони запевняли, як що гетьман й справді зрадив цареві, то вони лишаться у попередній вірності й згоджують ся вступити у батуринський замок царське військо, алеж щоб зараз се обміркувати, просили, дати їм три дні строку. Меньшиков догадав ся, що се говорилось з звичайною політикою, й Батуринці думають вигадати час, поки Швед приїде виручити їх. — „З вас доволі й одної ночі намислитись до ранку“, — відповів їм Меньшиков. Депутати пішли, чекаючи одначе писаної відповіді.

Настав ранок. Не одержавши писаної відповіді, Батуринці почали палити з гармат у той час і у місті знялась пожежа. Се вказувало, що, збираючись боронити ся й зігнавши мешканців у замок, Мазепинці наважились стояти до останньої краплі крови й руйнують житла навколо замку, щоб не було де засісти ворогови. Меньшиков, віби відповідаючи на їх лист принесений у ночі, післав до них писану умову. Сей лист він післав з якимсь Зажарським. Батуринці впустили его у замок, зібрали раду й хотіли читати Меньшиковий лист, але тут загаласували: „Нам ніколи читати відповіді“. На самого Зажарського так розлютувались, що трохи-трохи не розшматували, одначе від того, щоб вбити, вдержались а тільки вигнали з міста з такою рішучою відповідю: „Усі померемо тут, а презідню ми не пустимо“.

У ночі під 2. листопада усе змінилось. Межи козаками у батуринському замкові була частина прилуцького полку; один з полкових старшин, Іван Ніс, прибув до Меньшикова й показав ему секретний спосіб дістати Батурина. Як кажуть, Ніс вказав у батуринському замкові ні для кого непомітну фіртку, якою у ночі можна було царським людям увійти по одному у замок. Меньшиков туди відрядив Москалів. Тайник відчинено; за першими, що увійшли туди, пішли другі, а з другого боку було зроблено напад; Батуринці відбивались дві години й на останку піддались. Додають ще, що коли у Батурині почули, що тайник відчинено, туди побігла куна обло-

жених за приводом диякона; з ним була нерозлучне єго дочка дівка. Й батько, й дочка побігли на Січ.

Петро був вже у Воронїжі*), коли одержав звістку, що Батурин узято. Він був вельми задоволений з сего й зараз подякував Меньшикова листом а долю взятого міста здав на волю й суд побідителя: як знайде, що Батурин може відбивати ся від ворога, то лишити у нему залогу, а як ні, то спалити єго й швидче вивезти звідтіля усю артилерню, а також узяти з собою булаву, корогви й усю гетьманську канцелярню.

Тоді Батурин спалено. Мешканців від малого до великого усіх перебито, виключно осіб начальних, що лишено на смертну кару. Багато одначе встигло заздалегди утікти й лишити ся цілими. Се видно з того, що згодом у Батурин на свої місця повернуло ся багато селян. Кенїтзен, якого тяжко ранено, думав сховати ся, але єго схоплено. Чечель встиг утікти, але в одному з найближчих сіл єго вїзнали козаки й віддали Меньшикову. Взагалї-ж усі свідоцтва одноголосне кажуть, що мешканців Батурина перебили безмілосердно. Сам Меньшиков про се не писав до царя, відкладаючи про се розповісти єму у розмові. Трупн вбитих козацьких старшин Меньшиков звелїв привязати до дощок й пустити по річці Сейму, щоб вони подали звістку про погибель Батурина другим.

Звістка про долю гетьманської столиці викликала по Україні страшний переполох. Мешканці околичних городків та сіл кидали свої житла й утікали безбач, не знаючи й куди; лунали голоси розпуки: „Москва лютує, Москва зруйнувала весь Батурин, усіх тамтешних людей перебила й не пожалїла навіть немовляток!“ — „Ой не зарікаймо ся, братці, у московській крові бродити по колїно!“ вигукували, розпалвшись, ті, що чули про се козаки, а як хто, підслухавши тую балачку, завважав, що так не годить ся говорити, то на того кидали ся, як на зрадника, били, знущали ся, навіть звязували й закидали у льохи. Один з таких утік з рук завязятих патріотів і доносив про се Меньшикову, але ті, кого обвинувачувано за се, казали, що донощика того садовлено у острог

*) Тепер велике містечко глухівського повіту на р. Осаці, 34 верстви від Глухова на шляху у Новгород-Сіверск.

за пиянства та буянство, а тепер він, щоб помститись, наважився виказувати на других. А в тім такі вибухи народного обурення швидко втихоміривалися й для Мазепиної справи не були вельми користні.

Меньшиков, рушаючи після славного вчинку до царя у Глухів, попереду розбив кілька великих гармат й віз з собою частину артилерії, ознаки гетьманства й закутих старшин. одного з них Кенґізена не довели до Глухова; він умер у Копотії, де його мертве тіло сколесували й таким робом й над мертвим вже виконали те, що чекало його живого у Глухові. Мазепа післав до стародубського полковника Скоропадського лист. Тут гетьман виводить причини, що довели його до зради: здавна ворожий московський уряд за останні часи намірився приборати до своїх рук українські міста, пограбити й вигнати з них мешканців а нагнати натомість свого війська. Таке втворювали Москалі не тільки по полках стародубському, чернігівському й ніженському з брехливого приводу, ніби се вони роблять через те, що наближають ся Шведи, але й по инчих полках, що стояли далі, й де Шведів ніяк не сподівалися. „Приятелі нишком сповістили нас, що Москалі хтять приборати до рук гетьмана, генеральних старшин, полковників й запортити у тяжку неволю, а після того всіх козаків повернути на драґунів, звести з світу саме імя запорожське й навіки покорити увесь український нарід“. З такою думкою Меньшиков та Голіцин й приманювали гетьмана у московський обоз. Але гетьман, за згодою генеральних осіб, полковників та усіх старшин війська запорожського, піддав ся заступництву шведського короля, сподіваючись, що той оборонить Україну від тиранського тягару московського й не тільки верне козакам ті права й вольности, що відібрано, але ще збільшить їх і се король запевнив своїм словом, ще й писаним завірненєм. Гетьман вговорював Скоропадського, погодившись з переяславським та ніженським, викорінити у Стародубі московську залогу, а як що сам він не мати ме стільки сили й засобів, то утікати до Батурина, тільки-ж пильнувати не попастиє у московську неволю. Шведські історики кажуть, що стародубський полковник попереду разом з Мазепою думав відступити до Шведів, але, як генералу Лібекеру не поталанило під Петербургом, зрік ся свого попереднього заміру, міркуючи собі, що

щастя може зрадити Шведам. По офіціальних жерелах не має нічого такого, щоб підпирало таке шведське свідощтво, але те, що Мазена звертав ся до Скоропадського, показує, що свідощтво се, у якійсь мірі могло бути правдивим. Про брата жінки гетьмана Скоропадського, сина простого козака, Марка, якого вивів у люди й наділив маєтностями новий гетьман, є офіціальна звістка, що він був „при супротивній его царської величності стороні“, а якийсь Кендзеровський, чоловік гетьманшиної сестри, служив за покоєвого біля Мазени й покинув Мазену тільки після полтавської пригоди. Заздалегідь оголошено царську волю, що такі особи не могли вже скористувати ся з прощення та ласки царської, але Скоропадський, покладаючись на силу свого гетьманства, змовчав про се й навіть наділив свого зятя маєтностю, відібравши її у Горленка, що брав участь у Мазениній зрадї. — Якїб там не були заміри у Скоропадського, але він нічогоісенько не зробив з того, що бажав гетьман, та навряд чи й зробив би він що, як би спокуюсь на се, бо его навкруги облягло московське військо. На останку 4. й 5. листопада Шведи на силу перейшли Десну.

Глава XIV.

Мазенина зрада цареви ніяким чыном не могла збити нарід український на той самий шлях, а надто через те, що московське військо перебувало у Гетьманщину з самим царем на чолї. Правда, Українці часто зазначали велике незадоволення з царських урядовців; через се по всій Україні розлягались острі й ворожі вигуки проти московського пановання. Але вельми-б помилив ся той, хто на підставі сих випадків подумав би, що український нарід прилучить ся до всякої чужоземної сили, що почала-б підбивати его проти московського уряду. Нарід зневірив ся в поліпшення через повстання; напружена безуспішна боротьба Хмельнищини й Руїни zostавили по собі гірку апатию. Нарід зневірив ся й у старшинї, звісно і її економічна політика була ему противна неменч московського утиску; найменч популярним був між народом гетьман. До сего часу Мазена головним робом держав ся тільки могутностю московського уряду; для Українців се був польський

пан, що перейшов на московську сторону, але на все лишив ся з польськими панськими звичками: все було вельми багато таких, що зрадли-б, як би почули, що цар зміняє єго. Московські ратні люди з полковником Апенковим, що все стерегли особу Мазени, й гості, що навідували ся до Гетьманщини, помічали, що коли-б не сї сторожі, то Українці хутко позбули-б ся свого гетьмана. Коли в українському народови, як все доносив Мазена, й була яка прихильність до бутів й переначення устрою, то вже ніяк не в дусі Мазениних ідеалів. Народ, в сприяючих обставинах, міг у якійсь мірі піддати ся впливови запорожців та нерозлучних з ними гультаїв (тоб то непосидющих бурлаків, що шукали самі, не знаючи чоґо), — міг почати звіеченне панів та орандарів, але сей рух, як показало дїло Петрика, легко спинити, ніяк не міг настезжити на те, щоб він пішов тепер за Мазеною, заступником й патроном тих самих панів та орандарів. До сего часу Мазена все був ворогом такого руху і в сїм разі він був солідарний з московським урядом. Як би він тепер і почав потурати народним інстинктам, то єму-б менч, ніж кому иньчому, поняли віри. Гетьману ніяким чином не можна було покладати надїю на народне спочуттє, коли він обширав ся на чужоземну шведську силу, що вступила у границі Гетьманщини й якої нарід зовсім не знав, та на Поляків, яких народ звик ненавидіти з колїна в колїно. Після сего не дивно, що як тільки стало відомо, що Мазена пристав до Шведів — царських ворогів, то Українці у своїх „чолобитних“ почали виявляти прихильність до престолу московського. До царя прийшли „чолобитні“ з Прилук, Лубен, міст — Лохвиці, Новгород-Сіверська, з сотень полків: прилуцького (варвинської, сребненської, іченської), лубенського й миргородського, — тих полків, з яких полковники утїкли за Мазеною, — усї в одну душу, з обіцянкою „в потомні часи за православного монарха, за милую України нашої вітчину без жадної нашої зради і зміни єдин на другому навіть до смерти на ворогів наших до відпору від роду в роди присно готовими обіцяємо бути, на чім і цілованне хреста перед мавстатом Божим в храмі єго виконали“.

1. листопада по заклик у царської грамоти у Богданівці*)

*) Тепер село позгород-сіверського повіту, коло р. Шостки, 15 верстев від Новгород-Сіверська й 3 від Десни.

до царя прибули полковники: стародубський - Скоропадський, чернігівський — Полуботок й наказні: переяславський — Тамара і ніженський — Журахівський. Кожен приходив з гуртом сотників й військових товаришів свого полку. Місцем вибору Петро назначив Глухів, і раду, що мала обирати, поручив зібрати ближньому боярину царському, князеви Грицьку Федоровичу Довгорукому, біля якого повинен був бути для посольського приказу Родостамів з двома піддячими. Для безпечности у дорозі цар дав їм білозерський драгунський полк. Усе робило ся по стародавним звичаям, так як і завше було при виборі гетьмана. 3. листопада всі прибули до Глухова. Сотник Туранський зустрів їх, як хозяїн місця, куду вони прибували. Того-ж дня у вечері полковники й останні значні особи були у князя Довгорукого й з ним обмірковували, кого обрати. Другого дня, 4. листопада, туди прибув і сам цар.

Князь Довгорукий, що таким чином перебалакав з полковниками довів цареві, що козаки достойнішим гетьманського знаку вважають двох полковників: чернігівського й стародубського. Полуботок вельми хитрий, — промовив Петро, — з него може вийти другий Мазепа. Нехай оберуть краще Скоропадського“.

Обставини не сприяли виборви вільними голосами, бо виборців, що брали участь, було вельми мало. Вибори справляли єдине задля людського ока, а гетьманом мав стати той, кого захоче цар.

5. листопада справляли зложеннє Мазепи з уряду гетьманського. Справлено єго театральню: спорудили котівницю, на котівницї — шибеницю й винесли манекін з орденом Андрія. Манекін зображав Мазепу. Після того Меншиков і Головкин зійшли на підмостки і розідрали патент на чин кавалера. Далї прочитано довге письмо, де викладало ся про добродїйсва Петра, про довгочасне царське довірїє до гетьмана й невдячність останнього. На останку з манекїна здерто Андрїївський орден, кат зачепив манекїна мотузком й повісив на шибеницї. Така кара на смерть ворога, якого не було у руках, відповідала часови. Мало не тодї-ж у Францїї, з приводу політвичної ворожнечи межи Францїєю та Англїєю, таким самим робом зневажали образ англїйського короля Вільгельма III., а у Лондонї — образ Людовика XIV. У вечері 5. листопада полков-

ники, яких по одному закликалось до Довгорукого, виголосили, що вони усе робити муть з царського наказу.

Рада відбула ся 6. листопада. Після обідні та молебня у церкві св. Тройці, усі вийшли на шлях, де стояла вже купа козаків і поспільства. Князь Грицько Федорович висловив вступну промову до них, а посольський дяк Родостамов, прочитав, вилізши на стіл, царську грамоту.

„Тепер, — сказав князь Довгорукий, — по стародавньому звичаєви вашому, нехай військо українське й варід, що з'їхали ся обирати гетьмана, подають голоси, кому бути за гетьмана“.

Він відійшов. Виборці повинні були радити ся. Але все вже було зговорено заздалегідь.

„Бути за гетьмана стародубському полковникови Івану Гличу Скоропадському! — оголосили значні люди, — бо він чоловік вірний царській величності, значний у війську українському й бувалий у бувальцях“.

„Я старий, — відповідав Скоропадський. — Мені не можна знести такого важкого уряду. Гетьманом має бути чоловік молодий та заслужений. Вибиріть чернігівського полковника Полуботка“.

Більшість козаків й справді прихилила ся тоді до вибору Полуботка. Їго усі любили. До того-ж Полуботок все був вірний цареві і не приставав до заміру Мазепи, та й сам Мазепа не відважив ся-б відкрити єму про свій замір: попередні відносини гетьмана до него, а найбільш до єго батька Леонтія, ніяким чином не виробили-б з него приятеля Мазепі. Але цар, якого заздалегідь сповіщено, що знайдуть ся такі, котрі побажають обрати за гетьмана Павла Полуботка, висловив вже, що не хоче єго. Старшина, котра знала се, перебила усі балачки: ще раз виголосила імя Скоропадського, ухопила єго понід руки й постановила на столі, з якого перед тим посольський дяк читав царську грамоту. Скоропадський кланяв ся й казав, що єму не личить така честь. „Ні, ні, — кричала старшина, — ти достоїн! Ти — старий і вірний слуга пресв'ятлої царської величності“. Після того всі кланяли ся єму і витали, яко обраного за гетьмана.

Князь Довгорукий, відповідно звичаєви, який вже заведено попередку, доручив вибраному гетьманови один по одному

клейноти: бунчук, корогву, булаву, царську грамоту й печать України, котру зроблено на зразок тої, яку вживали попередні гетьмани. Коли скінчено сю церемонію, усі рушили до церкви. Там після екстєній, у якій за іменем царя помянуто імя нового гетьмана, Скоропадський заприсягнув з присяжного листу, який було видано з посольського приказу. Сею присягою, опріч звичайної обіцянки бути вірним, гетьман накладав на себе обовязок не мати переписки і зносин з царськими ворогами, а більш того з Мазепою, якого скинуто з гетьманства, і сповіщати царя про усяке баламутство й прихильність українського народу зносити ся з ворогами. Виголошенням присяги кермував Борзаківський, глухівський протопіп. Полковники стояли тут же з своїми полковими старшинами, але заприсягли потім, 9. листопада, коли до них пристав з своїми полковими старшинами наказний полковник Василь Савич, що прибув на раду, яка мала вибрати гетьмана.

Увесь час ради цар перебув у хатах Меньшикова. Вибраний гетьман з полковниками та полковою старшиною прибув до царя на поклін. Цар поздоровив его, а за царем поздоровили й вельможні Москалі. Від царя гетьман поїхав „з честю“ у кареті, запряженій шестернею; з ним їхав князь Довгорукий. Того-ж дня у гетьмана був обід й до его столу запрошено полковників та полкову старшину. Увесь день стріляли й від імени вибраного гетьмана розкидали народови завинені у папір гроші від семигривеника до гривни у кожному завітку. Тільки що поїхав від царя вибраний гетьман, як прибув чернігівський архієпископ Іван Максимович, що був й на виборі. Він доручив цареві образ Пресвятої Богородиці Чернігівської і его з усіма духовними, які були з ним, пущено до „царської руки“, а потім він рушив на своє подвіря.

Цар, близькі вельможні та похідна канцелярія зостали ся у Глухові на кілька день. 11. листопада прибув туди з своїм духовенством митрополита Йосаф Кроковський та переяславський єпископ Захарія Корнилович. 12. листопада у тій самій Троїцькій церкві, де присягав гетьман, відправлено після служби молебєн, на якому були цар, вельможні Москалі та значні українські люди, а після молебєня урядові духовні особи виголосили анатему й вічний проклін злодїєви й зрадникови Мазепі.

Новгородіверський протопопа Атанасій Заруцький виголосив проповідь, у якій широко нагадував про попередних зрадників й виправдував проклін, який накладено на Мазепу. Українські архиєреї — чернігівський та переяславський, видали від себе пастирське посланіє до народу, яким звіщали про проклін Мазепи і переконували корити ся вибраному гетьманови Скоропадському. У той самий день й у Московському Успенському Соборі урядові духовні особи, відповідно заздалегідь надісланій царській розправі, виголосили Мазепі анатему. Тут були: царевич Олекса Петрович й вельможні царські люди. Митрополита рязанський, що доглядав патріяршого престолу, Степан Яворський, сказав проповідь відповідну випадкови. Він пригадав й хвалив колишні лицарські вчинки й добродійство Мазепи, потім ганьбив єго зраду і, кінчаючи свою бесіду, сказав: „Нам, що зібрані во імя Господа Бога Ісуса Христа та Єго святих апостолів, від самого Бога дано звязувати й розривати, і як що ми звяжемо на землі, буде звязано й на небесах! Іван Мазепа — зрадник! За порушення присяги та зраду великому цареві: анатема!“ Сї слова він виголосив тричі: „анатема, анатема, анатема, буди проклятий“.

Цар, як пробував у Глухові, видав до українського народу два маніфести. Одним з 9. листопада, він переконував всіх Українців не йняти віри „преlestнымъ“ універсалам ворогів, що пильнують запевнити нарід, буцім московський уряд порушає права та вільности єго. „Без сорому можемо висловити, що під сонцем не має ні одного народу, який похвалив ся-б такою волею та пільгами, як Українці, бо з усеї України у казну ми не беремо ні одного шага“. Цар раяв селянам ховати свої родини та спадки. Відбитки сего маніфесту звелено прибивати на мійських ратушах та „приходських“ церквах, а до того ще й перечитувати їх народови. У другому маніфесті з 10. листопада, цар прощав усіх тих, що знали про лихий замір Мазепи, „але не сповістили, бо бояли ся єго уряду, а через те й були з ним у згоді“. Маніфест з 10. листопада давав часу один місяць. Як у протяг сего речинця винні прибудуть, то було обіцяно лишити їм їхні знаки й маєтности, нічого не зменчаючи, а як ні, то їх буде виголошено царськими зрадниками й буде відібрано знаки, уряди та маєтности й усе те буде віддано инчим, вірним цареві, а жінок й дїтний

зрадників вирядять у заслання; а як уловлять самого зрадника, то скарають на смерть.

Цар, перебуваючи у Глухові, показав свою милість до тих, що за часів Мазепиної зради були вірними. 14. листопада наказні полковники одержали титул справжніх полковників і „жаловані“ грамоти на різні села та маєтності; Іванови Носови, що одержав прилуцьке полковництво, дано „похвальну“ грамоту за допомогу, як брали Батурин. Найщедрійше наділено тоді чернігівського полковника Полуботка: йому дано маєтності його шурина Михайла Василевича, що був гадяцьким полковником й якому Мазепа без упину робив усе на перекір, й опріч того багаті маєтності по чернігівському полку: містечко Любеч і 9 сіл з млинами, перевозами й т. и. — усе те за вірність цареви, як висловлено у „жалованій“ грамоті.

Шведи, як переправили ся через Десну, то відразу побачили, що нарід й не думає прихильно приймати їх як своїх спасителів; навпаки, усі селяни розбігали ся, як прибували неспрохані гості. Винятком були, й то не відомо через що, одні Атюші, де зустріли Шведа з хлібом-сіллю. 12. листопада Шведи переправили ся через Сейм біля Батурина. Страшно було й глянути на гетьманську резиденцію, де ще недавно Мазепа сподівався приймати своїх спільників і благодітелів. Усе стало поганою купою угля й жужелиці; повітря було заражене парою з напів-обгорілих, мертвих людей та скоту, що гнили й так смерділи, що не було чим дихати. Король на кілька день зупинив ся у Городищі. Мазепу вельми стурбував вид Батурина. Він почав жалкувати, що вдарив ся на такий замір, з якого, як йому тепер здавалось, не буде пуття. „О, лихі й нещасливі наші початки! — казав він своєму писареві. — Бачу, що не благословив Бог мого заміру. Але Бог мені свідок, не бажав я християнської крови, а міркував так: прибуду до Батурина з шведським королем, а тоді й напишу до царської величності вдячний лист за його протекцію й заразом пропишу про усі наші попередні й сучасні обиди: про відібране прав та вільностей, про останнє знищення й погибель, що готувала ся усему нашому народови, а наостанку додам, що ми, як піддали ся під царя з доброї волі, ради єдиного православія східного, так і тепер, як нарід вільний, відходимо з доброї волі, дякуємо царську величність за протекцію й не хочемо про-

стягати наші руки на кровопролиття, а чекати мемо під протекцією шведського короля останнього нашого визволення. Я мав надію досягти волі не війною, а миром, з трактату: я усіма заходами запобігав прихилити шведського короля до такої згоди з царською величністю. А тепер усе піде инакше: Україна налякана долею Батурина й бояти меть ся стати за одно з нами⁴. Дійсне-ж, не зруйнованне Батурина стурбувало Мазепу: він чув з усіх боків, та й єму самому у якійсь мірі стало видно, що нарід тягне не туди, куди він думав повернути єго. Навіть й поміж однодумцями, що вкупі з ним пристали до Шведа, він почав помічати хитанье, особливо-ж після маніфесту Петра, де цар обіцяв амністію й схороненне знаків та маєтностей усім тим, хто схоче вернути ся від ворога до царя „закопного“. — Се підбило Мазепу, усіх їх попрохати до себе у Поросючку під Бахмачем, де заціліла єго палата від руїни, яка стала ся над Гончарівкою у Батурині. Там Мазепа порадив ся з ними й вони заприсягли оден одному на євангелії. Мазепа заприсяг, що він прийняв протекцію шведського короля не через свої приватні користи, а на добро вітчизни — України та усього війська запорожського⁴. Старшини, полковники, сотники та значні товариші війскові, що були тоді з ним, присягнули лишати ся вірними гетьманови й мати надію на протекцію шведського короля. З їхньої поради, Мазепа розіслав у різні сторони універсали, де викладав причини, що примусили єго відступитись від царя й шукати протекції короля шведського. Причини до такого вчинку відомі нам з універсалу Скоропадського з 8. грудня, написаного проти сих причин. Мазепа писав, що „Москва хоче спустошити міста, усю старшину генеральну і полковників запровадити у неволю, козаків повернути у драгуни та жовніри, нарід — властиво поспільство перегнати у Московщину, або за Волгу, а наш край оселити московськими людьми“. Приятелі, що були біля царського двору, остерегли гетьмана. Мазепа виставляв вступ Голіцина та Меньшикова в Україну, як поганый замір над Українцями, хоча всім старшинам та генеральним полковникам добре відомо, що такий вступ московського війська зроблено через єго-ж власний клопіт, щоб відвернути бунти, про які він брехав урядови, як висловлюєть ся у своїм універсалі Скоропадський. В додаток, одною з причин Мазепа приводив

й те, що Шведи все брали верх над царським військом, а останнє утікало. Властиво кажучи, віра у могутність шведського короля та слабкість московської держави супроти побідоносного лицаря півночі, й була справжня і єдина причина зради: Мазепа увесь свій вік звик порівнювати свої вчинки з тим, що йому здавалося користнішим в сїй хвилі, от і тут він зостався вірний собі самому. Скоропадському не трудно було відкинути обвинувачування царя на Москалів взагалі: самі найближчі люди до Мазепи не йняли віри тому, що він вигадував тоді.

Мазепа не обмежував ся на універсалах, що розсилав скрізь з своїми агентами, а посилав й особисті листи до урядових осіб. Полтавський полковник Левенець, якого довго обвинувачувано в прихильности до Мазепиних замірів, відповідав канцлерови Голіцину на єго запросини приїхати у Глухів і відрядив до него Мазепині листи, але того, хто привозив їх, не встиг уловити. — У листі, що послано до Запорожців, Мазепа запевняв, що він піддав ся шведському королеви, щоб захистити Україну від московської тиранії; („ради захисту від Москви, що бажає осадити по українських містах своїх людей й, роблячи не мало кривди, здирства й знущення, прагне наших людей „пожакувати“, зрабувати і загнати у Московщину на вічне тяжке, неключиме мучительство“;) а через се він і переконує запорожців приєднати до него і викоринити „городки московські“, що побудовано біля Січі.

У Ніжині стояло московське військо; ніжинська фортеця була царському урядови точкою влади над околицею й Головкин звелів привезти туди жінку Мазепинового управителя Бистрицького, яку схоплено на дорозі. Ніжинський полковник Журахівський підтримував інтереси царя. Мазепа бажав вдержати коло себе ніжинський полк, писав до верквієвського сотника, переконував не слухати московських наказів і обіцяв швидко запомогу до Шведів.

Полковники, що були вкупі з Шведами, теж і від себе розсилали універсали, якими підбивали стояти за Мазепу. Так миргородський полковник Апостол, 16. листопада, з Красног-Колядина писав до обозного свого полку Онисимовича, сповіщав, що обозний з полковим судою і зо всіма сотниками повинен поспішати на покліч до гетьмана; а тих, що вештати

муть ся з грамотами царя та нового гетьмана Скоропадського, звелено ловити і приводити у шведський табор.

16. листопада шведський король рушив на Голенки, й звідтіль післав генерала Лімрота до свого війська, що йшло позаду. Але козаки напали на него, вбили, а на останку знущали ся над ним та Шведами, що були біля него. Лишив ся тільки один шведський вояка, та й то ранений на смерть, котрий і сповістив про се короля. Се був, мовляв, перший вираз почуття, яким Українці зустрічали своїх спасителів Шведів.

17. листопада король був у Дмитрівці*), а 18. у Ромнах.**)

На другий день, 19. листопада, Мазепа з гуртом Шведів, під командою полковника Дальдорфа, рушив до Гадяча. Вони увійшли в місто без бою. Мазепа лишив частину своїх козаків з Дальдорфом, зробив деякі найпотрібніші упорядкування, що до укріплення міста, і знов рушив у Ромен, щоб пробувати біля короля.

Шведська армія отаборила ся від Ромен й Гадяча до Лохвиці й Придук на протяг десяти чи дванадцяти миль навкруги. Сей край був доволі людний. Сіл та хуторів було багато і відразу усе обіцяло Шведам великі достатки; тільки Українці зразу так привитали їх, що Шведи почали сумніватись: чи справді вони бажані гості у сїм краєви. Наприклад, у місці Сьмілому***), мешканці ні за що не хтіли впускати Шведів, яким визначили там постій, й на їх очах впустили гурт московського війська генерала Рена. Після сїчи, що була доволі кривава й у якій розбито два шведських полки, Рен утік, а король післав спалити Сьміле. Московське військо стояло на кордоні Гетьманщини та Слободської України. У осередку Гетьманщини зістало ся два гурти війська царського: один — у Миргородї, другий — у Ніжинї.

Король розповсюджував по Україні свої універсали, у яких запевняв, що прийшов визволити Українців з під московського

*) Тепер село ковотопського повіту на р. Ромні, 44 верстви від Конопту, на Лівано-Роменській залізниці.

***) Ромен, инакше Ромни, повітове місто полтавської губернії.

****) Тепер велике містечко роменського повіту, на р. Бишківї, 25 верстов від Ромен.

пановання і переконував нарід корити ся гетьманови Мазепі, бо він поєднав ся з Шведами не через легкодумство, або на власну користь, а бажаючи визволити свою вітчизну й з сталого бажання й прохання первих осіб у народі. Сей універсал Гермелін уложив латинською мовою, а переклав на українську мову якийсь Мазепинець (певне Орлик), й его видано двічі. Цар відповів на него маніфестом, у якому виправдував ся від тих обвинувачувань, які здіймав на него ворог. Так поміж ворогами, що проміж собою воювали зброєю, виникла полеміка маніфестами, що звертали ся до українського народу. І той, і другий хтів виправдити ся перед сим народом й обвинувати свого ворога. Але, як признають ся самі Шведи, універсали Карлові та Мазепині з усіма запевненнями в бажанню повернути занедбані московським урядом права та вільности народа, впливали на український нарід менш, ніж царські маніфести та універсали Скоропадського, бо останні краще зрозуміли, чим вплинути на дух народа, а особливо запевнили нарід тим, що поміж паперів, знайдених у Мазепиних палатах у Батурині, знайдено умову гетьмана з Станиславом, якою гетьман віддавав Польщі Україну. Зараз же, як Мазепа з королем дістали ся у Ромен, до скинутого гетьмана, на его заклик, прибули сотники: лохвицький, лукомський, чигириндубровський, пирятинський, чернукський та сїнецький — і Мазепа звелів їм зібрати з лубенського полку на харчі Шведам: 24.000 волів, 40.000 свиний, 60.000 осьмачок житного та 40.000 осьмачок пшеничного борошна. Але зібрати було не можна, бо нарід утік, а Шведи, не ждучи того, що їм дадуть, почали самі силоміць брати собі усе, що було потрібне й тим ще більш обурили проти себе Українців. Лохвицький сотник Яків Яременко, одержавши наказ від шведського генерала Майерфельда, який стояв у Лохвиці з чотирма тисячами Шведів, поїхав збирати харч у Сінчі, а тамтешній отаман вирядив его у Сорочинці до московського генерала Волконського, а той післав его до Лебедина у головну квартиру на розправу. Під тягаром шведського війська одначе не багато знайшлося сотників, що послухали Мазепу; багато сотників відразу зрікли ся его вимагання, на пр. у Опошні, Груні, Котельві й за їх певність Головкин похвалив їх. Полтавський полковник стояв за царя, хоча, як казано вже вище, его підозрівали; бо его

суєда — ахтирський полковник Ошинов, що вже, як було зазначено ранійш, вважав ся за вірного чоловіка, ще з Кочубеєвої справи, писав до Головкина, що полтавський полковник Левенець не тільки не хоче корити ся царській волі і йти у Глухів, а навіть звелів по церквах молити ся не за царя, а за шведського короля.

Одначе, хоч Левенець на заклик Головкина й не поїхав у Глухів, але за се ему не дорікали, бо він вибрехав ся тим, що ему треба бути у Полтаві, на случай шведського нападу, й з охотою, з наказу генерала Волконського, впустив у Полтаву військових московських людей, а велід за тим й універсалами підбивав свій полк вірне служити цареві й сам привіз у Харків свою родину, як заложників своєї певности, і віддав своїх синів у тамтешню школу. Самі запорожці, що через який час міцно стали за Мазепу, спочатку не звіряли ся на него й допитували ся; яку долю готує їм гетьман, коли відводить їх від московського царя. На Правобережжі гетьманови було ще гірше. Білоцерківський полковник Омельченко, не вважаючи на те, що Мазепа колись був ему заступником, доводив цареві, що на Правобережжі усі козаки вірні „законому“ урядові й ненавидять імени Мазепи, властиво за те, що тут Мазепа повертав козаків у мужиків і силував їх відбувати ріжну панщину. У Чигирині, Корсуні, Богуславлі мешканці похачали Мазепиних агентів, що приїздили туди з бунтарськими закликами і представили у Київ. Тоді-ж у Білоцерківській фортеці забрано Мазепину казну, яку він відправив туди, щоб сховати там; другу — чималу казну, що належала Мазепі, князь Голіцин забрав з Київо-Печерського монастиря. Цар видав маніфест, яким звелів мешканцям відшукувати Мазепине майно; всім доводив, що хто знайде яку власність зрадникову, то бере собі половину, „бо зрадник роздав свої спадки однодумцям, щоб бунтувати нарід“.

Мужики, підбиті універсалами Скоропадського, почали складати купи й розбивати Шведів; „й нас, — звіщає Адлерфельд, — несподівано примушено все бити ся з мешканцями того краю, у який ми прийшли, як з ворогами. Се дуже вражало старого Мазепу; а коли він почув, то Москалі захопили его Біло-Церківські скарби, на які він покладав надію, то на него напала невимовна туга“.

Поміж Українців, що накладали за одно з Шведами й перебували вже у шведському таборі, почали з'являти ся охотники скористуватись з обіцянок царського прощення й милости. 21. листопада з шведського табору утїкли полковник миргородський Апостол та генеральний хоружий Іван Сулима. У слід за ними рушили й деякі другі, що з першу багато покладали надїй на шведського короля. Адлерфельд каже, що Мазепа звелїв привезти їх родини у Ромен й через се вони почали утїкати. Але з деяких дат виходить, що вони утїкали з секретної відомости самого Мазепа, що почав губити надїю на силу свого співробітника й думав, як би ухилити ся від него та помирити ся з царем. Їму, як у день, стало видко, що він ошукав ся й не має спромоги прилучити до свого заміру український нарід. 21. листопада Апостол приїхав у свою маєтність Сорочинці й зараз же написав до Скоропадського, просячи поклонити ся перед царем, щоб помякшити царський гнів, запевняючи, що єго підбив Мазепа, що сам він нічого не знав і мусїв корити ся з неволї, поки не трапилось вислобонитись. „Та й сам, — ваша вельможність — добрий євїдок, у яким ми „оного риторі“ і суворости уєї зіставали ся“.

Цар покликав Апостола у Лебедин, дозволив побачити свою особу, привитав вельми ласкаво, виголосив, що єму лишають ся попередні єго знаки та маєтности, а на пришлї часи обіцяв царську милость. Тодї Апостол сповїстив царя про секретне внесенє Мазепа. Сю звістку цар прийняв у добрім гуморї, але зазначив, що се непевно, бо Мазепа не прислав з Апостолом ніякого листу; однак же се Мазепаєє внесенє цар доручив Головкіну переглянути. Канцлер покликав до себе миргородського полковника і звелїв самому єму перш за усе заприсягти на вірність, потім секретно допитував ся й вимагав пояснення. Апостол доводив, що, як він був з Мазепою, то бачив у него привилей Станислава Лещинського, яким обіцяно Україні після війни уєї ті вільности, якими славили ся Корона Польска та Велике Князївство Литовське; Мазепа показував єму і листи, що одержав від великого канцлера коронного Яблоновського та підканцлера литовського Шуки, які запевняли, що привилей Станислава соїм ствердить, але ні з привилею, ні з листів Апостолови не можна було зробити відбитків. У купї з тим Апостол доводив, що Мазепа післяв

з Бахмача до Станислава якогось Нахимовича з листами від себе й від шведського короля, просив поспішати на Україну і для его польського війська обіцяв постій у трех полках: київському, п'їжинському та переяславському. Він, Апостол, чув, що у ворога такий плян: шведський король піде на Москву, але ще не відомо доконче, якою дорогою, а Станислав — у слободські поляки. На останку, що найголовнійше, миргородський полковник довів, що Мазепа обіцяв видати цареві шведського короля та значнійших генералів, але неодмінне прохав, щоб умову з ним про его безпешність запоручували чужоземні двори, на які він покаже. Головкін зупинив ся трохи у нїяковому станї що до поруки, але Апостол відразу, з слів Мазепа, сказав, що без сеї умови нічого не вийде. Тоді Головкін виглосив, що згодять ся й на поруку, але усе таки не дуже то звїряв ся й не дозволяв Апостолови, відповідати Мазепі.

Через кілька день від Мазепа до Апостола прибув цирульник, що служив у Войнаровського і тоді Апостол написав до Мазепа, — одначе доволі не ясно висловлював ся про ствердження его внесення. Трохи згодом з шведського стану прибув нсвий утікач, охочекомонний полковник Гнат Галаган, й у друге принїє від Мазепа теж саме внесенє. Тоді вже Головкін написав до Мазепа, що цар згоджуєть ся на его внесенє й нехай він піклуєть ся „добути головну особу“, або приваймні других значних осіб. Апостола обдаровано вельми щедро. Ђму гетьманським універсалом не тільки вернуто усї давні маєтности, але, вважаючи на втрати від ворожого нападу, додано ще нових. І Апостол, і его товариші, що вернули ся з шведського стану, підписали ся на „виборі“ гетьманом Скоропадського у ряд з тими, що брали участь у сїм виборі.

О скільки йняли віри не тільки Мазепиному внесенню, а навіть й щирости тих осіб, що переказували се внесенє, ми не знаємо, — але царська політика, відповідно тодішнім звичаям, не цуралась нїяких випадкових пригод, коли вони траплялись й ними можна було відняти у ворога надїю на дальший успіх. Внесення Мазепиного про згоду не ухвалено; бо й Мазепі, очевидячки, не можна було вносити его щиро; внесенє се робив чоловік здатний уєїх й кожного ошукати й притати туди, куди вимагають обставини. Мазепа почав зносити з царем, обіцяв продати свого нового спільника, але, не зна-

ючи, як глянуть на се Москалі, тим часом працював на користь Карлови так само, як попередю працював на користь Петрови тоді, як нишком умовляв ся з Карлом, щоб зрадити Петрови. Він ще не одержав від миргородського полковника ніякої звістки, а 5. грудня відрядив до Станислава Лещинського лист, де у друге переконував єго посишати з війском, щоб укупі працювати зброєю проти „Москви“, що бунтує по Україні простий нарід своїми грамотами. Але Мазепиного посланця задержано у Лисянці і відряджено у Київ; там у него знайдено власноручний Мазепин лист з єго печатю й послано до Петра, а Петро звелів віддати єго Скоропадському, щоб той переклав й оголосив народови й тим вивів Мазепині брехні на чисту воду; бо Мазепа запевняв земляків, буцїм він відступив ся від царя на те, щоб Україна була незалежна й не була ні під царським, ні під польським урядом, а як прийшлось до дїла, то він сам себе зробив брехуном, бо у своїм листї називає себе підданцем Лещинського, а Україну називає єго ділвищиною й тим показує, що у него був замір віддати український нарід у польську неволю. Опріч того, у селї Коренці біля Глухова, схоплено Мазепиного посланця козака Грицька Пархоменка. Він свідчив, що Мазепа післав єго з листами до чернігівського архієпископа й до князя Четвертинського і віддав єї листи. Коли-ж єго почали мордувати, то він признав ся, що він ходив бунтувати нарід, а з ним не було ніяких листів, а Мазепа звелів єму оголошувати тільки про такі листи, щоб на осіб, що не приставали до єго замірів, накинути людське підозрінне та царську немилість. І сей випадок, укуші з звісткою про лист Мазепин до Станислава, що перехоплено, цар оголосив манїфестом, щоб збудити у народї огидливість до злоби та лукавства колишнього гетьмана. Певне, що Станислав Лещинський не одержав Мазепинного листу, що понав ся у руки Петрови, але вірив єму й захочував своїх Поляків, вказував на приклад Мазепи, як на лицарський вчинок, з якого треба навчитись.

Отак Мазепа сам понесував той шлях, яким хтів дійти до згоди з царем. Певне, що цар, як одержав дати, що Мазепа не кидає своєї зради, більше не схотів і зносити ся з ним. Але й Шведи, після того, як утік миргородський полковник, перестали йняти віри Українцям: так свідчили ті, що один

за одним прибували у московський стан і які попередю були у Ромнах. За Апостолом хтів утікти лубенський полковник Зеленський, але Шведи довідали ся про вго замір і постановили у вго дворі варту з 50 чоловіка: одні стояли на воротах, другі — у снях, а треті — у хаті. Зеленського тримали у такій тісноті, поки не прибула у Ромен вго жінка й тільки тоді єму стало вільнійше. Генеральний осаула Максимович теж був під вартою за те, що хтів, як казали, писати до царя лист. Й за другими старшинами ходила варта: по два чоловіка Шведів біля кожного. Більше йняти віри стали старшинам тоді, як до них поприїздили жінки, але усе таки й тоді Шведи стерегли то одних, то других і не дозволяли виходити з хати разом чоловікови та вго жінці. Біля Мазени була „почесна“ варта, буцім то задля чести, а дійсне то й вго доглядали. Головна сила Мазени була у компанійцях, яких полковник Кожухівський мав 500, а полковник Андрияш 150 чоловіка. З старшин були близькі до Мазени: Орлик, Чуйкевич, Ломиковський та Горленко; а решта стояла на благородній дистанції від него. Сам Мазена, як звернув ся з походу під Гадяч, все слабував й лежав у постелі обкладений плястирями. Недовіріє Шведів до козацьких старшин скінчило ся тільки тоді, як пройшов у речинець царської амністії та й то не зовсім. Таким чином як би цар мав привід заново розпочати умови з Мазепою, як ранійш розпочинало ся, то вже сам Мазена мало мав спромоги не то що чимєь прислужитись цареві, як обіцяв, але навіть вести далі переговори з Головкиним.

З половини грудня розпочали ся повсякчасні й на довго військові події межі Москалями та Шведами. У Лебедині, у головній царській кватері зібрано військову раду й вироблено плян, як вигнати Шведів з Ромен. Для сего ухвалили попередю напасти на Гадяч — передовий пункт Шведів; надіяли ся виманити туди короля, сподіваючись на те, що він з своєю палкою вдачею не витерпить, щоб не піти на запомогу своїм, а тим часом, як вийде він з Ромен, відрядити туди другий гурт Москалів і обісти у сему місці.

Плян, що ухвалено у Лебедині, удав ся; під 18. грудня Москалі без усякої перешкоди увійшли у Ромен. Мазена за дві години до того, як мали увійти Москалі, утік з Ромен й вго мало що не забрано у полон. Мешканці роменські, каже су-

часник, зраділи, але їх радість зараз же відмінилась на печаль: Москалі почали грабувати та безчесно поводитись, а командири не спиняли їх й зовсім свobodно пустили спалити містечко та „пригородні“ села. Опісля Петро, з приводу сего випадку нарочито посилав туди вчинити слідство й покарати винних.

А Карл, втративши Ромен, вже не вертав ся туди й постановив частину війська лишити у Гадячі, а з другою йти далі. Не встиг він дійти до села Красна Лука*), як захопила така страшна стужа, що далі йти не можна було. Частина війська повернула до Гадяча, але там не вистарчало житла. Саме місто було невеличке, а тут ще й Москалі спалили цілу третину, й от багато Шведів мусіло ночувати на снігу, бо не було де.

З загального свідчення сучасників ся зима була люта по всій Європі. У Швайцарії снігові замети були такі великі, що заховали під собою й верхи дерев. Балтійське море замерзло; по озерах вода вимерзла зовсім; у середній Європі загибли усї овочеві дерева; навіть у Іспанії та Італії, де ніколи не бачили на річках льоду, позамерзли річки й болота, а земля замерзла доволі глибоко. На голих українських степах морози більш дошкуляли ще й через те, що там лютували метелиці й заверюхи. Снігу випало так багато, що не можна було проїхати, й через те порвали ся звязки з заселеними країнами. Тоді від трех до чотирех тисяч Шведів загинуло від стужі. Верховці задубіли на конях, піхота примерзла до дерева, або до возів, на які сперлись у останні хвилини боротьби з смертю. Сам король приморозив собі носа і повинен був довго відтирати его, поки повернулась потрібна циркуляція крови. Інчі Шведи здумали гріти ся горілкою, якої вельми багато було по Україні, але горілка запомогла їм швидче тільки стати здобичню смерти. Гадяч повернено у лазарет, бо туди, як тільки можна було, тягли на пів живих від холоду; з хат було чути галає, що роздирав душу. То голосили недужі, у яких хирурґи відпилювали відмерзлі члені, а перед хатами валяли ся шматки відрубаного людського тіла

*) Тепер село гадяцького повіту на р. Грувї; 7 верстов від Гадяча.

й межн ними повзали ще живі, але вже божевільні з болю та розпуки, каліки. — Невтомний король шведський не хтів марнувати часу: 27. грудня він рушив до Веприка й доконче хтів узяти єго. Обложені почали обороняти ся з розпукою. Комендант Веприка не хтів піддавати ся й не звертав уваги нї на які страхання та переконання; тим часом мороз не пускав; мерзли воли й конї, гибли бідолашні жовніри, що лишили ся на дворі. Шведи відступили й пішли до Зенькова. Там засїли зазброєні мужики, що не хтіли пускати до себе нї Москалів, нї Шведів: вони все були п'яні та горячі. А „городок“ Зеньків була поганенька фортечка: окіп був не високий, рів не глибокий. Уся стїна мійська була деревяна. Шведи запалили пригородне село й кинули ся розбивати мійські ворота. Тодї обложені здали ся на ласку побідителїв.

У Зенькові Карл стрів новий 1709 рік. Мороз не відпускав, а Веприк не сходив з думки у Карла. На останку мороз почав пускати й 6. сїчня король знов підступив до Веприка. 7. сїчня о півдні Шведи почали приступати, але обложені відбивали їх і стрільбою, і камінєм, і лили на них окріп; шведські ядра відекакували від окопу закутого ледом, й шкодили самим Шведам.

На останку комендант згодив ся піддатись. Відімкнули ворота. Увійшли Шведи й взяли у полон 1400 Москалів та 400 Українцїв; у обложених було тільки чотири гармати. Залогу, що забрано у полон, відряжено у Зеньків, багато полонених замерзло у дорозі, а ті, що дістали ся у Зеньків, мали добрі харчі й ходили мало що не зовсім на волі. Мазена обстояв й усіх Українцїв: чоловіків й жінок випущено на волю.

З того часу, як король втерав Ромен, що ним заволоділи Москалі, головна єго кватера була у Зенькові. Ті, що були у шведському таборі, казали, що невідомо, через що за Мазепою все і у Зенькові ходила варта шведська, тодї як Москалям, що забрано в полон у Веприку, вільно було скрізь ходити без варт. — Була надія, що прибуде Станислав з Поляками своєї партії.

Король не дождав ся Станислава і найголовнішим ділом вважав, вигнати Москалів з Гетьманщини й перенести війну за її кордони. Граф Піпер, все розсудливий та обережний, а че-

рез те часто не сходячись у пляхах з палким та задиркуватим королем, навпаки, радив відійти за Дніпро й розпочати зносини з Поляками партії Станислава. Мазепа як тільки можна було підбивав короля, задержати ся у Гетьманщині й відхилив від поради, переходити за Дніпро. Се було натуральне: перейти на Правобережжя, се значило показати, що та мета, задля якої Мазепа заманив короля у Гетьманщину, занехана. От через що сучасники й приписують Мазепиному впливу на короля те, що Карл хотів вигнати Москалів з Гетьманщини і заволодіти Полтавою.*

У ночі під 28. січня король з двома тисячами верховців лісом рушив до Опішні а звідтіль з своїми драбантами, з семачи восьма полками кавалерійськими та полевою артилерією увійшов у Слободську Україну. Москалі чекали, що король піде на Ахтирку, а через те й вкріпили ахтирський замок і спалили околиці, щоб не дати ворогови отаборити ся там. Але король рушив на Красний Кут. Тут відбулась січа з московським війском. Сю січу Шведи лічили для себе побідою, а Москалі приписували собі побіду. Звістки про се діло — темні: напавне відомо тільки те, що се січа зовсім не користна для Шведів, як і взагалі увесь похід у Слободську Україну, що знесилив шведську армію.

Москалі вже боялись, як би сьміливий король, якому, мовляв, й море по коліно, не надумав прорвати ся до Воронежа, щоб стрибити там судна царські; географічна сьвідомість Шведів про південні краї Росії була остільки мізерна, що вони, як почувли, що цар будує судна у Воронежі, то думали, що се місто лежить біля Чорного моря.

Мазепа, з свого звичаю, любенько промовляв: „війна для вашої величності йде вельми щасливо: ми вже тільки за вісім миль від Азиятської межі!“ Король відповідав: „*Sed geographi non conveniunt*“ (з сим не згодять ся географи). „Се, — замічав сучасний історик, — примусило доброго діда почервоніти“. — Мазепа знав, що король часто балакав про царські вчинки Олександра Македонського і, щоб не робив, все брав собі за зразок сего — колишнього лицаря, й от щоб догодити королеви, вигадав, буцім то у сій стороні недавно знайдено „александрійський“ камінь, що поставив Олександр Македонський.

Коли військо отаборило ся на спочинок, король сказав своєму генерал-квартирмейстрови, що Мазепа єму казав, піби звідсіля недалеко до Азії. „Може се було у жарти,“ промовив той. „Ідїть і певнійше довідайтесь від Мазепи про шлях у Азію“. Гіленкрок пішов до Мазепи. Той стурбував ся, як довідав ся, який вплив зробила на короля єго балакучість і признав ся, що казав королеви, жартуючи тільки. „З нашим королем базїкати Бог зна-що про такі речі небезпешно, — промовив Гіленкрок. — Сей володар більш за все любить славу і легко підпадає бажанню рушити туди, куди немає потреби йти задля єго мети“.

Після лютої зими, як пустило та як розтаяло, то йти та ще невідомим шляхом було не можна. Короля переконали відкласти свій замір і вернути ся у Гетьманщину. Але, вертаючись назад, не обійшло ся без втрат та труднощій. Маленькі річки порозливали ся невимовно широко. За зиму на-вернуло силу снігу і тепер як відразу почало розпускати, то усе залило водою. Піхота цілі дні брела по кісточки у воді і як не траплялось до ночі сухого місця, то так і ночували у воді. Скрізь розлило так здорово, що неможна було впізнати, де річки та потоки; а на річках, вкритих водою, лед став такий крихкий, що багато Шведів, які ненароком скочили на лід, потопили ся з кіньми. Багато Шведів наложило головою у сїм поході, але ті, що вернули ся цілими, хвалили свого короля за те, що він терпів усякі недостатки нарівні з протим жовніром.

Тоді, як король даремне ходив у Слободську Україну, позад него, у Гетьманщині, Москалі брали верх. Ще у січню князь Грицько Довгорукий, що був у Ніжині, післав генерал-майора Гінтера, взяти Прилуки. Шведи, що володіли сим містом з кінця листопада, не ждали, поки прийдуть Москалі, а втікли звідтіля і за ними поїхали і деякі родини осіб, що пробували там, бо пристали до Мазепи. Гінтер заволів Прилуками, настановив там коменданта і до царя послав зроблений ним опис сего міста. У слід за Гінтером прийшов прилуцький полковник Ніс, недавно настановлений царем; підданці зустріли єго з покірливістю і він зараз же звелів привозити у Прилуки харчі. 22. січня князь Довгорукий з Ніжена післав туди солдатський ямбургський полк з гарматами і ко-

мандиру сего полку Вестову наказав держати ся до останнього. Невсипучим діячем на користь цареві став тоді миргородський полковник, що ще недавно був спільником Мазепи. Він шпарко працював проти ворога, відбивав шведські й Мазепині вози, відбив від Шведів Гамалія та свого зятя Горленка з жінками їх; вкροщав і розбивав свавольних розбишак, що користували ся війною та колотнечою. — Мазепа багато покладав надії на правобережних козаків, але й тут ошукав ся. Нема чого казати про те, що білоцерківський полковник майже чи не перший виголосив себе за царя, й по других містах тільки й діла, що ловили і доставляли московському генералови Інфлянтови Мазепиних комісарів, що бунтували проти царя нарід й перебраних то чумаками, то як-небудь инче; так з Черкас мійський отаман прислав перехожого, що казав: „Усеїх нас цар мав на Сібір загнати, так ви єго тепер не слухайте, що він листами позасилав. Здоров би, мовить, ще наш Мазепа з Шведом, той не піддасть нас у московську неволю“.

У лютому Шведів вибито з Рашівки. Тоді Шереметєв покусив ся взяти Лохвицю, де стояв шведський генерал-поручик Крайц й куди Мазепа відрядив задля безпечности свою щоденну гетьманську казну. У Лохвицю прийшли й ті Шведи, що утікли з Прилук; там були й козацькі пані з родин Мазепиних співробітників, що рушили з Прилук за Шведами. Генерал Крайц розумів, як важно не випустити з своїх рук гетьманської казни та українських пань, що були заложницями вірности до шведського короля їх чоловіків. Крайц зняв ся й рушив з Лохвиці, перейшов Хорол, потім у Савинцях*) — Псьол. Москалі пробували не дати їм переправитись й захопили декілька возів, де межі ничим були й Мазепині пожитки. Отут з Москалями запобіг слави й миргородський полковник, що захопив у полон, як вже було вище казано, двох Мазепиних співробітників — генерального осаулу Гамалія та свого зятя Андрія Горленка, сина прилуцького полковника: обидва запевняли, що йшли слідком за Шведами, щоб утікти від них і віддатись Москалям. Шведи отаборились понад правим берегом Ворекли, а головну квартиру було переведено у Великі-

*) Тепер село миргородського повіту на р. Псьолі.

Будища*). Шереметев стояв у Голтві**). Так стояло вороже військо у марці 1709. року. Поки не скінчить ся розлив, а він у сій країні кінчав ся тільки у червні, ніхто не сподівав ся якихсь значних військових подій; бо низини звичайно заливало водою й навіть мешканці ріжних міст на сей час рвали межі собою відносяни.

Сей час можна вважати за кінець першого періоду війни Карла проти Москалів на Україні. — Починаєть ся другий період, що завершив ся Полтавською с'чню.

Минулою зимою вийшло кілька милостий царських Українцям, що посвідчили вірність своєму цареві. Перше місце межі ними належить Кочубевій родині. У Ровненський хутір на Коломаці прибув від Меншикова їх родич Жученко з листом до Кочубеевого сина. Зміст листу такий: „Пане Кочубею! У туж годину, як одержиш сей лист, їдь до царської величності у Глухів й візьми з собою свою матір, Искрину жінку й дїтний, бо велика царська милость повертаєть ся до вас“.

На жаль нам нічого не відомо з подробиць царської зустрічі з удовами нещасливих вірних своїх служак. Але з царського наказу вдові Кочубея, її дїтям і сестрі, вдові Искри, що зостала ся без дїтний, вернено всі маєтности покійних чоловіків з деякими придачами нових. Майже що тодіж, 16 грудня, подаровано маєтности ріжним військовим товаришам Андрію Лизогубови, Іванови Бутовичеви, та инчим. Після того цар видав грамоту про забезпечення українських мешканців від „безчинства“ та свавольства Москалів, що малими гуртами без офіцерів, свавольно вривали ся у місточка та села, силоміць брали у мешканців хлїб, усяку живність, коний, різали товар, вривали ся навіть у комори й вибирали звідтіль хозяйську одєжу. Щоб скільки небудь зменьшити поміж Українцями вплив, який зробила руїна Батурина та різня мешканців єго з волі царської, Скоропадський видав універсал, яким дозволяло ся розігнаний та заціллий людности батуринській знов оселити ся у своєму місті.

*) Тепер місточко зінківського повіту. 47 вер. від Зінкова.

***) Тепер місточко кобеляцького повіту, на р. Псьолі, де зливаєть ся з нею Голтва.

Тоді-ж згадано про одну з перших жертв Мазени — Палія, що нудив ся по сибірських пустелях.

Перший, що подав думку про єго визволення, був князь Грицько Довгорукий, що пробув у Ніжині й мав можливість прислухати ся до народної гутірки й довідати ся, що поважна згадка про Палія лишилася поміж єго земляками; а се у той час, коли Скоропадський та миргородський полковник пильнували прихилити запорожців до царя, здавало ся особливо важним.

Цар видав наказ, щоб вернути Палія з Сібіру.

Глава ХУ.

У половині лютого цар поїхав до Вороніжа, де все будувала ся єго фльота. Петро намірив ся пустити у Чорне та Азовське море декілька кораблів, щоб переняти Турок поважанєм до своєї сили, на случай, як би Туркам замайнуло порушити згоду. Тодіж царський посланець, Товстий, о скільки можна було, пильнував у Константинополі, щоб посварити Диван з Карлом XII. та єго спільниками. Війскову справу на Україні головним робом впорядковував князь Меншиков. Головною метою було вдержати на своїй стороні запорожців й відхилити їх від з'єднання з Мазеною. Щоб усовістити запорожців, на Січу післано було межигорського архимандриту Іродіона Журахівського. З ним царські стольники та гетьманський посланець повезли грошову царську плату та ще й опріч того особливі подарунки грошові кошовому, старшині й усім товаришам. Літописець український звіщає, що задиркувата купа гультаїв зневажила духовну особу та гетьманського посланця, що прислано до них: погрожали спалити або втопити їх. Таке поводженне з особами, яких запорожці повинні-б поважати, було не рідке у грубій запорожській громаді й було звичайним випадком, який часто не мав ніяких наслідків. На який час тепер на Січі взяла верх партія старих козаків, що все стояла за спокій та покірливість цареві. Вони післали до Мазени лист, де називали себе царським війском й сповіщали, що вкупі з царем пильнувати муть вигнати з України чужоземців. Петро писав, що треба найбільш дбати про те, щоб

утвердити у вірности кошового отамана, яко головного начальника та проводиря запорожців. Кошовим отаманом тоді був Кость Гордієнко — завзятий ворог московського уряду — і от сей то чоловік знов звів побратимство на супротилежний шлях.

12. марця, у суботу, зібрали раду. Прочитали довге посланіє Мазепи. У посланію викладало ся про різні тягла, що Україна терпіла від московського ярма, а для Запорожа сї тягла виставляли ся ще дошкульвійшими. Мазепа запевняв, що сам чув, як цар казав: „Треба-б викоренити сих злодіїв і поганців запорожців“. У короля шведського — пояснював Мазепа, — зовсім не має лихих замірів ні против України, ні проти Запорожа. Король слїдкує тільки свого ворога — Москалів, що самі розлютували Шведів, а тепер не мають сили уперти ся проти них і кинули ся на Україну, де чинять гірше, ніж Шведи, яких виставляють чужими ворогами. Запорожці, вкупі з Українцями, повинні радувати ся, що прибув шведський король, бо се усім дає можливість скинути з себе московське ярмо і стати вільним, щасливим народом. Після того, у Мазепиному посланію, приводила ся колишня казка про замір царя, перевести Українців за Волгу.

Посланці Мазепині привезли кошовому гроші. Кость Гордієнко зараз же почав роздавати їх товаришам і ті, як вислухали Мазепин лист, гукнули: „За Мазепою, за Мазепою!“ Правда, — тоді балакали на сій раді, — цар прислав на Січ гроші, але за се ми не повинні служити цареві проти шведського короля та Мазепи: гроші, що прислано до нас, поперед були відібрані Москалями у наших же братів-козаків“. Мабуть вони тут розуміли вдержане жалованне, що призначено на Січ, з приводу скарги турецького паші за грабіжку турецьких судів. На Запорожців зробив великий вплив і лист, що відібрано від турецького хана: він радив тримати ся Мазепи і обіцяв запорожцям у нужді запомогу. Кость Гордієнко написав до шведського короля, що всі запорожці — єго, просять єго протекції, ладні на усякі силкування, аби вернути свою волю і благають Бога про добрі здобутки шведського короля. Кошовий обстояв, щоб з сим листом відрядити й депутатів. Запорожським депутатам справлено гостину, але фельд-маршал Реншільд спостеріг, що запорожці шють без пуття,

й умовив ся з ними, щоб з них десятеро, що представлять ся королеви у останній аудієнції, ранійш обіду не напивались, бо король не любить п'яних. Запорожці ледве-ледве додержали свою обіцянку.

Тоді, як сі запорожські депутати були у шведському таборі, їх другі брати, підбиті Костем Гордїєнком та Нестулеєм, почали ворожі події проти Москалів. Вдача відразу підбадьорила низову вольницю, набрало ся з 15000 січовиків та гультайв; вони брали „городки“ по Орелі та Вореклі, порозганяли московські залоги; а мешканці тої країни, що не знали, до кого приставати й перед тим з переляку ховали ся у лісах, тепер повертали ся у свої житла, корили ся запорожцям й підвозили харчі Шведам.

26. марця у Будища прибув сам Кость Гордїєнко з своїми товаришами. Мазепа не допустив їх до Будищ за пів милі, послав на зустріч до них якихсь двох полковників з гуртом у 2000 чоловіка, щоб провести їх до Диканьки, куди запрошував Костя, щоб побачитись. Кость Гордїєнко вступив до хати, де вже був Мазеца (певне то була хата Кочубея, господня якої була тоді у Слободській Україні). Гостий запорожських зустріли Мазенині старшини й Кость Гордїєнко, у ознаку поваження, уклонив перед ними свій бунчук. В другій хаті стояв Мазепа перед столом, на якому лежали єго клейноди. Гордїєнко уклонив ся єму, уклонив свій бунчук перед ним і промовив: „Ми військо запорожське низове дякуємо милости вашій за те, що ви, як і подобало головному ватажкові українському, прийняли близько до серця долю, що найшла на нашу країну, і взяли ся визволити її з московської неволі. Ми певні, що через сю мету, а не через власну вашу користь, не через якісь особисті погляди ви поважили ся пристати до шведського короля. Ми вірно хочемо допомагати вам, ми вкуні з вами будемо жертвувати і кровю, і життєм своїм, у всім будемо корити ся вам, аби тільки дістати бажаної мети. Молимо вашу милість понести на собі сей тягар; а ми, як зможемо, так й допомогати мемо вам. Дякуємо рівно вам і за те, що сповістили нас про заміри та про прихильність до нас шведського короля. Ми й прибули сюди того, щоб випросити собі у єго величності протекцію, й маємо надію одержати її, як допоможе ваша вельможність. Перед Богом готові заприсягти

на вірність та покірливість вашій милости; але бажаємо, щоб і ваша вельможність заприсягла працювати у згоді з нами і допомагати нам спасти вітчину“.

Мазепа відповів: „Дякую вам, запорожці, за те, що вірите мені. Славлю ваше пильне бажання добра вітчині. Бог мені свідок, що, як я піддавав ся під шведського короля, чинив не з вільнодумства й не з приватних замірів задля себе, а з любови до батьківщини. У мене нема ні жінки, ні дитини; мені можна перебрати ся у Польщу, або кудись инче й там спокійно доживати свого віку; але який час піклуючись, вірно кермував я Україною, о скільки ставало у мене на се кебети і я, як велить честь та любов сердечна, не можу скласти руки й лишити сей край на волю гнобителя. Мені добре відомо, що цар намірив ся усіх нас перегнати у инший край, а вас, запорожці, усіх повернути у драгуни й житла ваші зруйнувати до решти. Як ви, запорожці, ще схоронили вашу волю, то ви мусите дякувати за се тільки мені, Мазепі. Як би царський замір вдав ся, усіх би вас повязано, заковано й загнано у Сібір. Меньшиков уже рушив з страшною силою війська й треба признати особливе піклованне про нас Провидіння, що в сю саме пору післано у наш край шведського короля і всім добромислячим людям подано надію визволити ся з під гнобителів. Я вважав своїм обовязком вдати ся до шведського короля й надію ся, що Бог, визволивши нас недавно з небезпешности, допоможе нам скинути з себе докірливе ярмо. Нумо, запорожці, за одно! Я заприсягну, а ви теж заприсягніть і мені на непорушну вірність та приятельство“.

Усі, що були з Гордїенком слухали сю розмову. Запорожці не дозволили-б своєму кошовому балакати з гетьманом без свідків. Ніщо не підтримувало так волі у запорожському товаристві, як звичай, що все виконував ся, щоб ватажок нічого не казав инче, як від імени своїх товаришів й при них. Через се, чи щасливо скінчило ся їх діло, чи ні, — за се ніхто не відповідав, бо всі брали участь на радї і кожному вільно було висловити свою думку.

Запорожцям не легко було вдержатись від своїх звичайних засобів грубіяинства та дикости. Після того, як їх покликано до гетьмана, Запорожців запрошено на обід; кошовий та старшини сиділи за одним столом з гетьманом; усіх доволї й рівно

вгощено. У протяг обіду всі вони хвалили ся своєю прихильністю до гетьмана й тям, що ладні у всім слухати его; але коли попили ся й почали розходитись уже до дому, себ то у квартири, що відведено їм, то почали хапати й завозити з собою ріжну посуду. Дворецький хтів не дозволити такого неладу й звернув ся до запорожців з суворими висловами, хоча за обідом пив укупі з ними не менче других. „Ви, — казав він запорожцям, — радіб розграбити сю хату; такий вже у вас звичай, — робити отаке, куди ви тільки заберетесь“. Запорожці не стерпіли таких заміток від чоловіка, якого вважали з діда й прадіда низьким, й поскаржили ся своєму кошовому. Гордїєнко вважав, що ображено навмисне й его одного і що Мазепа сам напустив Дворецького. З досади Гордїєнко звелїв усім запорожцям сїдлати коний і хотїв їхати й не прощати ся з гетьманом. Але Мазепа завчасу довідав ся і післав до Гордїєнка сказати, що жалкує, що трапилось отак, але, щоб довести свою невинність у сій справі, віддає їм на розправу Дворецького. Таке поупущенне втихомирило Гордїєнка й его товаришів. Дворецького видано їм головою. Запорожці повалили его на землю, потоптали ногами, перекидали его проміж себе, на останку один ударив Дворецького ножем у живіт й убив.

На другий день після сего Гордїєнко та 50 товаришів візитували у короля в Будищах. У своїй промові Гордїєнко висловив вдячність королеви за обіцянку бути їм й усій Україні заступником проти загального ворога. Державний секретар Гермелїн від імени короля відповів їм на латинській мові, а комісар Сольдан переклав її. У сій відповіді запевняли запорожців у непорушній приязни короля до них й зазначено, як багато гарного вони можуть придбати, як скористують ся з обставин, щоб ствердити свої колишні вільности, на останку хвалили запорожське лицарство, що виявило ся під Цариченкою. — „Ми, — промовив Гордїєнко, — вже післали на показ кримському ханови з сотню Москалів і сподіваємо ся, що коли Татари побачать їх, то стануть за одно з нами“.

Запорожці й українські козаки наклали одні на других обовязок працювати обопільно, а Мазепа, як козацький гетьман, заприсягнув на тому-ж за все українське козацтво на евангелії й на розп'ятті, у якому була частка св. мощий. Ма-

зена знов занедужав, не виходив з покоїв і заприсяг у себе. Запорожці присягали у будищанській церкві.

Тоді уложено й проєкт умови з Шведами; ся умова складалась з чотирох точок й Мазепа подав її на ствердження королеви. Шведський король обіцяв помирити ся з царем не инакше, як на тій умові, щоб Україна й Запороже були на все визволені з під московського уряду й мали усї привилеї й права, якими користували ся вже так давно, що й не згадають. Король обіцяв ставити своє військо, за увесь час перебування Шведів на Україні, так, щоб Шведи своїм постоем не шкодили мешканцям. Король обіцяв простити мешканцям-селянам те, що вони кидали свої житла й вороже відносились до Шведів, як вони вернуть ся у свої житла й почнуть підвозити харчі. Король видасть наказ до свого війська, щоб воно тримало сувору дисциплїну у відносинах до всіх Українців. — Усе те підписав шведський король.

Тоді запорожці висловили королеви бажання, як би швидче розпочати з ворогом генеральну сїчу. На се король дав відповідь такого змісту: військові операції залежать від часу та замірів ворога, заздалегідь не можна зазначити ні часу ні місця сїчи; але король хвалить Запорожців за їх військову бадьорість й буде, о скільки мога, допомагати їм. Запорожці задовольнили ся такою відповідю й махали шапками та шаблями. Після того вони поїхали.

Гуторив з Мазепою і присягав у будищанській церкві Гордїєнко та 50 чоловіка, — як кажуть шведські історики: то, певне, були курінні отамани, але з ними у квартиру короля приходив не малий гурт і сїчовиків. Як вони рушили від короля, то проїздили повз Полтаву. Москалі побачили їх з муру й почали стріляти на них. Тоді, як звелїв Гордїєнко, сотня запорожців прискочила до мійського муру, вистрелила й вбила кілька чоловіка. Один Запорожець добре вцілїв кулею о офіцера царського війська, що стояв на башті у вимереженому золотом мундирі, й Гордїєнко замітив Шведам, які були біля него, що таких стрільців з рушницї поміж них знайдеть ся чоловіка з 600. — Запорожці узяти ся провезти волоха Сандула, що служив у шведській армії, з листом від Мазепи до сераскира. Останнього Мазепа сповіщав, що тепер найкращий час атакувати Москалів. Шведський король тоді був вельми

не задоволений діяльністю турецького двору й казав: „Турки осліпли й не бачать способу повернути провінції, відібрані Москалями“.

Те, що запорожці стали за Мазепу, хоча й на короткий час, підняло Мазепину справу на ноги. Українське поспільство не любило гетьмана Мазепи, бо здавна звикло дивитись на него, як на Ляха, що пристав у козацтво, але під'упадало впливу запорожців, які з давних давен лічили ся обороною простого люду, й князь Грицько Довгорукий не дурно писав до царя дня 3. квітня: „Злодюга — кошовий свою отруту розповсюджує й далі і без впину пише за Дніпро, щоб били свою старшину і переходили через Дніпро до него й уже пройдисьвіти збирають ся Дніпром і розбивають пасіки“.

На Січі, як не було Гордівка, за наказного отамана був Яків Симонченко. — Невсипущий миргородський полковник прислав на Січ з писаним усовіщуваннем не слухати Гордівка й надалі зоставати ся вірними цареві. Симонченко Апостолового листа звелів прочитати на раді й запитав поради, що робити. Запорожці загукали: лист миргородського полковника післати до кошового, а тих, що привезли сей лист, прикувати за ноги до гармат. Небагато почало казати, що так робити не варто, але їх голоси zostали ся у меншости. Перекричали прихильники Гордівка, козаків прикували до пушки а лист Апостола післали до Гордівка й цілком здали ся на волю останнього. Через пять день вернув ся на Січу осаула, що їздив до Гордівка й тоді миргородських козаків прикували за шию, а не за ноги, й сказали їм, що наказний кошовий Симонченко хоче постріляти їх. Але проворні козакі у ночі один на одному розломали кайдани й угікли з Січі до свого полковника. Вони сповістили, що на Січі зостало ся запорожців не більш тисячі; з них — старі козаки не хтять зрадити цареві, але вірний товариш Гордівка — Симонченко, а за ним й уся сірома прихильні до бунту проти царя й ненавидять Москалів.

Одначе, запорожське товариство, взагалі, стояло на такім несталім ґрунті, що не можна було ручити ся за довгочасність чи того, чи инчого напрямку: сьогодні візьме верх на Січі одна партія, а на завтра її подолає супротивна. Й Шведам не можна було вельми покладати ся на однудушність,

яку обіцяв Гордїєнко, та на палку поготову запорожцїв рубати ся з Москалями. — Сам Гордїєнко, вертаючись від короля та Мазепи на Сїчу, казав мешканцям: „Роздивив ся я сих Шведів, — годї біля них служити! Тепер менї здаєть ся, краще нам, як і попередю, служити цареві“. У него було звичайне запорожське вередованнє: запорожець часто казав другим зовсїм супротивне тому, що думав. Але на Сїчі, як прийшлось до дїла, ще не зовсїм збезсилила партія старих козаків, яка взагалї не прихияла ся до крутої зміни. Ще Гордїєнко не встиг вернути ся на Сїчу, як до него прибуло 17 чоловіка з листом, у якому запорожцї писали до свого кошового: „Як ти робив, так і відповідай; ти без нас вигадував, й ми, вірні слуги царської величності, замість тебе оберемо собі другого кошового“. Про се сповіщено Меньшикова, що 5. квітня прибув у Харків, а 12. квітня до Харкова прийшла звітка, що на Сїчі рада скинула Гордїєнка й за кошового отамана вибрала Петра Сорочинського. Урядові особи вважали сего чоловіка „благонамїреним“, і як про сей вибір сповістили Петра, то він відповів Меньшикову: „Сорочинський — чоловік добрий, я вго сам знаю“. Сей новий кошовий й справдї спершу уявив себе таким: він відрядив до Запорожцїв, що були з Гордїєнком, універсал, у якому своєю властїю звелїв їм покинути скинутого кошового, вернути ся на Сїчу й зоставати ся вірними цареві. Але після того на Сїчі збирали ся одна рада за другою й скінчили ся бійкою; ми не знаємо подробиць, але з сего вийшло те, що хвалений Петро Сорочинський передав ся до Мазепи й з вго дорукою сам поїхав до Криму, просити у хана запомогти проти Москалів.

Тим часом Шведи, осївшись на Україні, знайшли там своїх земляків, що колись забрано у полон, межі них були й жінки й діти. Інші повертали ся до земляків з радістю й просили їх узяти з собою; але були й такі, що довго жили на чужинї, вихрестились, придбали родинні обовязки, а деякі, хоча й були у неволї, полюбили своїх панів і не хтіли розлучати ся з ними.

Не знаючи, що таке Шведи, ненавидячи Мазепу, що пристав до них, та ще й підбиті з царського боку, Українцї відразу вороже відносили ся до Шведів; але як розпізнали їх трохи більше, то й почали зовсїм инакше відноситись до них.

Се можна було помічати на околиці полтавського полку, що поруч з запорожцями, які все мали моральний вплив на мешканців сего краю.

Московські військові начальники не вельми то мягко відносили ся до тих Українців, що приставали до Шведів. Військовий московський начальник — німець Кампель — узяв „городки“ Маячку й Нехворощу і у обох вибив до душі мешканців. За те й Запорожці заволоділи Новим Санжаром та другими „городками“ вздовж Ворекли геть аж до її гирла біля Переволочної й просили Шведів, вигнати Москалів з території полтавського полку, щоб розпочати зносини з Запорожем. Король післав туди на запомогу запорожцям гурт Шведів з генералом Крузе. Шведи й козаки переплили Вореклу біля Соколки*) і 12. квітня розбили генерала Рена.

Ся вдача була не довгочасна. Шереметєв відрядив полковника Яковлева з двома тисячами Москалів на Келеберду. 16. квітня Яковлев приплив до сего місточка й післав вимагання, щоб мешканці покорили ся цареві. Келебердинці, підбиті запорожцями, „учинились противні“. Тоді Яковлев спалив Келеберду й помилував тільки церкву. Се була пімета за те, що попередю Келебердинці підвозили харчі Мазепі та запорожцям й свої родини вирядили під захист запорожців. 18. квітня Яковлев прибув до Переволочної. Там був запорожський полковник Зинець з тисячою січовиків. Їму корили ся тамтешні мешканці й люди, що набігли у Переволочну з околиць, до двох тисяч числом. У Переволочній був замок й залога з 600 запорожців і доволі харчів, так що можна було тримати ся кілька день. Яковлев, з дорученого ему наказу, перш за усе післав внесення піддати ся й признати царський уряд. Запорожці відповіли вибухом з гармат та рушниць. Запорожці вважали себе у військовій справі більш дотепними, ніж Москалі, але помилились. Москалі переважали захитників Переволочної й кебетою й кількістю; Москалі увірвали ся у місточко, розвіяли козаків, що боронили єго, й почали кидати у замок ядра та бомби; обложені відстрелювали ся, але нічого не вдіяли. Після двох годин січи замок узято, 1.000 чоловіка

*) Тепер місточко кобляцького повіту, на р. Вореклі.

запорожців побито, а тих, що засїли боронити ся по хатах та рїжних будівлях, пожежа примусила вдаритись у ногу й утопити ся або у Вореклі, або у Дніпрі. У полон узято тільки 12 чоловіка, бо Москалі гнали ся за втікачами й били, не розбираючи чи то жінка, чи дитина. Біля Переволочної була найкраща переправа через Дніпро; бо тут був великий запас суден, на яких можна було відразу перевезти мало не 3000 чоловіка. Полковник Яковлев усї ті судна звелїв спалити так само, як і млин і всї палацові будовлі, яких у Переволочній була велика сила, бо Переволочна на Україні вважалась за місто багате, крамарське, де була й таможня, дохід з якої йшов у війскову скарбницю запорожської Січи. Невдача у Переволочній так засмутила запорожців, що вони почали кидати „городки“ на Вореклі, де розмістили вже свої залоги.

Виключно там тільки, де були запорожці, нарід у якійсь мірі прихильний був Шведам. По всїх же інших місцях України нарід виявляв ворогованне до Шведів. У квітні, як тільки потягло теплом, мужики складали купи, йшли у тільки що розпукнувший ліс й звідтіля нападали на партії шведського війська, що їздили за фуражем, а більш сміливі турбували Шведів навіть по їх кватерах: як тільки офіцери та жовніри вийдуть за чим небудь з своїх покоїв, так на них несподівано й нападуть мужики; такі напади не можна було спинити після того, як Шведи вийшли з Гадяча та Зенькова. Мазепа даремне розслав свої універсали й переконував мужиків, що збирали ся у лісах, вернути ся у свої оселі й запевняв, що Шведи добрі люди і за кожну й малу поміч щедро платять, що, на останку, хозіяни даремне криють ся по лісових пушах, бо Шведам зручнійше-ж там стрибити їх й заволодїти усїм, що вони зносять туди, тоді як по дворах Шведи нічого лихого не роблять хозіянам. — Українські мужики з своїх лісових барліг виходили тільки на те, щоб красти шведських коний, або вбивати шведських жовнірів. Деяких Шведи вловили й покарали на смерть. У Решетилівці, де стояв генерал Крайц, уловлено двох мужиків, що підкладали під хату огонь; їм відрубано вуха й носи й після сего відіслано їх до Шереметєва. Але така наруга не скінчила партизанської війни всїх Українців проти Шведів. У самій головній кватері короля й Мазепи, у Будищах, було небезпешно — чекали нічних нападів,

а сьмільвий король не звертав ніякої уваги на небезпечність й не наражав вартових.

У шведське військо не прибувало нової сили, воно зменшалося й почало деморалізуватися. Хоча свого короля усі поважали, але покірливість до його генералів стала слабнути. Почали сумніватися у щасливому кінці сеї війни й чужоземці, що служили у шведському війську потроху почали переходити до Москалів. У військовій раді генералів була ріжниця. Деякі, як й спершу, радили перейти за Дніпро на польську територію. Проти сего більш за всіх змагався Мазепа; він добивався заволодіти попередю Полтавою, щоб мати підпору на Україні й повсякчасні зносини з Запорожем. Карлови здавалося, що взяти Полтаву легко, бо її вкріплено не вельми іскусно, а облогу покладали на Запорожців. Тоді генерал-квартирмейстер Гілленкрюк, що взагалі був неприхильний лишатися на Україні й все супротивник Мазепини, іронічно промовив до свого короля: „Як над нами не скоїть ся якесь чудо, то ні один з нас не вернеться з України; король загубить своє військо, і своє царство, і буде найнещаснішим королем у історії“.

Ще 17. квітня Карл відрядив частину свого війська держати у облозі Полтаву. Копати перекопи накинуто запорожцям та українським мужикам, що силоміць вагнано під Полтаву. Копали перекопи, насипали шанці й потроху кидали у Полтаву бомби. Часами виражали ватаги, щоб ловити „язиків“.

Тоді скоїлася остання розправа з Запорожем. Полковник Яковлев 28. квітня одержав від Меншикова з Харкова царський наказ й поплив Дніпром до Старого Кодака. Запорожський полковник, що командував у сім містї, з більшістю товариства не сперечався й повинився, а деякі вдальчі утікли на острови. Яковлев усіх, що піддалися „законному“ цареві, відрядив у Новобогородек, а за тими, що утікли на острови, післав на вздогін. Багато спаслося від погонї, й утікло у степи.

30. квітня Яковлев перепливав через Кодацький поріг. Сюди почали приходити до Яковлева з повинною Запорожці, але Яковлев спостеріг, що се робить ся не щиро: ті, що їх узято у полон, свідчили, що запорожці, приїздячи до них, вговорювали не приставати до царя, а йти на Січ й там відбивати царське військо. Полковник Яковлев звелів спалити Старий та

Новий Кодаки та їх околиці, маючи на меті те, щоб там не було вже пристановища „злodyгам“. Він вирядив у степи на обидва боки від Дніпра гурти, у один бік — підполковника царського війська Баріна, а у другий — підполковника царського війська Башмакова й звелів зовсім знищити бунтарів, що втікли.

7. мая Яковлев приплив з своїм гуртом до Камінного Затону, до „городка“, що збудовано біля самої Січи. Увійти у „городок“ було небезпечно: ходила чутка, що там люди слабують на якусь заразливую пошесть. Яковлев отаборився біля „городка“ й післав на Січу. Від запорожців прийшла відповідь — невідомо чи на словах, чи писана, — того змісту, що запорожці не бунтарі, держать ся царської величності, але царських післанців близько не підпускають. Один з запорожців опрошений посьвідчив, що кошовий Петро Сорочинський та Кирик Менько їздили у Крим й привезли від хана на Січ 14 чоловіка Татар, яких й виряжено до Мазепи, а самі вони сподівають ся, що отожд найдуть Татари. Яковлев післав обгледіти, як би йому увірватись на Січу. Дізнали ся, що велика вода навкруги залила Січу й навіть багато курінів затоплено. На човнах приїхати у Січу було неможна, а у степу, де звичайно був шлях суходолом, глибока вода захопила місце сяжнів на тридцять. Яковлев післав офіцерів перебраних у козацьку одежу, роздивити ся: звідки можна було-б приступити до Січи. Вони звістили, що через воду ніде не можна перейти. Партия Москалів, післана у човнах, напала на запорожську „від'їзжу“ варту, перебила і утопила багатьох запорожців й одного тільки привела живцем. На допросі він сказав, що всі запорожці, як один чоловік, не хотять приставати до царя. „Злodyство у всіх заскорузло“, — писав у своєму доносі Меншикову Яковлев. — Яковлев звелів насипати шанці й становити на них гармати, але трудно приходило ся стріляти здалека через воду, а суходолом ніяк не підступиш до Січи. Атаку почали на човнах. Москалям не поталанило. У Яковлева вбито від 200 до 300 чоловіка, а ранено ще більше, у тім числі й офіцерів: тих, що взято у полон, запорожці вельми мордували а після мордовання покарали на смерть.

Але несподівано все стало инакше. Прибув компанійський полковник Гнат Галаган з своїм полком та драгунами, що до-

ручив йому генерал Волконський. Галагана прислав генерал-майор Волконський. Галаган знав Запороже. Він за-молоду пробував на Січі, багато разів досягав слави у козацьких лицарських вчинках; його навіть обрали були за кошового. Вернувшись від Мазепи, получивши царську амністію та милість, він почав вірне служити своєму цареві й тепер, сповняючи царську волю, йшов розбивати Січу, колись близьку й мов рідну. Він знав сю Січу вздовж і поперек, знав козацькі звичаї січового товариства.

Спершу запорожці, побачивши, що йдуть до них нові боеві сили, подумали що то Татари, котрих обіцяв прислати хан. Але після, коли дізнались, що то за гості завітали до них, то страшенно замішались. Москалі вдерли ся в місто і почали бійку. Галаган кричав: „Віддайте зброю і покоріть ся, вас помилують!“ Запорожці опісля казали, що Галаган зложив присягу, і тільки спустившись на ню, запорожці покорились. 300 чоловіка було забрано в полон; в тім числі були старшини запорожського коша. Яковлев звелів визначнійших з них закувати в кайдани, а інших замордувати на місці „по достоїнству“. Запорожці потім казали, що катовання сї супроводжались з нечуваною лютостю. Всї гармати, боеві приряди і війскові клейноди були переписані і забрані. Яковлев, виконуючи царський наказ, спалив всї куріні і всякі будинки в Січі, (щоб се зрадливе кубло викоренити у пень), а Галаган, пильнуючи царської волї, не спинив ся лишень на сїм, але майнув навздогін за повтікавшими запорожцями, ловив їх і віддавав для рбзсуду війсковому московському уряду. Петро, відібравши звістку про зруйнування Січи, був надзвичайно задоволений, бо вважав Запороже за головний корінь зради і всїлякого заколоту на Україні. Він видав маніфест до всїх Українців, вичисляв в нему провини запорожців, їх підступи, з якими вони в останні часи старались обморочити московський уряд, прикидуючись покірними і тим часом підтримували шкодливі для Москви зносини з ворогом. Цар оповіщав, що запорожці самі винні в своїй загубі, наказув ловити збігців з Січи і віддавати полковникам і сотникам для відсилки їх на кару. Але тим з них, котрі самі прийдуть з покутою, обіцялось поміловання.

27. мая до війська, що стояло проти Полтави, прибув Ше-

реметев, а 1. червня приїхав туди-ж давно сподіваний цар і привів з собою свіжі боеві сили.

З сего часу шведська сторона стала значно підупадати в порівнянню з московською. У Москалів сили де-далі збільшувались і незабаром у них було, як казали, коло 80.000; Шведи, між тим все губили свої сили, маючи велике число убитих і умираючих з різних хороб і недостач. Все частійш і частійш лучались випадки зради і переходу до Москалів. Захват Полтави не був такий легкий, як гадав собі з початку король. Облога забарила ся. Проби невеликих штурмів були відбиті. Шведам вдавалось іноді злізти на фортечний вал; тоді з Полтави бігли відбивати їх не тільки царські вояки, але й мешканці з різною зброєю, навіть старі діди, жінки і підлітки. Король з своєю звичайною відвагою і витревалостю уживав всяких засобів, щоб одушевити вояків власним прикладом. Він звелів зробити собі помешканне на близу полтавського валу, так що до стін хатинки, збудованої для короля, долітали ворожнечі кулі. Все се підтримувало в Шведах високу повагу до свого короля, але-ж не могло помогти о стільки, щоб дати Шведам перевагу на війні. У Шведів вже почував ся брак пороху і боевих припасів і шведські салдати підбирали на полі ворожі кулі, щоб знову набивати ними свої рушниці. Майже всі інженерні офіцери були в них повбійвані і їх заміняли офіцерами з простих полків, мало тямущими на інженерних справах. Запорожці, що робили в траншеях після того, як кілька разів побили їх на вілазках обложені, стали кидати свої земляні роботи і кричали, що копати ся в землі — діло хлопське, не варте їх лицарського стану. Вже в шведськім таборі почував ся і брак на харч; віснажили ся невеликі околиці Полтави, де було розміщено шведське військо; вояки живили ся конятиною і недобрим хлібом а за кухоль горілки маркетанти брали від сімох до десятиох талярів. Бідні, зголоднілі вояки голосили: або смерти, або хліба!

Петро втабарив ся по той біч Ворскли і на березі поставив гарматню, звідки без перестанку йшла стрільня на шведське військо. Небавом по своїм приїзді до війська 4. червня, Петро після в порожній бомбі до полтавського коменданта лист, сповіщав про свій приїзд, дякував увесь гарнізон (залогу) за твердість і заспокоював скорим визволенням. Таким робом

перекинуто було в Полтаву кілька квітков і до вояків, і до міщан. Се в Полтаві так піднесло дух, що по прочитанню царського листу зараз в соборній церкві запряглись боротись до останньої краплі крови і заздальгідь назвали зрадником того, хто схоче ту присягу зломати. До московського війська послали з Полтави таким же робом листи з звітками про стан гарнізону. Опріч того, Українці з правого берега Ворекли відважно перепливали річку і приносили Москалям звістки про те, що робить ся у Шведів, завдяки чому Москалям звісні були всі рухи їх ворогів.

В половині червня, мов для кінця тих недогід, що мали Шведи під Полтавою, почалась страшенна спека, котра ще більше завдавала мук раненим. Король зібрав військову раду для того, щоб обміркувати, як далі вести діло. Шведські генерали думали, що найліпше покинути облогу Полтави і посунути за Дніпро в польські володіння. Але тепер се було не легко: з заду стояв гетьман Скоропадський з українським війском в Сорочинцях, а до него прилучив ся князь Григорій Довгорукий з шістьма полками і з 4.000 Калмиків і Волохів. Далі фельдмаршаль-лейтенант Гольц ступив на правий беріг Дніпра, посунув на Волинь і сполучив ся з польським війском Огінського, суперечника Станислава. Вони в половині мая взяли перемогу над прихильником Станислава, старостою бобруйським Сапігою над річкою Стирем, недалеко від Берестечка. Через се поворот Кароля назад на очах московського війська, що стояло за Вореклою, був ділом занадто відважним і небезпечним.

Глава XVI.

Обом ворогам остогидло стояти так довго на ріжних боках річки і нічого не розпочинати рішучого. Обое хтіли вже швидче на чомусь скінчити. Шведи стояли у чужій стороні й до них не прибувало нової сили, могло стати ся, що у них не стане харчів, але й Москалям не можна було не турбувати ся, одержуючи з Полтави звістки, що харчів вистарчить що найбільш на два тижні. З початку Петро думав залишити облогу Полтави, щоб не встрявати у рішучу січу, але червня 18.

пересвідчив ся у супротивленю. У вечері тої-ж днини на військовій радї ухвалено перепровадити усе військо на правий бік Ворекли. Червня 19. під селом Петрівкою*) Москалі почали переходити через наведений там лист, а 20. усе військо вже переправилось. 25. московське військо рушило до Полтави й стало за півтори веретви супроти Шведа. З надзвичайною хуткістю за одну ніч Москалі вивели шанець, на праворуч від него межі лісом поставили свою кавалерію, а поперед кавалерії встроїли 10 редут.

Ні московська військова рада, ні шведські стратеги остаточно не розв'язали питання — чи самим ударити, чи дождити, поки вдарить ворог. Се питання розв'язав Карл з звичайною своєю завзятістю та палкістю. До Шведів з московського табору прибіг Німець і сповістив, що Москалі сподівають ся, що надійде багато тисяч Калмиків. Таким чином московська сила ще збільшилася. Король постановив, що треба запобігти зміцненню ворога й викликати его до сїчи ранїше, ніж надійдуть Калмики. Московське військо так, як воно було, без порівняння переважувало кількістю Шведів; але король не вірив ні в побїду, ні в успіх Москалів й через се, не вважаючи на невелику свою численність, не побоювався ще й подїлити своє військо. У Карла, як свідчать шведські жерела, було в строю 13.000, окрім запорожців. Московські жерела показують, що Шведів було до 40.000. Немає що, що шведські відомости про таку незначну кількість шведського війська, що було на полтавському полі, не вдержує ніякої критики, як порівняти їх до відомого числа вбитих та взятих у полон.

Червня 26. у недїлю, після вечірньої відправи, яку Карл XII., яко побожний лютеранин, щоразу слухав у походї, виголошено було, що завтра генеральна баталія. Карл виголосив, що він брати не участь у баталії, але через рану, здобуту перед тим, як переїздив повз московські позиції, сам не може кермувати війском: замість себе на час сїчи він за головнокомандуючого настановив фельдмаршала графа Реншільда. Король мав бадьорий настрій і казав своїм генералам: „Завтра

*) Тепер с. полтавського повіту над р. Вореклою за 14 веретов від Полтави.

ми будемо обідати у шатрах московського царя. Нема що й турбувати ся про харчі жовнірам, — у московському таборищі багато є усякої всячини задля нас“.

У московському таборі теж готовились до генеральної баталії. Петро об'їздив своє військо і, спинившись перед дівизією Аларта, сказав таку підбадьорюючу промову :

„Король шведський та самозванець Лещинський зманили на свою руч зрадника Мазепу і заприсяглись відірвати Україну, зробити з неї незалежне, під владою того зрадника, князівство, прилучивши до неї Волинь та піддавши під Мазепу запорожських та донських козаків. Спокушений такою надією, зрадник сподівався зібрати козацького війська коло 200.000, підкупити Порту, кримського хана та орду, а щоб виконати такий замір, прикликав на Україну шведського короля з усіма єго потугами та Лещинського, що квапився пристати до останнього з 25.000 польського війська. Але Бог допоміг, українські й козацькі народи напучені зістали ся нам вірними, а шведського війська через різні побіди та лютощі минулої зими з половиною не стало, Лещинського військо побито та розігнано, султан ствердив з нами згоду й зрік ся допомагати їм, хану-ж й орді наказав сполучати ся з ними; теперечки ворожого війська супроти нас зістало ся тільки 34 полки та й ті не повні, змучені та залякані. Зостаєть ся, щоб ви побити отсі останні. Потрудіть ся ж товариші! Віра, церква та рідний край вимагають від вас сего.“

Через дві години після сходу сонця Реншільд звелів атакувати Москалів. Але між генералами виникла суперечка, яка спинила дальший натиск і поправила діла московської армії, що почала вже розстроюватись. Кавалерія знов стала у стрій, а тим часом цар звелів Меньшикову, який командував лівим крилом московської армії, ударити на ворога з десяти полками, що складали 10.000 вояків. Тут доля сїчі повернулася инакше. Шведів побито, генерали здались. Між шведськими військовими старшинами не було ладу. Відділи шведського війська переходили з місця на місце й самі не розуміючи, що роблять. Петро спостеріг се, двигнув на них усе своє військо і сам почав давати єму розпорядок. Тоді остаточно всі кинулись у ростиж. Короля у носилках повезено кіньми; 12 драбантів та 24 гвардейці окружили єго. Король звелів везти єго

у самий огонь січи. Генерали уживали всего, або встановити між військом лад, усе була дурниця. От під королем відразу знов розбито носилки й він впав на землю. Вояки, побачивши здалеку такий випадок, подумали, що короля вже вбито й се ще збільшило заколот. Король, лежачи на землі, думав ще якось спинити загубивших голову вояків й кричав: „Шведи, Шведи“ ..., дарма, его несамовитий крик пропадав у заколоті. Як корабель, розбитий бурею, кидалась решта розбитої шведської армії, говорить шведський історик. Офіцерів побито або забрано у полон; жовніри без команди кидались на всі боки, самі не знаючи, що їм треба робити. „Подайсь до багажу“, казав Левенгаупт. Та вже не можна було й думати відступати. У пень розбите військо утікало не оглядаючись, хто куди влучить. Як би, каже шведський історик, Москалі безушипно гнались за шведським військом, то нема що й казати, що з полтавського поля не випустили-б ні усеї решти армії, та Петро цілком віддав ся пирови на radoшах побіди, на яку може й сам не сподівав ся, й не раніше, як вже вечером спохватив ся післати на вздогін за утікачем-ворогом генерал-поручиків: князя Михайла Голіцина та Бовера. Вони не догнали вже ворога й справді се була велика Петрова помилка.

Усеїх бранців через кілька день виряжено у Московщину. Далеко гірше було Мазепинцям-Українцям, яких забрано у полон, хоч більшість з них самі віддали ся, побачивши, що шведська справа програна. Нордберґ яко свідок каже, що їх пекельно мурдовано: їм ломали руки й ноги та на колесах виставляли на показ з'уродовані їх тіла; инчих вішали та садовили на палі. Шведський історик, подаючи отсі звістки, вважав за потрібне тут же опонувати якомусь другому історикови, імя якого він не називав й який запевняв, буцім-то Петро помилював козаків. Нордберґ прямо каже, що такої милости не було. Ми не можемо абсолютно відкидати звістки Нордберґа, бо люті кари над бунтарами та царськими зрадниками були у Петровому звичаї; але єсть безперечні офіціальні відомости про те, що деякі найголовніші з Мазепиних однодумців ще до полтавського бою самохіть прибули з повинною у московський табор. Се були бувші генеральний суддя Чуйкевич, генеральний осаул Максимович, лубенський полковник Зеленський, компанійський полковник Кожухівський, сердюцький

полковник Яков Покотило, Антін Гамалій, Семен Лизогуб, канцеляриста Григорій Григорович та писар Яків Гречаний. Їм не виголошено амністії, як вони просили того, - навпаки, їх замкнуто під варту, яко злочинців, і все після 8. серпня відбулись над ними допити, які й зберегли ся у ділах архиву колегії „Иностранныхъ дѣлъ“. Усі вони запевняли, що ранійш не накладали за одно з гетьманом і прикидали ся затыгненими через брехні. Але строк, визначений задля тих, що відстануть від Мазепи, давно минув і очевидячки, що сї Українці прибули вже тільки тоді, як побачили, що ніяк не можна виконати вигадки, вибитись з під Москви. На їх викрути завважено. Цар звістив, що хоч за зраду вони й заслужили на смертну кару, та він мідує їх і дає житте, переміняючи смерть на заслання — одних в далекі місця Сібіру, других у місто Архангельск. Після такого приговору їх слід би було вирядити в Москву, але вони за вартою перебували на Україні аж до квітня р. 1711. Приводом до такої проволоки було те, що у країну вкинулось морове повітре. З сего видко, що все таки не усіх покарано на смерть. Як що звістка Нордберга про люті кари над українськими зрадниками не зовсім фальшива, то вона має відносити ся до якихсь запорожців, що попали в полон у самій полтавській різнї.

Глава ХУІІ.

Утікаючи від погонї з побоевища, Карл XII. прибїг до свого обозу. Він наміряв ся зараз же поновити сїчу, але годї було про се думати, коли один по одному почали прибувати розбиті полки побитого війська шведського. Прибув і Мазепа, який підчас бою пробував у своєму шатрі в обозї.

Годї уявити собі ті муки некельні, якими мучив ся тоді гетьман український. Усі надїї єго пропали, все хряснуло, все пішло на погибель. У нівець стались єму всі єго підкони, всі єго зрадливї хитроці, якими рясно утруснув він той шлях, що пройшов. Небавом уже після зради він спостерегав невдачу. Нераз побивав ся над тим, що ступив на слизький шлях, і навіть не пробував зійти з него та вже годї. Нудьга та гірке каяттє гризли єго вже не один день. Аж ось настав останній,

страшний час. Годї вже вагались. Ніхто з побіджених не мав приводу так тремтіти, як Мазепа. От-от могли наздогнати єго Москалі, узяти єго й повезти — куди? — до царя! І від одної думки про те, що дожидало єго там, кров у жилах недужого старого холонула. Він заходив ся просити, благати Карла зараз же з рештою недобитків утікати до турецького кордону. Другого притулку не було. Пробрати ся у Польщу нема що й думати. Одні Москалі гнали ся за утікачами з заду, а за Дніпром Гольц стояв з другими. Степом же втікати у Туреччину здавало ся тоді найпридатнійшим, тим паче, що запорожці брали ся перевезти короля на той бік Дніпра. — Карл кричав, що втікати великий сором, що ліпше до останньої краплі крови бити ся з ворогом, коли він дожене; а потім, під впливом негавучих благань Мазепа та генералів, згодив ся. Одначе він звелїв забирати з собою обоз та артилерію, з 31 гармати складену, і рушити понад Вореклою до Дніпра. Король мав на метї прилучити до себе шведські відділи, що стояли залогами по містах: — Ново-Санжарів, Білики, Кобиляки та Соколки, і переправитись через Дніпро біля Переволочної, як обіцяли запорожці. Москалі ж загодя встигли знищити там байдаки та поромі.

Шведи йшли доволї таки повагом та спокійно, так що й годї було-б подумати, що се втікачі. Окрім війська у шведському обозї було сила Українців-робітників; вештались тут і селяни, що постачали Шведам на продаж живність. Карл не хтів, щоб єї люди попались у руки до Москалів, тому то він і велїв не хпатись, щоб дати їм змогу повтікати завчасу. Другого дня перед сьвітом Карл з війском прибув до Ново-Санжарова. Лікар наново перевязав єму зранену ногу і він міцно заснув. Ледви-ж засвітало, короля збуджено. „Москалі женуть ся за нами, ваша величність, — сказали єму. — Звelite далі йти, чи як?“ „Що хочте, те й робіть!“ — здав ся на них Карл. Тоді підшало усе, що було важкого та гальмуючого в обозї, а коний поділено між пішими. З сего часу Шведи втікали так прудко, що Москалі не поспішали за ними. 29. над вечір вони прибігли до Переволочної. Вона стояла в углі межі Дніпром а Вореклою, що допливає до останнього. У Переволочній Шведи не знайшли ні байдаків, ні поромів, ані людий; була тільки руїна, яку лишили по собі Москалі.

Шведам пощастило знайти запас дерева, здатного на пороми, та бракувало ланцюгів і мотузя, а головне — часу, бо сподівались, що от-от наскочить ворог. Годі було й гадати про відсіч: у Шведів бракувало гармат, ядер зовсім не було, порох підмочено та й військо стратило бадьорість. Панував безлад; не помітно було, щоб хтось дбав про дисципліну або про те, щоб спасти військо.

Отже стали радитись, яким шляхом втікати, а їх було два: у Крим до хана — підручника турецького султана, або у Бендери — до сераскира-баши. Більшість нахилилась до того, щоб прямувати на Крим, бо думали, що там зараз же за них обстануть готові воювати орди татарські. Справді, якийсь мурза, що випадково нагодив ся на се, обіцяв Левенгавптові, що сам проведе їх степом. На шляху у Крим, — доводив він, — після Дніпра не буде вже більше великих рік, щоб трудно було переправляти ся. Мазепа-ж раїв втікати до Бендер. „Прямуючи на Крим, — казав він, — нам доведеть ся перейти величезний степ і Москалі, погнавшись за нами з великою потугою, ще й доженуть нас, тоді як що найбільше а на пятий день ми вже будемо по той бік кордону і будемо безпечні“. Король не приставав ні на те, ні на друге. Тоді Мазепа, побачивши впертість короля, якаб довела хіба до того, що надійшли-б Москалі, став дбати про власне спасення. Отже не дожидаючись, на чому скінчать ся наради короля з генералами, покористав ся з байдаків, які тут стояли і так о годині шестій, над вечір з своїми однодумцями і деякими козацькими жінками перевіз ся на той бік Дніпра. Він встиг захопити і два барила червінців. Мазепа поквапив ся утікати іменно тоді, коли у короля з его генералами точилась балачка про те, що станеть ся з Карлом, як его возьмуть у полон: гетьман тямив, що як би там тяжко не було у полоні королеви та его військови, а вже про те, що станеть ся з ним, гетьманом, доводило ся думати ему самому, а не спільникам. Кажуть, що у сей час Карл виговорював Мазепі і назвав его своїм спокусником, і хоч шведський історик Нордбергі, наводячи сю поголоску, й заперечує, що буцім сего не було; одначе тут є щось подібного й на правду, тим паче, що самого історика тоді вже не було біля короля.

Коли вже Мазепа переправив ся і король здав ся на

проханки генералів, військо зіставив на руках Левенгавнта, а сам наважився їхати у Бендери, до Туреччини. Запорожці переправили через Дніпро конний шведських і вельми задивували своїх співників-чужоземців тою зручністю, з якою вони плили, ухопившись за гриву коняки. Військо обібране королем тіж таки запорожці, посадивши на пороми, переправляли таким маневром: брали мотуз, одним кінцем привязували його до порома, а другий держали або в руках, або в зубах і так плили на своїх конях, перевозючи таким чином Шведів на той бік. Небавом по від'їзді короля на пригорбках з'явилося 9.000 московської кавалерії на чолі з Меншиковим, і піхота на придачу. Від одного зловленого полкового квартирмайстера шведського Москалі довідались про те, що король утік за Дніпро. Таким чином головної мети — узяти у полон короля та Мазепу — годі було досягти. На їх долю припадало тільки розправитись з рештою війська шведського. А воно було у такому стані, що нема що й думати про відсіч, отже проводир Левенгавнт здався на капітуляцію. Запорожців же Меншиков нарочито виключив з капітуляції. Довідавшись про се, вони кинулись у річку, бо вважали за ліпше здобути наглу смерть самохіть, ніж терпіти ті муки, які їх дожидали, як би віддалились Москалям. Деякі з поранених Шведів пішли за їх прикладом; вони не хотіли віддавати ся Москалям, яких вважали за лютих варварів. Вони зривали з себе бінти і кидалися у Дніпро.

У слід за Меншиковим до Переволочної прибув сам цар. Тоді Українці, що пішли за Мазепою та не похопили ся переправитись й тепер терпіли велику нужду, віддалися на царську милість. Голиков каже, що цар помилював їх, покаравши тільки тим, що з козаків повернув їх у посполитих і заборонив носити зброю. Певне, що се були попереду селяни, що недавно з поклику Мазепи, записались у козаки, бо до сего підбила їх пануюча між посполитими мрія про козаччину. Таких тоді набрало ся 2.700 чоловіка. Не так ласкаво повів ся цар з запорожцями, яких укуні з Січю задля державного спокою та безпечности давно вже намірив ся скасувати. Їх забито в кайдани й більш виноватих віддано на кару, а других на віки заслано у Сібір. Цар ласкаво привитав полоненого Левенгавнта зо всіма його офіцерами шведськими. Дізнавшись від останних,

що король побіг у Туреччину, Петро навздогінці за ними післав бригадира Кропотова та генерал-майора Волконського з чотирма полками кінниці.

Король шведський з недобитками свого війська і Мазепа з купкою своїх однодумців за страшною бездорожжі бігли диким степом. Спершу за Дніпром ґрунт був болотяний, де-не-де вкритий очеретами та осокою, а далі перед утікачами простяг ся широкий, рівний степ безкрайї, на якому подекуди тільки підіймали ся горбки й через се степ здавав ся не таким вже однаким. Куди не скинь оком, ніде не видко було ні чоловічого житла, ні чоловіка, ні скотини; тільки й догледіли у траві, що ніколи не косила ся й не палила ся, силу дичини. Ніде й признаки лісу не було. Саме туди йшов шлях на Брацлавське воеводство, — шлях пробитий чумаками: тут ще можна було зустріти знищені за час „руїни“ колишні оселі. Утікачі не взяли сюди, бо тут Москалям легко було догнати їх. Вони взяли ліворуч і поїхали непробитою дорогою по такому непорушеному степу, що здавало ся і нога людська не ступала там з самого сотворіння миру. Їдучи степом, Шведи стріляли дичину або здичалих овець, яких попадало ся чимало. У декого з Шведів знайшло ся ще харчів, що захопили з собою. Очевидці завважають, що нужда примусила їх бути ошадними і навіть скупими: усі приховували про себе здобич, яка трапляла ся. Сам король харчив ся вівсянкою. Усе військо поділено на дві половини: одна пішла за королем, а друга за Мазепою та его козаками. Кінні їхали верхами, з початку тільки у декого не було коний; пасовища були дуже добрі; дикий степ для коний був далеко придатнійший, ніж для людей. Сам Мазепа їхав у колясці з якоюсь козачкою — панею, яка, як видко, ходила за здрягнілим старим. Гетьман, збентежений останнім побойшем, видимо доживав свого віку: він раз-у-раз лежав на подушках, ледви-ледви підводив ся на ноги, до того ж переживав пекельну тривогу, що хвилини дожидаючи московської погоні, від якої вже годі й думати відбиватись. А все таки безщастний зрадник ставав ще у великій пригоді своїм спільникам. Він знав усі шляхи по сему дикому степу; він і за молоду та і гетьмануючи, як воював турецькі городки, багато разів ходив по сему степу. Хоча не один Мазепа, а й інші козаки, що були з ним, теж знали приміти безкрайого

степу і сям дуже дивували Шведів. Перший день утікачі про- блукали у степу за страшної спеки та з безнастанним ляком що от-от з'явиться погоня, а над вечір кермовані Мазепою добрались до якогось болота. Вони зраділи, бо була думка, що от після спеки можна наостанку просьвіжитись та напити ся води. Вода-ж видалась не добра, хоча жовніри набирали її у пляшки, бо ватажки заздальгидь сповістили, що й на другий день довго доведеть ся не побачити води. Тут утікачі простояли не більш двох годин та й то не випускаючи з рук коний, бо- ячись заснути і втратити їх, а деякі не змогли перемогти утоми, задрімали і коні їх пішли шукати пастовища. Проки- нувшись, вони мусіли пішки ловити коний, а було кілька таких безталанних, що не поспішились за від'їжаючими товаришами і зістали ся у степу на поталу хижого звіря та московської погові. Через дві години, як звернуло з півночі, утікачі знов рушили у дорогу, не попоївши й не виспавшись як слід. У до- сьвіта вони почали бідкатись, що холод, який, на дивовижу їм, дошкуляв їх майже так само, як спека у день. Як зійшло сонце, то утікачі не переставали квапитись, а так з осьмої години така-ж нестерпима спека, як і поперед була, ба ще й гірша, хоч би тобі маленький вітрець подихнув. У обід уті- качі побачили воду і стали спочити. Вода тут була чиста, да- леко смачнійша ніж та, якою обходились на нічлізі, та голод дошкуляв багатьох. Козаки, привичавні до татарського звичаю, різали коний, що відставали та не годились у дальшу дорогу, сушили на сонці конину або клали під сідло, щоб вона там пом'якшала й розігрілась; Шведи-ж гидували з такої їжи. На лихо тут не видко було дичини. Простоявши тут три години, утікачі рушили далі і їхали до півночі.

На третій день своєї подорожі (14. липня нов. ст.) го- лодні утікачі побачили навколо себе зайців, диких овечок, дрови та стрепетів. Вони почали полювати. Трава була о стільки висока, що вівці бродили у ній, як у лісі, а птиця не змогла високо летіти, і козаки мало того що стріляли а то й прямо ловили їх руками. Такої здобичи вони набрали чи- мало, та не було дров, щоб розвести вогню. Тоді козаки пока- зали Шведам тубольський, степовий спосіб робити топливо: вони наазбирали кіньського гною, швидко висушили єго, дякуючи не- стерпній спеці та, перемішавши з сухою травою й комішем,

зробили „кізяк“, розвели вогонь і насмажили собі баранини та дичини. Шведи переняли від них такий невідомий їм спосіб. Інчі козаки у густій траві знайшли куці дикого вишняку, на яких, відповідно часови, достигала ягода. Хоч вони були й кислі, та спека й жадоба напити ся води дошкуляли гірш ніж голод. ся находка показала ся дуже придатною. Їдучи далше, Шведи, як покажуть козаки, без перестану збочували, щоб рвати ягоду у вишниках.

Потім другого дня (15. липня н. ст.) утікачі наткнулись на шлях, що йшов з брацлавського воеводства на Україну. По ньому їхали чумаки з сілю. Козаки відібрали у них сіль, щоб не дати сего необхідного добра ворогови, якому й мусіла дістати ся сіль. Вони відняли також і конній, яких татарським звичаєм теж поїли. Так оповідає сучасник, хоча нам чудно, що чумаки везли сіль кіньми, а не волами, як се звичайно вело ся.

Ось минав уже четвертий день, а погоні, якої усї так боялись, не показувалось. Московський виділ Волконського та Кропотова, післаний за Дніпро, рушив у степ, не знаючи гаразд прикмет, не попав у слїд.

Мазепа, який додивляв ся за рухом подорожі, виголосив, що вже пройшли більшу половину дороги межі Дніпром а Богом; за єго порадою, Карл вирядив польського генерала Понятовського і свого секретаря Клінковштрема до коменданта турецької фортеці очаківської просити, щоб той сповістив Диван про приїзд Шведів та дав розпорядок, приготувити байдаки до переправи через Бог. „Паша, — казав Мазепа, мій давний приятель і зробить задля мене все“. Паша-ж показав ся зовсім не таким привітним, яким схарактеризував єго Мазепа. Він згодив ся не ранійше, як єму пропоровано 2.000 дукатів. Тоді паша сказав, що пришло 5 суден з їжою на продаж Шведам і от на сих суднах король може переправитись. Понятовський заворотом звістив короля. А тим часом паша очаківський подав звістку до сєраскира у Бендери.

Піславши у перед Понятовського, Шведи усє йшли за ним і прийшли у край трохи відмінний від того степу, який ранійш переходили. Вони дійшли до Великого Інгула — першої річки, яку зустріли після Дніпра. Грунт був піщаний, трави не було. Вони переправились через Інгул і доставились до Богу.

За мило до сеї ріки їм довелось заночувати. І людям, і коням стало важко. Намість доброї трави на солончаковому степу росло поганеньке зїлля. Не було й води погожої. На щастє козаки знайшли маленьке жерельце, і коли залунала про се чутка, то усї Шведи кинулись туди і в одну мить забрали-б воду; отже до жерела поставлено варту, щоб заховати сьвіжої води принаймні для короля. На сему нічлізї біля шведського табору з'явилась тічка вовків і своїм страшним завиванням викликала великий перенолох. Шведи довго не тямил, що се значить.

Ранком 6. липня (16. пов. ст.) після двох годин подорожи, утікачі підійшли до Бога, який у сему місці за кілька вже миль від свого гирла, був мало не дві верстви завширшки. На березї стояли турецькі судна з надісланими харчами турецькими. Голодні Шведи сунули купувати, та, не знаючи турецької мови, пальцями показували на те, що хтіли кушити, а самі розвязували свої гаманці і крамарі брали з відтіль, що хтіли: Шведи спостерегли, що Турки особливо кваплять ся брати червінці. Усего наведено силу: баранини, м'яса, курий, хліба, сухарів, ріжних ласоців, кримського та грецького вина, переважно червоного, смоков, які, турецьким звичаєм, продавали ся нанизані на нитку.

Короля сповістили, що присилають тільки одного байдака, щоб перевезти самого єго та деяких панів, а для перевозу усєго війська треба підождати дозволу з Константинополя. Дожидати-ж не можна було. Козаки, що швирили по всїх усюдах, сповістили, що наближаєть ся московська погоня. Волконський, поблукавши по степу, поправив свою помилку: він втратив час, щоб наздігнати утікачів у степу межі Дніпром а Богом, та потім попав на слїд утікачів і наближав ся до Богу. Король знов післав до паші, покликуючись на те, що сераскір ще ранїйше обіцяв єму з єго війском захист у Туреччинї. Паша рішуче стояв на своєму. Він дозволив перевезтись тільки королеви з близькими до него, а решті Шведам заборонив давати човни. Деякі тоді-ж балакали, що очаківський паша через те властиво і не пускає Шведів, що з ними Мазєпа й козаки: Турки метять ся тепер над козаками за те, що вони насакували на Очаків. Інчі навіть підозрівали, що Турки нарочито хтять придержати Шведів і козаків, щоб відати їх Москалям

і за се одержати від царя нагороду. Тепер Шведи й козаки звернулись до крамарів, що наїхали з крамом, і обіцяли їм чимало грошей, аби вони дали човнів, перевезтись на той бік. Крамарі обминались, хтіли здерти з них що найбільше і відмовлялись тим, що не сміють робити сего без дозволу паші. Так проминув цілвій день, а потім і ніч. Ранком 8. липня (18. нов. ст.) Шведи почали грабувати човни, кидаючи одначе хозяйнам гроші за них, і поплили. Козаки перепливали вилав, держачись за хвості своїх коний. За півмилі у верх вони побачили обміль, поплили туди, а вже звідгіль їм було зручнійше добратись на той бік.

Через упертого очаківського пашу, що дурно продержав утікачів на лівому боці Бога, не всі Шведи і козаки встигли благополучно перебраться на турецький берег. Московська кавалерія з Волконським набігла тоді, як ще 800—900 чоловіка Шведів не встигли відопхнути ся від берега. Частину їх загнано у річку й потоплено; других, до 500 чоловіка, узято в полон і вони муєли знов перейти через дикий степ; деякі з таких не перетерпіли утоми й померли. Були й такі, що, побачивши Москалів, кинулись у річку та не потопились як їх голїні товариші, а, поховавшись у комишах, пересидїли, поки не відійшли Москалі; тоді вони щасливо переплили ріку і пристали до своїх. Вдачно викрутили ся з біди і козаки, що не встигли переправитись: вони, як тільки загледїли Москалів, зараз же подались навтіки у широкий безпримітний степ; багато з них знали сей степ, а Москалі не насмілились шукати їх там, як у морі.

Переправившись через Бог, треба було йти у Бендери. Дорога йшла недалеко від Чорного моря повздож Дніпра. „Ми думали, — каже шведський оповідач сеї останньої подорожі Карла з Мазеною, — що тепер кінець недогодам і ми будемо переходити через залюднені місця, скрізь знаходити мемо захист та харчі. Та ще не прийшов кінець усїм нашим печалям. Знов пустеля, спека, безсонниця та нестерпимо хочеть ся пити“.

Шведи простояли під Очаковом два дні. Далі від сераскира з Бендер приїхав до Карла посланець. Сераскир писав королеви ріжні мудрі заспокоювання і запрошував у Бендери. Він прислав королеви у подарунок ріжний крам турецький

і межі инчого надзвичайно хороше шатро, якого справді дуже бракувало королеви.

Після довгого та спокійного переходу через жаркий акерманський степ, полтавські недобитки добрались наостанку до Бендер 1. серпня (10. нов. ст.). Там королеви сповістили, що цар послав до падишаха просити, не приймати під свою протекцію зрадника Мазепи, а видати єго цареві. Падишах усунув сю вимогу. Могамедани вважають за противне корану видавати тих, що шукають у них захисту, коли їх притискає доля. Царський післанець Толстой дурно пропонував великому муфтію 300.000 талерів, як він сприяти ме, видати Мазепу. Цар двічі у підряд заслав до падишаха таку проханку (линия 10. та 27. стар. ст.). Подібне до того цар пропонував і своєму супротивнику. Цар, приставав на мирову, як Карл відступить єму всю Інгрію, Карелію з містом Выборгом, Естляндію з містом Ревелем, та Ліфляндію, признає Августу польським королем та видасть зрадника Мазепу. Такі умови доведено до відомости Карлови у Бендерах. Король відкинув їх і особливо роздрочив ся за вимогу видати Мазепу. Се уперте бажання розгніваного царя, як не єсть, а добути у свої руки впавшого зрадника остаточно збентежила старого. Життєва єго сила й без того вже так надірвалась від лихих випадків, які послала єму доля один за одним, що треба було надзвичайно твердої, загартованої натури, щоб єя сила ще держалась. Тепер єя сила остаточно щезла. Сераскир привитав Мазепу ласкаво, сказав єму, що падишах звелїв доглядати єго; Мазепа-ж добре знав норони та звичаї мусульмаського Сходу. Він знав, що в оттоманськім дворці червінці мають величизну силу. Як що Петро, якого Мазепа знав усе оцадним, не пожалкував уже великих гроший єдине на те тільки, щоб добути у свої руки кволого старого, то Мазепа мав причину боятися, що не дватри упертих допоминань з подарунками і Диван звелить видати єго. Сей страх прискорив смерть хирного організму. Прибувши у Бендери, Мазепа вже не вставав з постелі і що день усе чах та чах. Умер він 22. серпня. Пускали гутірку будім він від ляку, що єго видадуть Петрови, отруїв себе, але єя звітка не має за собою ніякої історичної певности. Тіло єго, з розказу Войнаровського, Григорій Герцик відвіз у Галац і там поховано, мабуть у тамошнім монастирі. Після шведських жерел, Мазе-

пину труну через недовгий час перевезено до Яс і там урочисто справлено похорони. Карл був на сих похоронах, віддаючи останню пошану своєму спільникови. Поперед похоронного поїзду грали королівські трубачі; труну, оббиту червоним аксамитом з широкими золотими розводами, везли на повозці, запряженій шестернею білих коней. По обидва боки труни йшли рядами козаки з шаблями наголо. Перед труною бунчужний гетьманський ніс гетьманську булаву, що блискала перлами та самоцвітами. За труною йшла куна Українок, що пішли за чоловіками та родичами, приставшими до гетьмана: по народному звичаєви вони голосили та причитували. За ними верхами їхали два тодішні кандидати на гетьманство: невідмінний товариш та довірений Мазепи Орлик і більш за всіх родинно-люблений небіжчиком єго небіж Войнаровський. За ними їхали усі старшини. Козаки йшли з похиленими до долу прапорами та зброєю; труну українського гетьмана спущено у могилу, виготовлену у церкві, яка була за містом, і козаки в ознаку почеси в сій хвилі випалили з гаківниць.

На Україні й до сего часу зацілів переказ піби то Мазепа не вмер і єго й не ховали у Молдавії, а тільки для людського ока устроєно там фіктивні похорони; сам же бувший гетьман нишком пробрався до Києва, постригся у ченці, а потім постригся і в схиму у Печерській Лаврі під чужим іменем і там, покутуючи гріхи, дожив віку. Ся легенда, що переходила з уст в уста, не стверджується ніякими фактами та приміркваннями, точнісенько так як і анекдота, яку подає фальшива історія Коніського, буцім Мазепа перед смертю звелів принести свої папери і спалив їх задля того, щоб не виявилась участь в єго замірах таких людей, про яких нікому не приходило і в голову. „Нехай, — каже він, — я один буду нещасним, я хтїв щастя своєму рідному краю, та доля постановила инакше — на несподіваний кінець“.

Про останні хвилини гетьмана нам не зосталося певних відомостей. Мазепа після себе лишив 160.000 червінців, з яких король узяв собі у позичку 40.000; після-ж других звісток, Карл же попередю позичив у Мазепи 240.000 таларів, обіцяючи, на случай смерти Мазепи, вернути єго небожеви Войнаровському. Се причинилося до звістки цілком легендарного змісту, піби-то Мазепа, збираючись приставати до Шведа,

іслав до Карла 30 возів, повних золотом та сріблом. Як не всть, а Мазепа встиг завезти з собою і кинути після смерті значний по тому часови капітал. Усе те було нікчемною дрібницею того величезного багатства, яке він надбав на Україні за час свого гетьмановання.

Після смерти Мазепа, з королівської волі, козаки муєли обрати собі нового гетьмана. Голоси поділились. Два суперники стали оден супроти одного: Орлик та Войнаровський. Суперечка проміж ними доходила до того, що Орлик підозрівав Войнаровського у замірах на его життє. Тоді виявив ся ще й третій кандидат — прилуцький полковник Горленко, свояк Мазепа по жінці. Одначе обрано Пилипа Орлика, бо ему допоміг король шведський, який перше тяг руку за Войнаровського, та потім побачив, що Войнаровського не оберуть, бо молодий.

[Намість доволі блідої, в традиційнім дусі висловленої характеристики особи Мазепа й его діяльності, уважаємо відповідним умістити замітку одного з сучасних істориків. Ред.]

(Репутація Мазепа в історії зістала ся звичайно дуже неприхильна, одначе головною причиною сего була его невдача. Сучасний німецький історик справедливо каже: „Як би полтавський бій закінчив ся перемогою шведського короля, спосіб діяльності Мазепа мали-б за героїчний подвиг, добре споруджений спосіб до визволення України з під московської кормиги, вчинок, що свідчить про політичну здатність гетьмана. З морального погляду спосіб его діяльності ані трошки не відрізняв ся від способу діяльності волоського господаря Кантемира, що два роки пізніш вчинив таку-ж умову з Петром, як Мазепа з Карлом XII. Мазепа закінчив свою діяльність відповідно з загальним її характером, бувши слугою Польщі, підданим султана, васалом царя, він, з'єднавшись з шведським королем супроти Росії, марив про самостійність. Подібно як Паткуль помилив ся в таких же мріях що до Ліфляндії (приставши до Августа II.), Мазепа помилив ся страшенно що-до України. За помилку, яку вчинив гетьман, рахуючи сили й спроможність, яку мали Карл і Петро, не можна дорікати. Ніхто не міг в той час вгадати результату Полтавського бою*)“.

*) Брікнер (тепер проф. казанськ. універ.), Історія Петра В. с. 448—9.

Певне, що з погляду морального особа Мазепи не може нікого задоволити; він не перебирав приводами для своєї мети, яку-б не ставив, тому багато прикладів можна було знайти й в попередньому оповіданню, але се ще не дає права сказати, як каже сам Костомарів, що „Мазепа, як історична особа, не був заступником ніякої національної ідеї; се був самолюб в повному значінню сего слова“. Не треба забувати, що ми повинні цінувати кожного діяча з погляду попереду всего — його часів. Ні ті польські громадські веретви, в котрих виростав Мазепа, ні веретви російські, з котрими мав зносини, ні козацька старшина, між котрою він жив, не могли похвалитись міцними підвалинами моральности. Самолюбовство, самі неморальні способи діяльности панують скрізь навіть в приватнім життю, а що до політики, то моральні вимагання тут і не згадували ся; той же Петро не соромив ся-ж входити в умови з Мазепою про те, як би зловити шведського короля. Мазепа певне був своєкористний карєрист, але ми не маємо жадного права не признавати в его діяльности инчих потягів окрім самолюбних, найпаче коли ставши гетьманом, він дійшов, щоб так сказати, краю своєї карєри й саме становище звязувало его інтереси з інтересами краю. Він і дбав про ті інтереси краї, о скільки можна судити, тільки розумів їх не так, як маса народна. Вихований в культурі польській, він і поступ громадський уявляв у формах подібних; шляхта для него була основою громадського ладу й поступу. Він і змагаєть ся про поступ в прямування свого культурного ідеалу — змагаєть ся утворити родовиту шляхту з старшини, наділяє її маєтностями й привілеями. Разом він піклуєть ся про освіту, протегує академію, духовенство, церкви. На его світогляд все се — було культурно-громадським поступом, що мав би піднести Україну й поставити поруч з инчими націями. Але український нарід не хотів такого поступу, не хотів виробляти свого паньства й ненавидів старшину за її змагання підгорнути під себе нарід і наложити знову ярмо панщини. Се був той гак, що загальмував громадське життя козачого періоду й привів до розкладу й знищення громадський устрій Гетьманщини, поки Мазепа держав ся московською силою, нарід корив ся, хоч і не любив его як протектора панської ідеї, як тільки Мазепі прийшлось обернути ся за допомогою до народа — той від-

вернувся від него, бо не мав ніякої віри его громадському ідеалу; народним ідеалом був Палій, справжній антипод громадських ідеалів Мазепи і в народній пам'яті найліпше заховався епізод боротьби Мазепи з Палієм, як вираз боротьби двох громадських напрямів. Непримирена, основна супротивність громадського світогляду старшини й народу мусила фатальним способом згубити Мазепу, як згубила Виговського й Полуботка. Зрада Мазепи не була результатом тільки его особистих самолюбних рахунків; Україна була дуже незадоволена з московської зверхности; тим часом Карл здавав ся далеко дужчим московського царя — для української ідеї наставляв начеб слухний час, і її інтереси вимагали не дати перемогу Петру, від котрого ждали скасування самих решток української автономії. Як би український нарід пішов за Мазепою, він би виграв безперечно свою справу, тільки він того не розміркував, що український нарід ніколи не піде за ним.

Поруч із сею головною причиною вже менше значіння має спосіб діяльности Мазепи. Він справді був неможливий. Правда, ми не можемо з повною вірою прийняти, ніби всю справу вів сам Мазепа а інші Мазепинці були маріонетками, що не знали навіть дійсних умов з королями шведським і польським: ці погляди основані на словах Мазепинців, коли їм треба було викручувати ся з справи (се відносить ся й до головного жерела — листу Орлика до С. Яворського), і ми повинні думати, що люди, йдучи на таку небезпечність, добре знали, як стоїть їх справа. Але все таки остаєть ся факт, що справу сю Мазепа вів з невеликим гуртом старшини та хіба з надворним військом і до остатньої хвилини свою діяльність вів в напрямі московським. Так народний рух звичайно не робить ся, але такий спосіб діяльности, що витікав не тільки з надто обережної, інтриганської натури Мазепи („перемудрив!“), а й із зовсім реальних обставин (пригадаємо страшенно розвинені на тодішній Україні доноси, сю страшенну громадську деморалізацію, в значній мірі утворену впливом московським), але се була причина другорядна; хоч би Мазепа поспробував вести справу й на ширшу руку, се не привело-б до ніяких добрих результатів, поки не була усунута стіна, що відгорожувала старшину від народа, а справу народну без народа робити було вже не можна).

У всій російській історії ні одна січа не мала таких важних наслідків, як полтавська. Небезпечність була надзвичайно велика. Як би, як і сподівався на це Карл, Українці спокусилися обіцянками свого гетьмана та славою північного побідоносця, то Петрови не здолати-б свого суперника. І коли хто дійсно спричинився до спасення Росії, то це — нарід український, хоча сей бік справи до сего часу не освічувано як слід. Нарід лишився вірним до царя навіть не через побожне почуття до монарха, а просто через те, що межі двома нещастями треба було вибрати менше.

Тим часом дальша історія показала, що московський уряд, ще менше ніж московські історики, оцінювали у сій справі розсудливість Українців та їх прислугу, яку зробили вони московській державі. Зрада Мазепи ні у якому разі не могла заплямити український нарід, який у протязь 20 років так не любив сего гетьмана, що останній повинен був захищати ся московськими стрільцями та жовнірами, яких наслали йому з царської ласки. Український нарід слід було цілковито увільнити від тої плями, що впала на Мазепу: нарід не пішов за Мазепою. Нарід не загубив цілком згадки про Мазепу, та що це за згадка? У народних піснях та переказах — це якась зла, ворожа істота, це навіть не чоловік, а якась лиха, проклята сила: „Проклята Мазепа!“ Більш за все у народній пам'яті збереглась його боротьба з Палієм: Мазепа сам хоче скинути з престолу царя і набріхувє на Палія. Палія засилають чи зачиняють до вязниці, та небагом виявила ся злоба „проклятої Мазепи“. Палій, хоча вже й немоцний старий, визволяється і побиває Мазепу. Сама полтавська побіда, після народного світогляду, приписується Палієви. А все таки Мазепина зрада лишила надовго, як що не на віки, підозріння московського уряду що до української народности. За усю решту царювання Петра що до України спостерегають ся обережність, яка нерозумно переходить у надужиття. Скоропадського, що заступив місце Мазепи, недовіре зверхнього уряду так притиснуло, що він мусів терпіти порушення своїх прав, які надавав йому закон. Після смерті Скоропадського єдине тільки цілком справедливе та законне клопотання про вибір нового гетьмана закинуло Полуботка та його товаришів у неволю і спричинило ся до фальшивого погляду, буцім-то весь нарід не хоче мати геть-

мана. Після сего у протяг багатьох років заставляли Україну кермувати ся без виборного уряду окремо заведеною „малоросійською коллегією“, яка головним чином складалась з Москалів, що мало знали український побут та мову. З'явлення обраного гетьмана в особі Апостола було тільки коротким переривом. Так було до вибору за гетьмана Розумовського за цариці Єлисавети, яка однак тільки особливою прихильністю до роду Розумовських, наче-то пошанувала старий звичай. За Катерини II. московська державна політика вважала остаточно невідповідним її замірам, задержувати окремих гетьманський устрій. Сей устрій справді мав поруч з гарним дещо й таке, що вже віджило свій вік і вимагало остаточної відміни. Чи-ж розпочато такі відміни на користь народови? Як що й були, то мало, — навпаки, задля політики ужито було відомого правила: *divide et impera*. Побоювали ся, щоб скасування порядку, до якого країна навикла вже віками, не викликало заколоту і от виробили нечуване на Україні „дворянство“. Поспільство закабалено сему тільки що вигаданому дворянству, і нарід таким чином розбив ся на дві верстви, що цілком розходять ся у своїх інтересах. Правда, що зародок такого устрою існував ще ранійше у відносинах богатих дідичів та осівших на їх землях сїромах. Та то були над'ужиття, на які й дивили ся яко на злочинство, а за нового ладу сї над'ужиття набули силу закону й Україна як і вся решта Росії надовго загрязла у гидоті кріпацтва, від якого полекшало трохи не так давно. Окрім того Москалі, не вважаючи навіть на царські укази, які доводили, що Українці не встрявали в подію колишнього гетьмана, не забували Мазепиної зради і згадка про неї накидала тїнь підзору на усі пришлі покоління. Москаль, розсердившись на Українця, перш за все вважав потрібним згадати Мазепу і вираз: „хахол -- Мазепа“ задержав повну свою силу й до наших часів. Навіть за останні близькі до нас часи, до чого, як не до згадки про Мазепу та єго зраду, можна віднести гнобительство „українофілів“, — підзбір, що у замірах дати українській людині виховання з задержанням рідної мови та своєї індивідуальности, у бажанню літературним шляхом виробити рідну українську мову — захуєть ся якась таємна політична вигадка, шкодлива задля державної цілости Росії?

Все се — прямий наслідок не зовсім зрозумілих адміністрацією та літературою відносин українського народу самого до себе та до своїх сусідів за часів Мазепи.

М А З Е П И Н Ц Ї.

Глава І.

В історичній монографії „Мазепа“ було зазначено, що замір, зрадити цареві Петрові і перейти до його ворогів, не виробляв ся і не настигав на протязі багатьох минулих років, а виник під впливом імпонуючої вдачі Карла XII. Він вже знівечив короля польського Августа, спільника Петрового, і лаштував ся вчинити розправу з своїм останнім ворогом — московським царем. — Вся Європа засилала до короля шведського привіти з бажаннями вдачі і на далі. — Сам Петро вже тратив надію на вдачу і просив мира; але гордий витязь мирити ся не хотів инше, як на умовах, які принижали Росію. Трудно було й надіятись, що слава шведського короля швидко потемніє. Король шведський оголошував заздалегди королеві польському Станиславу, якого він й настановив, що має замір, повернути Польщі, як побідить Петра, ті краї, які відібрала від неї Росія. У сїм числі країв лічила ся й Україна, якою кермував Мазепа, яко гетьман війська запорожського. Легко було розміркувати, що краще було, замість невільного сполучення з Польщею, заздалегди висловити бажання сполучити ся з нею з доброї волі. У тогочасних Українців культурних, що одержували всі початки розвитку не инче, як від Польщі, або з підмогою Польщі, вже давно засіли в голові принципи знаменитої умови гадацької з її князівством руським, що не вдало ся, з її самостійністю України, звязаною федеративно з Польщею. Нарід український не прийняв сеї умови, задля того, що кожного справжнього Українця відвертала від неї одна думка, про яке небудь єднання з Поляками, запеклими ворогами; гетьмана Івана Виговського, що зложив сю умову, прогнано, а його товариш і, як нам здаєть ся, справжній автор сеї умови, Юрій Немрич, заплатив за него життям. З другого боку і тогочасні Поляки сю умову вважали за не-

вигідну для своєї шляхотської Речі Посполитої і сами, з самого-ж початку, допомагали, щоб її не виконано. Однак же, згодом, Поляки спостерегли свою помилку і почали розуміти, що через сю умову найліпше вдержати в звязку з Речю Посполитою південну Русь, яка відходила від неї, і тим захистити вітчину свою від неминучого і швидкого розділу. А й тоді вже було видно, що вже як почали від Речі Посполитої відпадати одні землі, то згодом почнуть і другі відпадати і, на останку, прийде той страшний час, коли вся Річ Посполита розібеться на шматочки. Щоб відвернути від своєї вітчизни грядущі біди, Поляки почали мирволити бажанню козацькому, бути самостійними в федеративному звязку з другою державою, й тільки бажали, щоб ця держава була Польща, і виставляли козакам умову гадацьку як ідеал бажаний Україні; а як приходилося заводити сей ідеал до життя, то тоді вони пильнували в сій умові лишити тільки те, що було добре для них самих, і викинути з него те, що було їм не до мисли. Так трапилося за Дорошенка, коли Поляки згодилися помиритися з ним на підставі умови гадацької а потім розмірковували, що краще зійти з Ханенком, що змагався з Дорошенком, бо Ханенко приставав на згоду, викинувши з гадацької умови те, що Поляки вважали незручним для себе. По правді кажучи, головний зміст умови гадацької, тобто федеративна автономія України, принципіально не була противна Українцям. Богдан Хмельницький, що визволив козаків від шляхоцького пановання, не тільки не суперечив федеративній ідеї, але покладав її в підвалини пришлого політичного поступу України. Як ми пригадуємо, чого Богдан Хмельницький вимагав від послів Речі Посполитої, які прибули до него після першої побіди його над Поляками, то побачимо, що сї вимагання були вельми обмежені й в обрисі складалися з того, що більш релієфно було сформовано у гадацькій умові. Випадки, що траплялися після сего, Хмельницького і взагалі всіх Українців навчили, не йняти віри Полякам і шукати спілки і заповоги і у других, але підвалиною лежав все той же принцип. Українці добре розуміли, що ні їх внутрішні сили, ні географічні умови становилища їх краю та їх сусідства не дадуть можливости, скласти з себе автономічно-окреме, ні з ким не звязане царство, але їх автономія тільки може триматися єднанням з другою державою,

так, щоб се єднання підтримувало ся користю для обох боків, бути у такому звязку. Такої держави не було і незалежність України в федеративнім звязку з другим тілом політичним лишилася тільки ідеалом й Хмельницького й після него на долю всіх его земляків, яким їх кругозір розумовий дозволяв думати про політичний устрій їх вітчизни. Хмельницький пробував спорудити федеративний звязок то з Туреччиною, то з Московським царством, то навіть з тою-ж Польщею, якби тільки ся Польща могла хоч трошки змінитись. Немоżliвість упорядкувати справи з Турками, яких Українці бояли ся, ні з Поляками, яким Українці не йняли віри, примушувала їх вважати лїшим звязок з московським царством та з его народом, що здавав ся з Українцями одної породи і одної віри. Як би царство Московське до федеративного ідеалу Українців віднесло ся спочуваючи тай до того щиро, то напевне ніхто з Українців й не помислив би проміняти Москву ні на Польщу ні на Туреччину й, певне, ні на яку иншу державу. Але політика московська не згоджувала ся з таким ідеалом, і прилученне України до Московського царства розуміла не инше, як повертанне вільних козаків в рабів царських, — так, щоб прищепити до Українців народність московську і так злити їх з народом Московського царства, щоб знищити їх власну особистість, щоб не уявляло ся ріжницї ні в адміністрації, ні в метах внутрішнього життя громадського, й щоб всякі особистости етнографічні зарівняли ся. Такий був ідеал політики московської у відносинах до України, як останна була сполучена з Московською державою, — ідеал, з яким часто й густо практичний розум велїв ховати ся, але який раз-у-раз сьвітить ся наскрізь і яким раз-у-раз гидують Українці всіх верств та мастностей. Проти сего ідеалу московського стояв, мовляв, рубом другий типічний ідеал, який було вироблено попередньою історією України, — ідеал федеративного звязку. Але з ким міг виникнути такий звязок після того, як держава московська, що прийняла Україну в лоно своє, знати не хотіла того, чого бажала Україна? Певне, з тим, хто згодив ся-б прийняти Україну з щирим наміром, поважати її федеративний ідеал політичний. Але такого спільника не було; доводило ся терпіти московську владу, особливо, коли вона ставала могутна.

Щастє Карла XII. наводило на думку, що сила царства

московського швидко схибнеть ся й сама доля приплими обставинами покаже Україні, що настає час, самій про себе дбати. Мазепі, що був поковим у дворі короля польського Яна Казимира, котрий свого покового послав на Вкраїну як агента королівського, коли йшло питання про таке чи инче затримання України під урядом Речи Посполитої, не міг бути більш бажаним инший ідеал сполучення України з Польщею, як не на основі більш-менч близькій до умови гадяцької. Але в своїх зносинах секретних з Станиславом Лещинським і єго протектором, королем шведським, віддаючи Україну Польщі, а собі вимовляючи удільне князівство у Литві, Мазепа мусів ховати ся з сим від Українців, а тим часом підбурювати їх проти держави московської, щоб, як прийде час, вони були готові пристати до єго заміру. Він їх вабив мрією незалежности. Дотепних піддати ся таким мріям було доволі, принаймні, поміж тогочасними генеральними і полковими старшинами та військовими товаришами, з яких складала ся в краю інтелігентна верства, яка більш-менч розуміла політичні питання. Мазепа з самого початку свого гетьмановання, пильнував прихилити сю верству до себе, — і за се через увесь протяг двадцяти двох річного єго гетьмановання сего гетьмана ненавиділи прості люди й убогі. Мазепу вважали заступником і прихильником свавольства значних та їх знущення над простими та вбогими людьми. Ні один гетьман не надавав стільки унівверсалів на маєтности, потім потвержених грамотами царськими, ніхто через се на Вкраїні не наплодив стільки, як Мазепа, так званих панів, віддаючи в їхню волю поспільство, що мешкало на їх землях. Гетьман Мазепа в багатьох своїх переписках у приказ часто обвинувачував простий нарід український (поспільство) в прихильности грабити панів і взагалі заможних людей, і тут же усував певність звісток, буцім пани-володарі маєстностей знущають ся та мудрують селян, що мешкають на їх землях. Ніби, щоб помстити ся над Мазепою, поспільство українське стало проти него у саму трудну для него хвилину. 1708. р., як тільки поміж народом рознесла ся чутка, що гетьман зраджує цареві і переходить до ворогів царських, у ріжних місцевостях почали ся бунти проти старшин й замайнуло трехи пограбити та побити значних та заможних людей. Так, між инчим, трапило ся у Полтаві. Сотниці пол-

тавський Зеленецький привіз у Полтаву звістку, що Мазепа переходить до Шведів. Зараз же у місці почали сходитись купами селяни околичних сіл та хуторів і гукати, що от, на останку, прийшла пора вибрати старшину і усіх значних та заможних; від сего все, що було там значного та заможного, бігло шукати собі де инде й приставали до Мазепи. На всій Гетьманщині таких, може, набрало ся-б далеко більш, ніж скільки їх з'явилося, як би Мазепі не довело ся мати діло з царем дуже розумним і енергічним, яким був Петро I. Але партія Мазепи не розросталась ще й через те, що Мазепа й не пильнував про її розвиток. Як всі егоїсти, Мазепа бояв ся за свою шкіру, був вельми обережний й сам себе не дуже то переконав у можливості досягнути своєї мети, та у дійсності вибраних засобів. Та й часу було у него мало, бо й самий замір зрадити Петрови у него виник не раніш, як за рік до випадку. У своїх плянах Мазепа признав ся небагатьом з тих, що через що небудь стояла до него близько, — й то більшість була або родичі або свояки. Багато генеральної та полкової старшини й не знало про его замір. Через се й число тих, що брали участь, щоб ухилити ся від царя, було невеличке. Правда, ми майже не можемо подати хоч в приближенню числа, що хоч трохи підходило би до дійсного, тим більш, що ті, що спершу так чи инакше підпирали его, а потім попали ся у руки царського правосуду, або заздалегди й самі запобігали амнестії царської, звичайно вдавали з себе людей, що не знали дійсних замірів Мазепи; вони каляли ся у тім тільки, що корили ся гетьманови і повинні були йти туди, куди він їх вів, або послав, не насмілюючись навіть допитувати ся у него про заміри его на далі. Були й такі, що спершу з почуттям пристали до замірів свого гетьмана, але опісля, помітивши, що на щастє розпочатого не можна надіяти ся, завчасу заховали ся і прикидали ся, ніби ні про що не знали і ніскільки не спочували тому, що було прикрим цареві-державцю. Певне, що тепер ніхто не має сили відкрити таких, а таких то напевне було вельми багато. Можемо, виходить, балакати тільки про тих, що як стали спілниками і одnodумцями гетьмана Мазепи, то вкупі з ним й уткнули після полтавської сїчи, або про тих, що самі признали ся чи з волі, чи з неволі — у своїм сполученню з Мазепою. Про таких тільки осіб ми й подамо

тепер відомости, які набрали з офіціальних та приватних архівів. Про спільників гетьмана Мазени, яких було відкрито, найбільш нам відомими стали ті, над якими чинили слідство й суд. Се відбувало ся у Лебедині, де була головна квартира царська у кінці 1708 і з початку 1709 років. „Історія Русів“, яку приписують білоруському архієпископу, Георгію Коніському, оповідає, буцім у Лебедині відбували ся страшні кари на смерть і загинуло безліч Українців, не тільки справді винних, але й невинних, яких було покарано на смерть ради одного сумління. Ся звістка зовсім відповідає суворости Петра, що без усякої жалости карав на смерть політичних злочинців і своїх ворогів; але ся звістка досі не може бути перевірена й підтверджена нічими, певнішими жерелами. Опріч того в „Історії Русів“ подаєть ся звістка, що скараних на смерть ховали на окремім кладовищі, яке нарід назвав кладовищем гетьманців, але у трийцятих роках сего віку ми зустрічали старих дідів лебединських, питали їх і вони нам відповідали, що нічого схожого на се вони не знають і ні про яких гетьманців, похованих десь у Лебедині не чули.

На превеликий жаль ми під рукою не мали усіх дїл, які чинили ся у Лебедині; може вони де й лишили ся, але чекають щасливого, котрому на роду написано буде знайти їх. Нам тільки відомі уривки з посьвідчень деяких осіб, що судили ся там і приговори над сими особами, які лишили ся поміж ділами Архіву Юстиції та ділами Архіву Чужоземних Справ; але се другорядні й третьорядні дїячі; дехто був на горло караний, дехто післаний на роботи каторжні, а єсть й такі, яких доля зовсім невідома.

Глава II.

У останній день самої полтавської сїчі деякі з Мазепинців заздалегідь вже розміркували, що Карлова справа буде програна, і прибули у стан царський принести каяття. Вєй їх показання на перший погляд уявляють ся нещирими; добродїї, що писали їх, пильнували виставити себе жертвами, яких одурено і примушено силоміць, й бажали виправдити свій вчинок незнанням секретних замірів свого гетьмана, котрого вони по-

винні були слухати відповідно царській волі. Викрутки їх не помогли їм. Срок, який цар назначив 1708 р., щоб прибути у стан царський й напевне дістати амнестию, скінчив ся давно. Добре було знати, що вони прийшли з повинною з потреби. Милостю царською для себе вони повинні були вважати вже й те, що утїкли кари на смерть, яку замінено за-сланнем.

Указом з 8. серпня 1709. року було постановлено: генерального судю Чуйкевича, генерального осавула Максимовича, полковників Зеленського, Кожухівського й Покотилу, Антона Гамалія, Семена Лизогуба, писаря Гречаного і канцеляристу Григоровича відпровадити у Москву, щоб оселити на засланні у різних містах. Але вони лишали ся на Україні у тюрмі до квітня 1711. року. Тоді Головкін написав до гетьмана Скоропадського, щоб їх відпровадити у Москву і з ними вкупі вислали-б їх родини. Головкін додав, що, о скільки памятає, був ще хтось „семий“ якого теж слїд відпровадити у Москву, але его імени у Москві не памятають, і вимагало ся прислати теж і сего „семого“ з жінкою і дїтьми. За сего „семого“ у Москві вважали якійсь час Гречаного, але опісля довідали ся, що то повинен бути Кожухівський, якого вже відряджено на Сибір; лишало ся привезти до него его жінку, але се була річ неможлива, через те, що его жінка ще попередю вмерла.

Міста українські, що з неволі приставали до Мазепи тоді, як до них приходило військо шведське, зараз же при першій нагодї поспішали засилати до царя суплїки про амнестию. Останнім містом, що опізнив ся з таким заявленнем каяття, були Лубни. Суплїку про амнестию було надіслано до гетьмана Скоропадського тільки 27. серпня 1709. року, за підписом полкового обозного Павла Мартосенка і кількох сотників лубенського полку. Найпевнїйшими прихильниками Мазепи і запеклими ворогами царськими були запорожці. Сей нарід, як свідчить вся его попередня історія, раз-у-раз відзначав ся величезною несталостю і також легко міг збаламучувати ся, як, збаламутившись і закипівши, заспокоюють ся і при-нишкнуть. Як Мазепа пристав до Карла XII. і его підручника Станислава Лещинського, то пильнував прихилити до свого боку запорожців. Запорожці вагали ся. З початку між ними була нечислена партія, що наважилась очевидячки віддїлити ся від

православного царя. Але рішучі і суворі міри, яких ужито царським урядом проти запорожців, роздрочили їх до останнього. Цар Петро якось особливо їх не любив і до них відносився безжалістивіше, ніж до злочинців з Гетьманщини. Не доволі було страшного руйнування Січи і погоні за запорожцями, що розбіглися по дніпровським плавням, де відзначався лютостю Галаган, колишній січовик, котрий кровю попередних своїх товаришів хотів змити перед царем своє недовгочасне прямування за мріями, що виставив Мазепа. Багато січовиків-лицарів, як няти віри запорожцям, тоді загинуло від занеклих мордовань. Але й сего всего було мало. Після того, як Шведів побито біля Переволочної, відбувалася нова різня тих запорожців, що завчасу не встигли перебратися за Дніпро. Навіть не милували й тих, що самі зіставалися й прибували з каяттям; історик шведський з особливим жахом у своїм оповіданні відзначив кару їх на смерть. Й на другий рік без милосердя карано запорожців. З тих, що піймав Галаган після зруйнування Січи, гетьман Скоропадський, виконуючи царську волю, звелів скарати на смерть десятого, а останніх на віки заслати на каторжні роботи; але й опісля, коли миргородський полковник ще піймав ватагу запорожців, що наважились напасти на Кременчуг, вищий уряд звелів гетьманови скарати на смерть двацять чотири чоловіка. Звичайною карою над запорожцями було, садовити на кіл. Але всі жорстокі заходи тільки більш розлютовували тих, що ще лишалися живими. Тоді запорожці склали одну військову з Українців силу, готову боротися за діло, розпочате Мазепою. Запорожці, як зруйновано колишнє їхнє гніздо, заснували собі нову Січу на гирлі річки Кам'янки, що зливається з Дніпром, нижче того місця, де попереду була Січа. Там запорожці мешкали до 1711. року, коли Петро, що нищив саме існування запорожців на світі, звелів гетьманови Скоропадському та генералови Бутурлинові зруйнувати їх новий захист. Тоді запорожці вийшли за кордони московської держави й оселилися на татарській землі в Алешках, такі на Дніпрі, і там пробули до 1734. року. Лишившись без Мазепи, запорожці служили Орликові, якого після Мазепи признали гетьманом всі ворожі до Росії Українці, — і признали короля шведського протектором України.

Орлика, що був за Мазепи генеральним писарем, обрали за гетьмана в квітні 1710. року. Обирали його запорожці і кунка українських втікачів, що пішли за Мазепою після погрому полтавського. Тоді новообраний гетьман зложив з тими, що його вибрали, умову або статі на зразок того, як раз-у-раз і попереду, коли вибирали гетьмана, то й ухвляли статі, або постанови, на підставі яких новий гетьман повинен був правити. Певне, що в історії не вельми значними і важними можуть здати ся статі, які було ухвалено при виборі за гетьмана Орлика, через те, що нового гетьмана вибрано на чужині, не всім козацтвом і не з волі всеї України, — його обрала тільки кунка людей, що тікала від вищого законного уряду. Все-ж таки, ці статі знамениті своїм змістом, як вислов політичних бажань тогочасних старшин громади.

Властиво кажучи, ці статі й укладали ся з запорожцями, через те, що на виборі Орлика гетьманом, запорожців певне було більш, ніж втікачів українських. Межи останними, oprіч Орлика, головними крутїями були тоді Войнаровський, небіж Мазепи, суперечник Орлика, полковник прилуцький Дмитро Горленко; два брати Ломиковські, Хведір Мирович, Клим Довгополенко, три брати Герцики: Грицько, Іван і Атанає, Нахимовський і Третяк. У своїй умові Орлик балакав до своїх земляків далеко відкритїйше і простїйше, ніж Мазепа, котрий раз-у-раз бояв ся, щоб про його заміри секретні попереду слушного часу не довідав ся уряд московський, раз-ураз прикидав ся і таїв ся від тих, що були коло него. Пришлі події показали, що Мазепа усеї правди не казав навіть тій невеликій купці українських старшин, яким, здавало ся, переважно йняв віри. Орлик же смїливо й просто висловлював, чого він бажав Україні і який лад, на його погляд, для неї буде потрібним, як доля благословить визволити її з під держави Московскої. За Мазепи не робило ся нічого такого не тільки очевидячки, але й секретно. Гетьман Іван Степанович Мазепа вимагав повного довірія до його розуму і безумовної покїрливости своїй волї. В умові, яку зложено на виборі Орлика, висловлено, що перші гетьмани війська запорожського надавали собі самодержавної влади і через те надвередили стародавний лад, права і вільности військові, що робило ся громадянським тягаром. А тепер генеральні старшини і кошовий війська низового запо-

рожеського, пробуваючи під протекцією короля шведського, „щоб виправити і поновити залишені права свої“, постановляли розпорядки, на які повинні завважати і новообраний гетьман і єго наслідники, гетьмани війська запорожеського. Діставши визволення України з „невольничого ярма московського“, гетьман признавати ме православіє пануючою вірою і не попускати ме вкоріняти ніякої инчої віри на Вкраїні ні очевидячки, ні секретно, а найбільш зловірія жидівського, але пильнувати ме, щоб „до віку цвила єдина православна церква східна, під залежністю від цариградського патріярха, з поширенням осьвіти поміж вільними синами України“. Україна з кордоном по річку Случ від Польщі, який кордон проведено ще за гетьмана Богдана Хмельницького, на все повинна вважати ся самостійною державою під вічним протекторством короля шведського і єго наступників, які будуть її боронити і не дозволяти муть нікому порушати її кордони, як і її права та вільности; — король шведський, як мирити меть ся з московським царством, настоїть, щоб Москва вернула всіх Українців, які дістали ся їй у воєнну цору і покрила всі втрати та шкоди, які вчинило у стороні військо московське.

Що до внутрішньої політики, то у єїй умові проєктовано такі постанови. Деякі попередні гетьмани, — згадувало ся в ній, — надали собі і підвели під закон право: так я бажаю, так я її велю. Звідєсіля виникали усякі порушення прав та вільностей і тягари поспільству. Щоб сего на далі не було, укладаєть ся такий лад головного уряду: коло гетьмана значійшими порадниками будуть старшини генеральні і полковники, але, до того, з кожного полку вибирати меть ся одна особа, порадники — старі значні і поважні козаки, і без загальної волі такої ради гетьман з власної волі не мати ме права ні починати, ні рішати, ні виконувати, яке-б ні було, уложенне. Що року назначають ся три з'їзди, народні або генеральні ради — перша під Різдвяні сьвятки, друга на Великодних сьвятках і третя — на св. Покрову. На сих радах генеральних брати муть участь не тільки знаки генеральні і всі полковники з своїми старшинами полковими та сотниками своїх полків, але й усі порадники генеральні, що будуть вибрані з полків, а також і послы війська запорожеського низового, яких будуть присилати по ордонансу гетьманьському на зазначенні

час. Старшини і генеральні порадики повинні шанувати свого гетьмана, як свого начальника, але мають право прилюдно виговорювати на радї гетьманови, і гетьман сим не повинен ображати ся. Щоб не дати на приший час гетьманам можливости чинити, як самі знають, розправи військового скарбу, знов настановляєть ся служба підскарбія генерального, яка істнувала попереду і яку згодом залишено; єго мали вибрати з значних, заможних і поважних осіб, щоб кермувати військовим скарбом, млинами і всякими статтями доходів, які належали до скарбу військового. Єму повинні корити ся полкові підскарбії: їх у кожному полку буде по два; їх будуть вибрати полковники, полкові старшини з посполитою ухвалою^а теж з значних і заможних осіб полку свого, щоб доглядати полковий скарб і усякі жерела єго доходів. Всі чини війська запорожського повинні бути виборними і як би трапило ся яке злочинство, що вони утворили-б, належать до розправи суду генерального, а без приговору сего суду по своїй волї гетьман нікого не може карати. Ні гетьман, ні підручні єму козацькі значні люди, як великі, так і малі, не мають права упорядковувати роботи козаків і посполитих людей, які не належать просто до їх урядів. Скасовують ся посесії і стації, щоб удержати охочокомонні полки, компанійські та сердюцькі, як корпорациї, що були тягаром поспільству, а замість них, щоб не з'убожити скарб, що від такої відміни понесе шкоду, на радї генеральній буде учинено розправи.

Вкупі з сим пильнували, щоб вдовольнити стародавні претенсії Запорожа. Скінчивши щасливо війну, гетьман мав пильнувати, щоб зруйновано було фортеци, які побудовано урядом московським на ґрунтах, що з давних давен належали до низового війська запорожського, щоб Трехтемирів з шпиталем, де удержували ся вельми старі і покалічені козаки запорожські, з перевозом на Дніпрі відійшов до Січи запорожської, щоб міста: Переволочна, Келеберда і млин на річці Вореклі відповідно колишнім правам і привилеям товариства січового, зістали ся низовому війську запорожському і, на останку, щоб Дніпро, з усіма рибними промислами на всему протягу єго від Переволочної до Очакова, виключно належав до низового війська запорожського. Се були статї, за які ранійш змагали ся Січ та уряд гетьманський. Пущено їх на користь запорожців через

неминучість, через те становнище, у якому був Орлик, якого обрали за гетьмана на чужині утікачі, й котрий за собою не мав ніякої активної сили, опріч с'човиків.

10. мая, того-ж таки 1710. року, умова ся була затверджена королем шведським Карлом XII., яко протектором, якого признали Українці. Хоч своїми посланіями король шведський і пітримував у запорожців надію на запомогу з Туреччини, хоч і справляв хана кримського допомагати козакам-ворогам Росії; але через зміни, які відбували ся тоді у дворі цариградському, довго не міг одержати звідтіля обіцяних грошей, щоб роздавати запорожцям. Королеви шведському їх привезено тільки у осени і Карл XII. кликав до себе запорожців, забрати надіслану підмогу. Тоді було проєктовано, щоб Орлик вкупі з запорожцями, з запомогою від кримської орди, рушив у похід, маючи на меті відібрати від держави московської Україну. Між ханом кримським та Орликом з запорожцями уложено умови. Хан з усім своїм ханьством брав на себе обовязок хоронити єднанне з війском запорожським таким чинном, як колись-то уложено було єднанне Богдана Хмельницького з ханом кримським Іслам-Гиреєм, без жадних претенсій панувати над козаками і землями українськими. Хан тільки повинен був визволити козаків з під держави московської і у час походів війскових рішуче заборонити своїм Татарам, брати ясир з народу українського і руйнувати церкви на Україні. Була думка визволити вкупі з Гетьманщиною з під держави Московської Україну Слобідську і її прилучити до Гетьманщини, й коли-б се не вдалось, то допомагати, принаймні, Українцям, які мати муть охоту виселяти ся звідтіля у Гетьманщину. Думалось розпочинати діло разом і на правобережній, і на лівобережній.

Після таких умов, у марці 1711. року Орлик з білгородськими та буджацькими Татарам, що були під начальством султана, сина хана кримського, рушив на правобережну Україну, з запомогою хана, котрий тим часом повинен був йти з ордою на Слобідську Україну. З Орликом ще йшла ватага Поляків, що признавала за короля польского Станислава Лещинського і служила шведському королеви. У них були ватажками воведа кіївський Осип Потоцький та пан Галецький. Вперед було післано аґентів з бунтарськими листами, якими Українців

перекопували, повстати проти уряду московського. Такого-ж змісту Орлик післав і до гетьмана Скоропадського лист, перекопував повстати з ним за одно проти Москви, маючи надію спорудити на Україні вільну, ні від кого незалежну річпосполиту, обміркувавши, що инакше вітчизна попаде у таку руїну, що будучі покоління, жахаючись, пригадувати муть долю своїх прадідів. „Як що вас, — казав Орлик у своєму листі, — зупиняє знак, який я ношу тепер, то будьте певні, що я, на користь загального добробиту, передам его вам, як старшому, маючи надію, що й ви не схочете мене згубити, щоб самому отримати нагороду за власне піклованне та працю. Не йміть віри тим, що пічнуть казати, буцім Порта Отоманська думає панувати над Україною. Ні. Сиятельна Порта, его величність король шведський і хан кримський вже між собою умовили ся, щоб Україна ні від кого не була в залежності васальній, але на віки була-б державою незалежною.

Ні лист Орлика до Скоропадського, ні его універсали, які розіслано по лівобережній Україні, не зробили жадного впливу. Скоропадський проти Орлика на правій бік Дніпра вислав генерального осавулу Бутовича, а сам з царським генералом Бутурлиним виступав проти хава кримського. Універсали Орлика, які дійшли до полку переяславського, палив кат. Однак же, через те, що цар тоді взагалі мало йняв віри покірливості Українців, звелів, остерегаючи ся, зібрати у Глухів жінок усіх полковників, щоб вони були порукою певности своїх чоловіків, а щоб схоронити дійсну мету такого розпорядку, самому гетьманови і всім значним людям старшини генеральної було наказано лишити своїх жінок у Глухові, ніби для безпечности.

Як на лівобережній Україні універсали Орлика не зробили жадного впливу між обивателями, то не без впливу лишили ся вони на правобережі. У Черкасах, Каневі, Мошнях та деяких містах полку білоцерківського, а також мешканці полків кореунського і уманського прихплюли ся до царських ворогів. Син полковника богуславського Самусь прибув до Києва і сповіщав, що мешканці рвуть ся до Орлика. Генерального осавулу Бутовича, якого було вислано проти Орлика під Лисянкою побито і узято у полон. На сего чоловіка тоді падало підозрінне непевности. Якийсь Жадкович післав на него донос.

У кінці січня 1711. року Головкін писав до Скоропадського, що краще-б було Бутовича змінити на иншу особу, більш певну. Тогож таки 1711. року, після замирення Прутського, у вересні, Бутовича визволено з неволі і він сповіщав про заміри Орлика, знов розпочати війну вкупі з ханом кримським.

Діло Орликове, після побіди, яку одержано над Бутовичем, котрого вислав Скоропадський, пішло ще лїше: міста ему піддавали ся одно за другим без бою. У руках царських лишала ся одна Біла-Церква, та деякі місточка білоцерківського полку. Орлик обложив Білу-Церкву. Опріч Татар, з ним там був і кошовий з запорожцями. Січовики вже встигли забрати нижній город, збудували там шанці і збирали ся громити верхній город або замок. Ёго боронили царські сили з головою їх бригадиром Анненьковом та вірні цареві білогородські козаки. Обложені зробили напад у ночі, заволоділи шанцями запорожськими і прогнали запорожців. Орлик відступив, не взявши Білої-Церкви. Поляки, що допомагали Орликови, й були з ним під Білою-Церквою під начальством Галецького, відійшли на Полїсся, а Татари, не слухаючи Орлика, розсипали ся заганами і почали по українських селах брати ясир. Швидко сам Орлик теж пішов за Дністер, звідкіль прибув на Україну. Тоді Орлик написав лист до короля шведського, де поясняв, що винні за невдачу розпочатого — лукаві спільники — Татари; на супротив договору Орлика з ханом кримським, вони брали у неволю мешканців і варварськи руйнували край, а се було вже тоді, як сей край мав по своїй добрій волі піддатися ему, Орликови. — Султан, що був з Орликом коло Білої-Церкви, несподівано з ордою своєю утік до Богу; Орлик побіг за ним, благав спинити ся, прохав лишити з ним хоч частину орди, — хоч 10.000, — султан обіцяв, але не додержав обіцянки. Татарські мурзи не завважали на мову Орлика та єго старшини, що цитували умову з ханом, розпустили свої чамбули на всі чотири сторони по українській землі. „Яких жорстокостей, про які й не чули під місяцем, не вчинили тоді дикі Татари! — висловлюєть ся Орлик у своїм листі до короля шведського. Вони обдирали і повертали на пустелю церкви, — одні повертали у стійла для коний, другі палили на попіл, нічі зумисне всяким чином сквернили: перекидали церковні престоли, топтали ногами св. дарн, глумили ся над образами,

знаслювали дівчат-підлітків, мордували чоловіків та жінок, яких попередю вже мечем, вогнем та грабованнем zostавили без всего добра свого. На усім обшарі від Дністра до Росії вони ясру нахпали кілька тисяч духовних і мирян, козаків, посполвтих, жінок і дітей, і пігнали у свої білгородські, буджацькі і ногайські житла, вогнем і мечем спустошили весь край від Роси до Тетерева та до Дніпра, у полках білоцерківським та канівським знищили міста та місточка, а немовлят, які були неспосібні як ясир, кидали у воду, або розрубували по половині. Трудно пером списати ту нелюдскість, яку з своїми свавольними Татарами чинив син Дзяун-бея у Германівці, не вважаючи на оберегаючі універсали, які були видані від мене, київського воєводи і навіть самого султана. Він упросив ся у місто, як приятель, й спалив та пограбив весь город з сьвятими церквами, більш ніж 5.000 тубольців й обивателів сусідних сіл, що шукали у місті безпешности, пігнали Татари у ясир, дівчат-підлітків наслювали і потім кидали в огонь, що обхопив усе місто; мало не 50 немовлят відірвано від матерних грудий і кинуто в огонь, інших роздирали по половині, або, беручи за ніжки, розбивали стіни головками. Не узгляднюючи на те, що я заявляв, винних не було карано; навпаки, коли я вимагав спинити безстидність татарську, визір султанів Муртаза-ага відповідав, що Татарам дозволено на попіл повертати міста, місточка і села і збрати ясир на обширі від Роси до Тетерева і Дніпра, через те що сей край у сусідстві з Києвом та Білою-Церквою і нам однаково ворожий, як і ті міста. Се брехня. Усі мешканці сего краю уявили ся вірними мені і покірливими і за свою слухняність від Татар прийняли таке руйнованье, що й оден чоловік ледві чи є цілий і не скривджений на місці свого мешканья. Татари, як бігли назад, розсипали ся по трех полках: кальницькому, уманському і торговицькому, а трохи по брацлавському і кореунському, і чинили таке-ж руйнованье невинному народови; все зруйновано, пограбовано, спалено, народ загнано у неволю, і тільки одне місто Умань з своїми околицями лишило ся плакати по біді, яка скоїла ся на Україні. Доволі сказати, що у мене було більш 16.000 козаків війська запорожського, опріч міщан, у полках чигиринським, уманським, торговицьким, кальницьким, кореунським, богуславським, канівським, і кілька сот у полку

білоцерківським, а тепер ледви чи й 3.000 лишило ся; не тільки міщани, але й козаки, що у сих полках мали свої хати та сім'ї, як довідали ся про ворожі вчинки Татар, розійшли ся від мене у різні сторони, думаючи спасати своїх жінок та дітей, а ті, що ще лишають ся коло мене, плачуть по втраті своїх семей, братів та приятелів! Орлик, засилаючи такий лист до короля шведського, просив прийняти до серця плач нещасної України і клопотати у падишаха, про якусь покуту Татарам за біду, що навели на край, та і визволити ясир, який загнано з України. — Карл, справді, виконав бажання Орлика, через те, що 31. липня 1711. року (по могомеданським ліченню у останні дні місяця Ремазіеле увеле 1123. року) було видано указ падишаха сераскиру паші бендерському знайти, зібрати і передати Орликови, проводирю козацькому, невольників, яких буде знайдено у краєви, яким кермує сей паша, з тих, що взято Татарами у минулий похід їх на Україну.

Таким чином, на правобережній Україні Орликови і його спільникам не поталанило через спільників, яких вони присо-гласили.

Мазепинському ділу так же мало допоміг і хан кримський, що спокусив ся на Слобідську Україну у той час, як Орлик працював у правобережних полках Гетьманщини. Спершу, здавало ся, ханови пощастило. Він добре вчинив розправу з московським містом Сергіївським. Ратні люди московські не мали сили обороняти міста. Українські мешканці віддали місто Татарам і видали їм Москалів у неволю. Після сеї побіди, хан з ордою ступив на Слобідську Україну. Він дійшов до місточка і других слобід кримського хана стрічати хлібом та сіллю. Все таки хан не відважував ся йти далі у осередок Гетьманщини і повернув з ордою назад. Слобожан, які ему передали ся, було відправлено до Вольного, певне, щоб їх так розселити на пустих степах, які належали до володінь кримського хана. Але їх догонити рушив з козаками полковий суддя полтавський Петро Кованько, завернув їх назад і пригнав до Полтави. Через те, що вони хотіли відбивати ся оружжям тоді, коли їх дигнав Кованько, то за зраду цареві і за те, що підняли проти воїнів царських оружжя, по жеребкам десятого з них присудили на кару на смерть, а останних, зібравши усіх,

з жінками та дітьми відпровадити у Москву, щоб звідтіл розіслати на заслання, куди назначить приказ. Теж саме скоїло ся і з тими, що піддали Татарам Сергієвський.

У липні того-ж 1711. року відбувало ся знакомите в історії прутеке діло. Царя московського Петра I. з усім війском було оточено вельми численими силами турецькими і примушено погодити ся на умовах для себе безчесних. Цар московський опинив ся у такім становищі, у яким колись був король польський Ян Казимир під Зборовом, як его з війском польским оточили навколо Хмельницький з козаками, та спільник Хмельницького хан кримський з своїми ордами. І зараз, проти царя московського стояли такіж козаки, тільки вони вже склали малий відломок тої сили лицарської, яка так недавно ще страхала своєю численністю та лицарством. За те сей відломок козацтва собі знаходив підпору у такій мусульманській силі, що була більших розмірів, ніж та, яку потяг за собою Богдан Хмельницький проти Поляків. Один літописець, що переказує про події Хмельницького, з приводу его єднання з Татарами, зазначає, що приязнь християнина з мусульманином також не може істнувати, як приязнь між бараном та вовком. Теж саме й тепер можна було висловити. Політика двору мусульманського, мішаючись до діл християнських товариств, має раз-у-раз на прикметі тільки свої мети корисні — і на сей раз теж уявило ся. Козаки вже були близько від своєї мети: Петро вже був у руках їх спільників Турків; щоб спасти життя і свою державу, він мусів пристати на все, що тільки єму не сказали-б, як би тільки він став невільником Турок. Але визір не довів війни до того, щоб узяти в неволю царя московського. Визір заздалегіди заявив згоду погодити ся на умовах, які написав єму цар, котрого побідили. Все зробили гроші і обіцянки грошей, які були у всіх турецьких визірів раз-у-раз могуттійшими над усе, дарма що мало не кожен з визірів розплачував ся за свою жадобу до грошей втратою свого знаку, а нераз і життям. Вельми численні приклади, які слідували один одному без перериву, не могли переробити брак, — який вкоріняв ся з покоління у покоління. Хоч цар московський з війском своїм з ласки визіря міг безпешно вернути ся на вітчину, але умова, яка було зложена на берегах Прута, всеж таки одначе лишала якусь надію в будучині

козакам-Мазепицям. Між умовами, на які Турки примусили царя, була й така: цар брав на себе обов'язок, не мішати ся ні в справі Польщі, ні в справі козаків і турбувати останніх. Орлик і єго товариші поясняли сї невиразні вислови так, що цар від України зовсім відкаснув ся, і вона тепер може вважати себе за самостійне ні від кого незалежне гетьманство. Непорозуміння, які виникли в дипломатичних зносинах, шкодили затвердженню згоди Туреччини з Росією, яку уложено на берегах Прута. Цар не поспішав ся нищити фортецу таганрогську та вертати Азов і вимагав, щоб попередю вислали за кордони турецькі короля шведського, а Турки з свого боку були незадоволені, що не виконуєть ся умова, не вмішувати ся цареві в справі Польщі і козаків. Зимою знов мало не зайняла ся війна. Що до козаків, то тут питання, про яке змагали ся, було у тім: чи Прутська умова накладає на царя московського обов'язок вважати себе відкаснувшим ся від України, через те що статтю, котра безпосередне відносить ся до сего питання, було висловлено не ясно, і вона давала привід пояснювати на всякі лади. Царський віце-канцлер Шафіров, що був тоді у Цариграді і за якого подавали свій голос післанці англійський та голяндський, зазначав, що як би тоді, як уклали згоду, діло йшло про віддачу всеї України, то нащоб було казати про знищення фортеци Кам'яного-Затону та Новобогородска: як признати сей край відступленням Туреччинї Росією, то само по собі у володінне останньої переходять і сї фортеци. Козаки на се завважали з свого боку на умови між королем шведським, протектором козаків і ханом кримським, які укладено попередю; про сї фортеци, вибудовані Москвою, там сказано, що вони повинні належати до війська запорожського, яке повинно бути виголошене за ні від кого незалежну державу; виходить, що як би навіть московська держава у договорі з Туреччиною справді зрекла ся володіння краєм, в якому вибудувала сї фортеци, то се не знищило-б права козаків, вважати сї фортеци належними до України тільки через те вже, що Москва їх віддала Туреччинї, а Туреччина заздалегди віддавала їх козакам.

Глава III.

Козаки дбали, щоб, як не єсть, а не допустити погодити ся Росії з Туреччиною на таких умовах, які кидали можливість цареві претендувати на право, правити народом українським. У грудні 1711. року від імени Орлика, що титулував ся гетьманом, і від імени козацтва, до столиці султанської виряджено післанців з отсих осіб: полковника прилуцького Дмитра Горленка, Клима Довгополенка, що мав знак судді генерального, Івана Максимовича, писара генерального і Грицька Гердика, якого тільки що перед тим Орлик нагородив знаком осавули генерального. З ними поїхав, як репрезентант Січи Запорозької і низового козацтва Кость Гордієнко.

В інструкції, яку одержали сї післанці задля сего посольства, від Орлика в городі Бабі 3. грудня 1711. року, сказано, що козацькі післанці перш за все повинні подякувати Святельній Портї від імени війська запорожського і всієї України за добродійство, яке уявлено визволенням з під пекельного ярма московського народу українському, що мешкає у сусідстві. Українці ніби уявляли себе певними, що долю їхню на пришлі часи рішено, дякуючи Туреччині: вона своїм оружєм примусили Москаля погодити ся на відповідних їй умовах, і, між инчим, наложила на Москаля обовязок вважати Україну з обидвох боків Дніпра стороною, до віку вільною, що ніколи не була прилучена до держави московської силою військовою. Після сего сї післанці повинні були просити Святельну Порту, до кінця виконати сю умову згоди і примусити Москаля на віки зректи ся України з обох боків Дніпра та передати її урядови вибраного гетьмана і тих, що будуть вільними голосами вибрані намість него після єго смерти війском запорожським; потім післанці повинні були вимагати, щоб Святельна Порта взяла на себе посередництво у тім, щоб Москалі і на далі не осьмілювали ся ні очевидячки ні секретно претендувати, господарювати на Україні, як їй буде визволено з неволі на віки. „На Москаля, — говорило ся у інструкції, — котрою примушено зректи ся України на віки, нехай буде накладено обовязок, вивести за наші кордони єго війскову силу і випустити на волю наших ватажків, значних осіб і всякого звання людей роду українського, яких було у минулу війну

затримано і заслано на Сибір, а у тім числі і післанців Січи Запорожеської, яких затримано у Лебедині, і тих товаришів запорожеських, яких присогласили за гроші на роботу у Петербург, а опися затримали, — одних у Сівску, других у Вильні, — і післали на роботи каторжні. Нехай Москаль визволить теж жінок і дїтний генеральних старшин, полковників, сотників і інших значних людей, яких минулою зимою Москаль, як почув про заміти Снятельної Порти виголосити війну, звелїв звести у Глухів, щоб налякати Українців і тим затвердити на Україні свій уряд. Війско московське, як йтиме з України, повинно віддати під уряд гетьмана усї фортеці і відступаючи, не повинно ніяким чином ні очевидячки, ні секретно чинити гнобительства мешканцям українським, не вести за собою тих, що забрано у полон, і нікому ніяк не шкодити. До того ще Москалі повинні вернути всю зброю, яку взято на Січи і зведено у Білу-Церкву, або, як би се їм здало ся незручним, замінjali їх на другі з фортець українських, які повинні там лишити ся, як виступлять гарнізони московські. Взагалі слід вимагати, щоб винагороджено всі втрати і шкоди, які мешканці українські понесли від війська московського у минулу війну. Москаль у минулу зиму в своїх і чужих краях публікував маніфест, яким запевняв, буцім король шведський Снятельноу Порту підбивав до війни з московським царством і їй виголошував, що польска Річ Посполита та Україна будуть підлеглими Туреччині і почнуть платити харач. Щоб затримати під своїм урядом народ український, Москаль розповсюджує чутку, ніби грецька церква наша буде пригноблена, церкви наші повернуть на мечети, а з народа Отманська імперія брати ме важкі податки. Післанці козацькі, щоб вивести таку брехню на чисту воду, просити муть Снятелну Порту, затвердити умову, яку зложив гетьман війська запорожського та хан кримський і видати від себе підтверджуюче письмо такого змісту, яке дав нам король шведський. У сїм підтверджуючїм документі (assecuratorium) нехай буде зазначене, що Україна з обох боків Дніпра, з усїм війском запорожським і з усїм народом українським, на вічні часи признаєть ся незалежною від усякого околичного пановання. Хоч козаки бажають і на далі бути у братерстві і у приятельскім єднанні з державою кримською, але ніхто, з якого-б не було

приводу, не має права жадати васального пановання над Україною, а тим менш брати податки з народу українського. Ніхто не може зайняти фортець, які кидась військо московське, ні будувати на українській землі другі. Гетьман війська запорожського вибирати меть ся раз-у-раз вільними голосами: Сиятельна Порта его не може ні скинути ні назначити иншого замість него. Після свого вибору, гетьман уявляти ме честь Сиятельній Порті не своїм приїздом, а оповіщати ме про свій вибір листом. Козаки, що мешкають у низині Дніпра, мають, по колишньому звичаєви право, промишляти рибою та звірною по усім рікам, річкам та урочищам до Очакова без жадних перешкод від Сиятельної Порти, а купцям українським повинно бути надано право торгувати по всій імперії Турецькій на рівні з уродженими Турками без оплат. Військо запорожське над собою признало протекторат короля шведського і від сего не хоче відступати; але се не спиняти ме довічному єднанню приятельському з ханом кримським і не служити ме порушеню добрих відносин між Портою і Україною; навпаки приятельське єднання між Портою і королівством шведським може через се міцнійше затвердити ся, щоб взаїмно боронити ся від Москалів, — найближчих сусід з королівством шведським⁴. От що повинні були заявити Порті післанці козацькі.

На якийсь час сї післанці у Цариграді зробили вплив, якого не можна було бажати інтересам царя московського. З допомоги хана кримського і післанця французького, що, відповідно політиці свого двору, працював на користь Карла XII. і проти царя Петра двір турецький в осени 1711. року почав вже прихилати ся до ворожих відносин з Росією, а післанці козацькі, що прибули до Цариграду, піддрочували Турків надїями на вдачу у війні з Петром і запевняли їх усїми євгитими, що вся Україна готова повстати проти держави царської.

Вице-канцлер Шафіров, що зблизька бачив течию тогочасних справ, з Цариграду писав, що проти царя найбільш підбивали Турків козаки і що треба стерегти Україну, щоб там не лучило ся колотнечи. Сам тогочасний визір, власниво, що заправляв політичними справами, якого обдарували золотом московським, прихляв ся до згоди з Росією і, через посередництво післанців англійського та голяндського, було ухвалено з Росією згоду до якого часу, а відповідно сій Петро від-

цурав ся правобережної України, лишаючи за собою на правому боці Дніпра тільки город Київ. Багато, а може й більш усього, цареві московському помогло те, що він 1711. року звелів очистити і віддати Туркам Азов і скопати фортеці у Таганрозі, чого від него вимагали Турки. Ся згода вельми розтурбувала козаків і Орлик у листі до великого визіра доводив, що Київ без України не може істнувати, а Україна без Києва, що Київ для всего народа українського має значінне сьвятого міста, як місто, де насамперед прийнято і затверджено християнську віру грецького обряду, де заснував ся центр просьвіти молодежи української, що Київ треба лишити під гетьманом війська запорожського з усею Україною, инакше Москаль, володючи Києвом, буде командувати й Україною з сего найбільше шкоди буде тоді, як держава московська надумаєть ся проголосити війну з Туреччиною. Орлик доводив, що як визволяти правобережну Україну з під держави московської і віддавати її козакам, то нема причини у руках Москаля лишати лівобережну. „Від правобережної України, — казав Орлик у своєму листі, — Москаль вже давно відцурав ся, осуджаючи її лишати ся пустелею, і як тепер нам віддають тільки сю пустелю, а лівобережну людну лишають під державою московською, то щож се за визволення? Не тільки усї ті, що були поперед мене, з усім війском запорожським досягали визволити з під тягару московського лівобережну Україну, що ближче від Московщини, ніж правобережна, але й сам гетьман Мазепа сполучив оруже війська запорожського з оружем війська єго величності короля шведського і вкупі з єго величністю утік під протекцію Снятельної Порти не через що инше, як тільки, щоб побачити незалежною всю Україну, а особисто лівобережну, більш людну. Сего вже пристарілого, бездітного наділеного великим багатством, любовію, милостями і вірою від царя московського начальника, щоб инакше підбило пожертвувати усім сим, як не бажаніє, дати волю своїй вітчизні? Він занехав усе, що могло бути на сьвітї дорогим, занехав і саме життє, аби підняти свою вітчизну і визволити її з під ярма московського“. Орлик благав визіра з усеї сили пильнувати, щоб імперія Турецька, задля слави свого іменн і щоб забезпечити себе, допомогла визволити з під

держави московської всю Україну з обидвох боків Дніпра з її головним городом Києвом.

У дворі турецькому знов настало вагання. Визірі, і попередний Болтаджі, і новий, що у кінці 1711. р. заступив його Юсуф-паша, були однаково проти війни з Росією; проти неї був і великий Муфтії, товмач закону божого. Але сам надішах тогочасний, султан Ахмет III., навпаки, прихилив ся до війни з царем Петром і козацьке діло особисто приймав до серця.

Толстой сповіщав царя Петра, що 16. вересня султан, розмовляючи з своєю матір'ю, висловив: „Цар московський не виконує договору і не виводить з Польщі війська свого: він видно знов бажає війни з нами. Маю надію на Бога, що тепер не ошукає нас цар московський! З ним я не погоджу ся, поки не відниму від него всеї землі козацької“.

В Москві довідали ся, що найбільш спиняють затверження міцної згоди з Туреччиною інтриги козацькі, і весною вчинили таку штуку — вивести з України родину тих Мазепинців, що, мешкаючи у володіннях турецьких, шукали помочи від турецького уряду. Виникала думка, що їх родина і свояки, що лишають ся на Україні, з ними ведуть секретні зносини. 8. квітня 1712. року до гетьмана Скоропадського і постійного резидента царського, Протасєва, що був коло него, через канцлера Головкина вийшов указ царський, вислати до Москви на мешкання близьку родину головніших Мазепинців, які пробувають у Туреччині. Сенатським указом їм означено, не виїзжаючи, мешкати у Москві, на дворі посольським; їх дозволено пускати до церкви і на базар, щоб купувати; коло себе вони могли тримати власну челядь і їх посилати на Україну в ділах своїх, але листи, які з ними челядниками посилати муть ся, як і листи, які до них у Москву привозити муть з України, повинні продивляти ся, і взагалі, зовсім забороняло ся писати до тих родичів своїх, що пробували у Туреччині, а у тих листах, які було писано до осіб, що мешкають на Україні, дозволяло ся писати тільки те, що дотикало ся справ господарських. Дивити ся за Українцями, що були оселені на дворі посольському, доручало ся піддячому Хведору Рогову: обовязок єго був у тім, що він що дня повинен був ходити до них, але грошей їм ні на харчі, ні на підводи челядникам, яких вони виражали на Україну, ні в яким разі не

давати, через те що з великої милости царської при них лишилися їх маєтності (реєстр їх було доставлено) і добро, з яких вони й можуть удержувати себе.

Думка, що опанувала міністерство, про непевність України цареві, родила доноси, до яких дуже слабкі були Українці. У сій сфері діяльності найтипичнішою особою був тоді Данило Забіла. Він зробився відомим через доноси ще за Мазепи. Колиж Мазепа зрадив і цар милостями, які уявив до сім'ї Кочубея, заявив перед усім світом, що помилявся, вважаючи Мазепу певним собі, і дарма не йняв віри тим, що доносами своїми на гетьмана остерегали свого монарха, — Данило взяв собі у голову, що тепер прийшла пора, коли доноси його приймати муть і цілком вірити муть. Він почав писати доноси на самого гетьмана Скоропадського, сповіщаючи, що він набрав до себе людей, котрі поперед уявилися прихильниками Мазепи. Не знати, щоб сей донос зробив вражіння, але варто уваги, що резидент царський, який жив за гетьмана Скоропадського, Хведір Протасєв, теж сповіщав, що гетьман наділів маєтностями небезпечних осіб.

Дуже характеристичні тогочасні доноси протопопи гадацького Хведора Лисовського і ченця Мгарского лубенського монастиря Дамаскина. Хведір Лисовський, що згодом відповідно волі царській з попа став сотником козацьким, на полковника гадацького Чарниша доносив, що той не звелів, як правився молебень царській, палити з гармат і у себе у полку назначив осавулою полковним запорожця, що був зрадником, а за „городничого“ якогось козака, що у час нападу Шведів підводив ворога до міста Веприка.

Ще більш характеристичним є донос Дамаскина: тут наговор на всіх взагалі мешканців українських, особисто-ж полку лубенського. „Чимало дивуюся, — висловлюється доносчик, — чого то цар йме віри нам людям черкаським: вони люди хитрі, від них правди не дознавшися; тепер ніби й дають поміч цареві: на під'їзди їздять, — тільки змовляти ся, аби людей тих прийняти собі до помочи; через те що самі не можуть учинити того, на раду про заповогу затагають запорожців і Турчина, аби військо царське запропастити. Як того учинити цар не схоче, — забрати полковника лубенського, суддю, писаря, осавулу полкового Максима Дорошенка, Сухановського,

лікаря Косинського, Ничипора сотника військового, а у монастирі — ігумена з братом Калеником і з братівєю палатною, на імя — Филарет, Ілия, Савватій, Ларіон, Денис пятій („казначей по руску“), — через то що у них одна думка з полковником, також і полковника переяславського взяти з усім улусом, а в монастирі Межигірським также побрати усіх старших; через те, що були у одній радї: студентів ховають, заporожців теж ховають по монастирях, чернечими чинами покривають, а по городах, по винницях, по броварнях ховають ся, також і по степах. Як цар усіх їх зволить забрати по городах і монастирях, і на їх місце Москалів настановляти, по городах воввод, а по монастирях черців Москалів ігуменів, намісників духовних, казначей, писарів, та й сторожу у монастирях лубенським та межигірським теж і у переяславським; також звольте узяти єпископів і Москалів поставляйте; у Києві по всіх теж поставляйте Москалів і знати мете скарби монастирські. Через те що у них одна думка у всіх, як єпископів і архимандритів так і ігуменів“.

Донос ченця мгарського лишив ся без наслідку, хоч доносчика не було покарано за донос, як попередю чинило ся з доносчиками на Мазепу, коли Мазепі цар йняв віри.

Глава ІҮ.

Більший від усіх доносів зробив вплив на уряд лист віцеканцлера Шафірова, надісланий з Цариграда у серпні 1712. р. Шафіров сповіщав, що зрадники українські роздрочують двір турецький проти Росії і вони то й є головна причина, що спиняє зложити згоду; вони мешкають в Туреччині через те, що одержують запомогу з України. Шафіров радив присилувати родину їх, написати і післати нарочитим листи, якими підбивати або вернути ся у вітчину, або оселити ся донебудь далеко від російських кордонів і не чинити баламутеть, страхаючи їх, що як вони так не зроблять, то родину їх скарають на смерть.

Ще перш ніж на підставі листу Шафірова встигли розпорядити ся, вислати до Москви сімї українські, маючи на меті примусити їх, писати листи до своєї родини, що пробувала

у Туреччині, гетьман Скоропадський почав одержувати листи від одного з ватажків кола Мазепинців, полковника прилуцького Дмитра Горленка. — Горленко рішив ся на се після того, як пробував усю зиму у Цариграді, нічого не досяг і бачив, що згода з Росією укладаєть ся і втікачам українським мало лишаєть ся надії на заемогу Туреччини. Він повернув ся на Молдавію і звідтіля написав до Скоропадського листи, якими прохав клопотати за него у царя. У своїх листах Горленко пильнує змалювати себе ошуканим і прилученим до зради силою і своє злочинство називає невірним гріхом, але ему не дано віри, бо добуто Горленкові листи до Орлика.

Сі листи до Скоропадського справді писано у час великого скруту. Надія на Туреччину більш і більш розвівала ся. У квітні 1712. року уряд турецький зложив з Росією згоду, котра від Українців віднімала можливість, побачити всю свою Україну визволеною з під держави московської і у прищлості лишала їм захист тільки у трех полках правобережних, про які Горленко писав до Скоропадського.

Але мирним договором, що уложено у квітні, не кінчило ся діло. Воно ще зтягло ся на рік і Українці почали знов гонити ся за мрією визволення України з заемогу Турок. Вони знов почали оббивати пороги Дивана і пробувати підбити Турок проти Москалів. З сего то приводу Шафіров написав лист, про який сказано вище, радючи вжити родину емігрантів.

Сімї, на яких показував своїми доносами Шафіров вже було привезено до Москви попереду і як прийшла звітка від Шафірова, їх почали страхати і чинити утиски. Їх присилувано писати до своєї родини, яка пробувала у володіннях турецьких, що коли вони не покинуть підбурювати Турок проти царя московського, то за се родину їх, що лишаєть ся під державою царською, буде скарано на смерть. Бутович і Макеймович написали до братів своїх, дві молодичі, жінки братів Герциків, — до своїх чоловіків; мати Хведора Мировича з синами, що лишили ся коло неї, пригадує у своїм листі до сина емігранта, про певну службу батька его, що загинув у неволі в тих ворогів, до яких він, син его, тепер пристав; сповіщає, що її з дітьми, як довідали ся, що він, син її, заявляв ся у володіннях польських з Бистрицьким та Поляком Грудзівським, взяли під варту і тримають у неволі. Матір благала его, не

губити з світа рідної матери та братів своїх, але повернути ся до попередньої покірливости цареві своєму або, принаймні, оступити ся і не мішати ся в політичні справи, що шкодять цареві*.

20. жовтня 1712. року московського післанця у Цариграді звіщено про те, що височайший наказ оголошено уєї родині Мазепинців, яку привезено у Москву, а їх листи до родини, що була у Туреччині, підписано 2. грудня тогож року. Їх було, куди слід, відпроваджено курєром, але вони не досягли своєї мети. Між Росією та Туреччиною знов виник розрив; післанців царських закинуто у Єдікуль. Турки знов забалакали про те, щоб відірвати Україну від держави московської. Знов, здавало ся, оживали надії Мазепинців. Але на сей раз не довго марно туманили себе. Вагання політики турецької під впливом

*) Лист Мировички до сина:

Віддалений від мого матиного благословення сину, Хведоре Мировичу а царський переступниче!

Гю величність нам усім, що сидять за каравулом і закуті отут в Москві, звелів: щоб ми писали до вас, натякаючи і нагадуючи вам гріх ваш і злочинство, огидливе єму, монарєї нашому, за що тим часом, як покасте ся і вдарите ся з каятєм до єго монаршої, не памятаючої зла, милости, без сумніву одержите за свого життя милостиву волю. О тим тебе, сину мій коханий, (аще й недостойн, нарецит я) як мати з синами, а братами твоїми благаю: Згадай колишню батька твого до єго царської величности пезність, через котру ради вас, потомства свого і усього дому кінчив своє життя від тих утисків, до котрого ти тепер дотикаєш ся, вислугуючи вам на потомні часи милість монархи свого, яку ти своїм злочинством проти особи монаршої, величности царської, на віки відхилив і замість милости і подяки монаршої за вислужену виразками та кровю і увялену вашим батьком, певність, за злочинство твоє, величностю царською буде скарано на смерть, піби які разбишаки або злочинні. Якже моїм переконанням матерним тебе не буде наверхено на почуття першої певности своєї, слезно благаю тебе, під неблагословенням моїм матерним, не втручай ся, принаймні, у тамтешні справи, шкодливі величности царській і не бажай обирати собі мешкання біля кордону величности царської.. Йкось і минулого літа ти бавив ся у Польці з Бистрицьким та Поляком Ірудзінським і з запорожцями, за яку твою провину мене з усіма дітьми моїми з братами твоїми взято за каравул і тепер терплю также увязнення з усіма дітьми моїми. Потім уяви милосердіє надо мною матерно та братами твоїми, ухилили ся від того супротивного боку, а коли того не вчиниш, то без милосердя і жадної милости нас буде скарано на смерть. А сей мій материний листовний вислов раджу виконати, Богу та монаршу милість а мое материне благословення бажая одержати, всего добра зичлива матір з братами твоїми.

зорогів, — з одного боку, — післанців англійського, голяндського й московського, з другого, — шведського й французького, усеунено було не далі, як в літі 1713. року. Попереду уложену згоду з царем московським ствержено на 25 років. Тут Українці побачили, що більш їм нема надії, — і нема користи лишати ся у Туреччині. Протектор, якого вони признали, Карл XII. вже збирав ся утікати з володінь султанських: Турки его проганяли з свого краю. За ним збирало ся йти обмаль Мазепинців, але інші пробували погодити ся з царем і попрохати в царя прощення собі. Вони звернули ся до патрiярха єрусалимського і прохали его клопотати ся за них перед післанцем царським. 14. серпня 1713. року Шафіров сповістив царя, що патрiярх єрусалимський клопотав за Українців. Віцеканцлер Шафіров, що мав інструкцію від царя, як єму у таких випадках бути, відповідав патрiярхови, що як єї царські підданці повинні повернути ся, то їхньому здоровю і житю не буде ніякої напасти, і їм буде прощено усї їх перші провини, але він не може обіцяти, що їм буде вернено їх попередні маєтности, через те, що більшу частину сих маєностей, як вони зрадили, було віддано другим особам, які раз-у-раз були цареви певними.

На звістку Шафірова цар відповідав, що вже післано укази, приймати зрадників козаків і значних осіб з знаками від посольства, а простих, як пройдуть з чужої землі на Україну, приймати й без знаків.

У марці 1714. року на Україну купами прибували мійські козаки та запорожці, що повертали ся з Туреччини. Одних Запорожців прибуло 555. Головні зрадники — Горленко з товаришами старшинами — все ще вимагали особистої поруки царської: тої, яку видав за своїм підписом Шафіров, здавала ся їм мало.

Вигнанців, які прибували на вітчину, поселяли у північних краях Гетьманщини, по кордоні з Московським царством, недалеко від Конотопу та Глухова, певне, маючи на меті, що звідтіль буде грудніш знов утікати, як би кому сехотїло ся. Тільки у кінці літа на Гетьманщину прибули Дмитро Горленко, Максимович, зять Горленка, двох Ломяківських та інші. Вони прибули у Київ до губернатора, і князь Голіцин сповістив їх, що відповідно волі царській вони повинні пробувати в Москві;

тим часом, який час їм дозволяло ся лишати ся на Вкраїні, щоб упорядкувати свої господарські справи. Горленко з Туреччини з собою захопив клейноти гетьманські, які ему доручив Орлик, і віддав їх Скоропадському. Максимович, що був за писаря, віддав свою печать. У Москві Українцям, що повернули ся до вітчизни, виголосили від імени царя, що їм прощають всі їх провини, але вони повинні у Москві без виїзду мешкати і більш не їздити на Вкраїну. Таким чином бажане і так щедро їм обіцяне прощення царське в дійсности уявило ся марним щастєм, найпаче, як у їх було відібрано маєтності і лишала ся мізерна надія, що їм, як милість царська, буде повернено які небудь кришки. Їм, як повернули ся з чужої землі, все таки довело ся мешкати не у своїй землі, не серед свого народу, не на місцях, знаних змалку, а на Московщині, яку у ті часи не любили навіть такі Українці, певність яких до престолола все була чистою. Тим часом, у січні того-ж 1715. року, від імени свого і других товаришів, Горленко подав подяку, яку було складено на найпригнобленійший лад і підписало шість осіб. Прохаючі називають себе недолюдками поношенням людським, курявою і попілом (прахом і пепелом). Вони прохали, на все видати їм на щоденні харчі відому суму гроший на кожен день*).

*) „Ми, изверги, поношеніе человеків і уничиженіе і покиваніе главы в людех, навіть не достойні нареци ся раби вашої царської величности, яку дяку принесемо своему владнці і добродію, якими побідними вінками увінчаємо побідноєсі стопа цари своего за сию невимовну і несчетну намієнну і помазаннику Божому присущу милість, що ваша найсвятійша величність, що носить на собі образ Божий, наслідующим Божої милости прикладом нас покаявших ся грішників благоизволив прийняти і життєм та здоровем невредимим пожалувати. Точно самого Бога істинного всіх благ подателя молебствуєм і молебствовать мєм, поки й життя нашого не перестанемо, щоб сей подякував вашій величности счастливым всіх ваших замірів скінченням. А самі ми, припадше перед праведнійшим маєтатом вашої величности царської до лица землі, гіркими слезами нашими омочаємо побідноєсі стопа ваші монарші цари своего наймилостивійшого, молящєса смиреню: благовольт, цар наймилостивійший, те життє і здоровє, якими ваша царська величність нас зволили пожалувати, прохарчити, усі роки на харч давати жалуванне, через те що без своего тутай, на Москві пробуваючи, нишого прохарчення життя нашого не можна мати, як тільки через указ наймогутній вашої царської величности; о сім найпаче милосердя і милість манаршую, падиши до лица землі, сторицею

Трудно було занехувати їх прохання після того, як у них було відібрано їх маєтності.

Становище вищих було гірке. Лишило ся плаксиве благання до царя двох жінок Герциків, яку писано третього року після того, як прибули в Москву. Що їх усіх становище не було поліпшене згодом у засланиї, уявляє благання від імени всіх Українців, що проживали в Москві, яке відповідно загальному бажанню зложив Горленко 1729. року. У нему вони скаржили ся, що „мешкають у великих недостатках, вельми задовжили ся і не мають помочи ні звідкіля, щоб харчувати ся і зодягати ся“.

Так зовсім розвіяно було колонію українських емігрантів, що мешкала у Туреччині і кілька років з ряду піддрочувала сю державу до вороговання з Росією, маючи раз-у-раз на меті і проводячи питання визволення України. Горленко з товаришами повернув ся у Росію. За сими добродіями пішла тільки обмаль; але вже й у Туреччині не лишила ся, переконуючись, що там їм нічого робити. Головним спонуканнем заміру, роздрочити Туреччину проти Росії, лишив ся Орлик. Але коли Туреччина погодила ся з Росією, а король шведський муєв покинути Туреччину, Орлик не пристав до тих, що звернулись до царя з благаннями о прощення: Орлик пішов слідом за Карлом XII. шукати захисту і запомоги у царстві шведським. З Туреччини за Карлом вкупі з Орликом пішли: Войнаровський, небіж Мазепи, брати Герцики, Нахимовський, Хведір Мирович, Клим Довгополенко, Хведір Третяк, що був дозорцею переволочанським, і мабуть, ще й інші. імена котрих не відомі. Орлик з жінкою та дітьми оселив ся у Християнштаді. — Поки жив Карл XII., на себе й своїх товаришів Орлик одержував підмогу королівську, що року 13.000 таларів шведських. Як же вмер Карл, вигнанці українські пе-

благавмо. Ваші царські величності найсвятиїші, цареви своєму наймилостивійшому підніжки ніг побідоносних, курява й попіл.

Дмитро Горленко
Іван Максимович
Ілько Ломиківський
Максим Самійлович
Антін Антонович*.

рестали одержувати єго підмогу, хоч перед ними ствержали колишній запевнення що до протекції. Орлик з захисту свого заправляв вчинками своїх товаришів.

Глава V.

Число емігрантів, що зовсім зрekli ся погодити ся з царем, рідшало. Деякі мимо власної волї попали ся до рук правосуддя царського.

Несподівано така доля лучила ся Андрію Войнаровському, небожеви гетьмана Мазепи по сестрі, якого останній вельми любив. Єго арештовано у Гамбургу. Вимагав сего резидент московський, який одержав о тім приказ від царя свого. Войнаровського відряжено у Росію. Єго опросили, але він нічого видатного не виголосив. Мене, — казав Войнаровський, — ніколи не приймали на раду гетьмана; дядько мене раз-у-раз вислав з того покою, де з ним сходили ся єго прихильники; може, завважаючи на те, що я молодий, він думав, що я пам'ятаю милости царські і до них не пристану. Як дядько помер, я не прийняв знака гетьманського, чим підунав під немилість короля шведського, після того як гетьмансьтво було дано Орликови. Я не чинив нічого супротив величності царської, і через те не вступав у службу шведську. Цар наказав Войнаровського заслати у далекі міста Сібіру. Єго відпроваджено у Якутек, де він і жив до старости, здичалий і забутий усема.

1720. року до рук уряду московського понав ся другий емігрант, що пішов з Туреччини за королем шведським. То був Грицько Герцик. Один з завзятійших прихильників Станислава Лещинського, Понятовський, невідлучний попутчик Карла XII. за часів єго вигнання, котрий прибув укупі з ним до Швеції, й перебрал ся, як Карл XII. умер, до своєї вітчизни польської а з собою туди узав емігрантів українських Нахимовського та Мировича. Тудиж слідом за ними з дорученням Орлика, що ще лишав ся у Швеції, поїхав Грицько Герцик. Резидент царський у Варшаві, князь Григорій Хведорович Довгорукий, звелїв Герцика арештувати і відпровадити до Петербурга. Єго посаджено у крінось Петропавловську. Як цар Петро помер, вже 1724. року, Герцик благав, щоб єго перевели

в Москву, де він й дожив віку в гіркому становищі з сім'єю.

Із усіх засланих Українців в порівнянні найщасливішим був Дмитро Горленко. Їму було, легше переносити недостатки, як уже ми сказали, а 1721. року його пущено на волю „ради його старости і немочи“. Їму дозволили мешкати на вітчизні, але було заборонено обирати його на яку небудь урядову посаду. Забороненнє не важне у своїй істоті, через те що вельми старий і змордований недолею Горленко вже ледви чи й був дотепним нести який небудь знак.

З фамілії Максимовичів, котрих було обвинувачено за участь у зрадї Мазепи, ми знаємо, що Дмитра Петровича Максимовича, який за Мазепи був осавулою генеральним і у день сїчі полтавської віддав ся на волю царя, заслано до Архангельську, де він був коло дїла до 1726 року і помер 1732. року.

Хведір Мирович хоч з початку вкуші з Герциком і звертав ся до патрiарха з благаннєм, клопотати ся за него перед царем, але потім не прибув у Росію по забезпеченню, яке було дано Герцикови з товаришами, а пішов слїдом за Карлом XII. Се пошкодило визволенню з Москви його матери і братів. Мировичів, яких затримано на столицї, розведено по ріжним дворам, під догляд каравула, що над ними затвержено. Жінка Василя Мировича доносила, що їх чоловік, Василь Іванович Мирович, збираєть ся утікати за кордон. Після усіх допросів і мордовань, Василя Мировича забито в кайдани і відпроваджено до приказу Сібірекого, щоб звідтіль відпровадили його у дальні міста Сібірі на роботу, а його матір післано у слїд за ним до Тобольска і там оселено на віки. Донощицю, жінку Василя, визволено і відіслано на Вкраїну з листом до гетьмана Скоропадського, якому доручено найти їй захист у її родині. Мати Мировича, Палажка Захарівна, пробула на засланні 28 років. Не раніш, як після ветупу на пристїл Єлизавети, 21. сїчня 1744. року, сенат ухвалив визволити Палажку Захарівну Мировичку з сином Дмитром. Останних синів не було вже на сьвітї. 21. мая 1745. року Палажка Захарівна, вже пробуваючи в Москві, благала, щоб її через старість і неміч пустили на Вкраїну до свояків харчувати ся і дали їй паспорт з уряду сенатського. На се благаннє вийшов дозвіл. Засланців повернено на вітчизну, але зроблено розправи, щоб вони

не зносили ся з Хведором Мировичем і ні з ким з тих, що пробували за кордоном, страхаючи карою на смерть.

У Росії, опріч Палажки Захарівни і її дїтий та внуків, що були на засланиї на Сибірі, були сини Мазениця Хведора, що пробував за кордоном, Петро та Яків. 1732. року обидвох братів, Петра та Якова, невідомо защо і звідкіль, було відпроваджено на Сибір і там записано на службу, яко дїтий боярських. 1735. року Петро Хведорович був у Ёнисейську за воеводу; маючи сей знак, він подав Мілерови рукою писаний екземпляр лїтописи Сибірської, яка видана археографічною комісією. 1743. року було визволено обох братів з правом служити, де забажають.

Якова Мировича, відповідно єго бажанню, назначено за воеводу у город Кузнецк, сибірської губернії, а Петра спершу було назначено за езекутора у найсвятїйшому синоді, а потім, відповідно єго бажанню, за воеводу у город Ёнисейск. Знати, що він вже привичаїв ся до Сибіру, коли сам забажав повернути ся туди, а не просив оселити єго на вітчизні. Сина кузнецького воеводи, підноручика Василя Яковлевича, покарано на смерть 15. вересня 1764. року у С.-Петербурзі на Петербурьському боці за спробу визволення засланого до Шлісельбургу царя Івана Антоновича.

Хведір Мирович найшов собі захист у князїв Вишневецьких. Господарі гостинні оселили єго на окреме відведенім єму дворі, де він мав власну команду козацьку, яку було віддано єму до розправи.

Глава VI.

Орлик лишав ся який час у Швеції, не переставав працювати над ідеєю своєю і встиг вже переконати уряд шведський, попилньувати вкуші з Швецією зорганїзувати воєнну спілку царств європейських проти Росії. Тим часом на саму Швецію в Українцїв була плоха надїя, через те, що вступну умову згоди з Росією без перестану укладувано і перероблювано і, між инчим, цар згоджував ся, щоб з обох боків було видано амнестію, але вимагав виняти від неї зрадників українських, що з Туреччини пішли за війском шведським, і Шведи

вже й на те згоджували ся. Справи прихилили ся до більш меньш близької згоди між ворожими боками. Орлик, пробуючи, щоб як не є, не допустити до сего, в осени 1720. року рушив з Швеції до Германії і спершу оселив ся у ГанOVERІ. Звідтіля він від імени уряду шведського і свого відправив листи до короля англійського, чи не пристане він до воєнної спілки проти Росії. Англія, що ще недавно була співницею царя російського, тепер починала відносити ся ворожо до політичної могутності Росії: поступ справ морських сеї держави турбував її. У листопадї тогож року з ГанOVERУ Орлик прибув до Бреслава і звідтіль відрядив Хведора Нахимовського з листами до хана кримського, до сєраскира силїстрійського і до запорожців; останних він втїшав звітками про воєнну спілку держав європейських проти Росії, яка має на метї дати Українї незалежність.

Але бідний Орлик ще не розумів, знати, що єго дурили, що у всіх пропонуваннях дипломатичних, якими єго втїшали, не було правди. Й року не минуло, як Орлик довідав ся про се з власного досьвіду. Швеція погодила ся з Росією зовсім. Тодї Орлик вжив політики иншого роду: він попробував, чи не можна помирити ся з царем, і написав лист до архієпископа рязанського Степана Яворського, хоч раз-у-раз вірного цареві, але щирого Українця, котрий кохав свою вітчизну з її народом.

Сей лист доручено через посередництво післанців гольштинських; що до Орлика, то воно лишило ся без добутків, але воно заховало ся поміж ділами Архіву Державного, як найдорожше жерело історії епохи Мазепинської. У нему Орлик з великими подробицями викладає, як зародила ся і розвивала ся у гетьмана Мазепи думка зрадити цареві Петрові і перейти до боку єго ворогів. Багатьома рисами лист сей сходить ся з тим, що показував Войнаровський, і се їм обоім надає певности. Орлик і Войнаровський були людьми, що близько стояли до Мазепи і до справ, які відбували ся у той час на Україні. Але лист Орлика має більш цїни від поважаного Войнаровським, як (в порівнанню) через більшість подробиць, що до випадків, про які оповідає, так і через те, що Орлик, як писав сей лист, був у більш незалежнім становищі, ніж Войнаровський, котрий показував під каравулом.

Коли Росія погодилася на віки з Швецією та Туреччиною, коли довго не було можливості шкодити Росії, Орлик утік до Франції, потім опинився у Туреччині і поселився у Салоніках. Він чекав часу, коли знов буде можна з'явити ся у політичній сфері з питанням українським. Він дочекався таки, коли у політиці європейській повстала комплікація, між котрою можна було половити риби у каламутній воді. Франція, вкупі з Іспанією, що була у міцнім звязку з Францією через династичні інтереси, відкрито воювала з Германією. Застелявся туманом і політичний кругозір на півночі. Король польській Август II. помер. У Польщі з'явилася числена партія, що бажала вернути корону Станиславу Лещинському. Вона находила собі піддержку у Франції.

Король французський був жонатий з дочкою Станислава Лещинського і почав війском підтримувати свого тестя. Се викликало ворожнечу до Франції Росії, котра у Польщі піддержувала иншого кандидата на престол польський — саксонського князя-електора.

Європа ділилася на два ворожих стани: до одного була Франція та Іспанія, а до них відповідно колишнім симпатіям були готові сполучити ся Швеція і Туреччина, до другого — Росія, Германська Імперія, Данія, Голяндія, Англія. Польща одним боком була до того, другим — до другого боку. Поміж таких вельми скомбінованих питань з руки здавало ся відродити питання про відрізнєння України від держави Московської і сфермованне з неї окремого гетьманства оригінального. І от Орлик, що мешкав у Салоніках, їде до хана кримського, до єго літної резиденції — Каушанів (на Бессарабії) і звідтіля засилає на Січ оголошенне, котре говорило, що настав час не пошкодувати життя, щоб Україну і весь нарід український визволити з під ярма московського*). Він сповіщав, що тепер настав найкращий час для сего, якого доведеть ся не швидко діждати ся. Король французський, наймогутнійший від усіх царів християнських, поєднав ся з королем іспанським та

*) Не тільки життя, але й останньої крові краплі не жалувати для визволення тої-ж вітчизни своєї з під тяжкого та тиранського підданьства московського. (Київ. Стар. 1882 р. квітень).

сардинським і бє військо цїсарське в Італїї та на Ренї; величність цїсарська не має вже спроможности обороняти ся, а тим більш не може допомогати своєму спільникови — Москві, котру страхають ворогованнєм і Турки. Вони мають ще надїю на запомогу Англїї, Голяндиї, королїв данського і пруського, на князя баварського та інших князїв цїсарства; всї сї царства бачать богомерзкі вчинки цїсаря та Москви і не прихилиють ся допомагати їм на війні, щоб на себе не накликати гнїв Божий за пролиттє крови неповинної. Орлик звїщає запорожцїв, що в Польщі та Литві вже усї воводства, землї та повіти повстали за Станислава, обраного короля свого, і військо польське та литовське скрїзь бє Москву. Вже й Швеція з свого боку лаштуєть ся з королями французьким та польським і воювати з державою московською; — Порта Отаманська має на поготові своє військо нечислимє, а хан кримський уже орду свою пігнав до кордонів польських.

У такий то відповідний час, — допікав Орлик запорожцїв, — військо запорожське попустило заманити себе лувкавими обїцянками своїх колишних ворогів запеклих.

Далї у свому посланїю Орлик запорожцям пригадує ворожі проти них вчинки уряду московського, котрі доволї уявляють, що нї у чїм не варто нати віри такому урядови, пригадав і руйнованнє Сїчи 1709. року і кари на смерть старшин та товаришїв запорожських, які попали у лихо, через те що поняли віри обїцянкам милости царської; не забув нагадати будованнє фортеци на Кам'яному Затонї та городкїв самарських з брехливими запевненнями, нїби городки сї будують ся тїльки на час війни проти Татар та Туркїв, щоб було де хоронити бовві запаси та харчі військові, а як війна скінчить ся, їх буде знесено; пригадав і як зазивали до часів війни шведської, на службу не мало війська низового, потягли їх до Петербурга і розвели на роботи каторжні, від яких всї вони загинули. На останку Орлик показував на Вкраїну, як на приклад: вона не послухала правдивих і добра бажаючих натякань покійного гетьмана свого Мазепи, а повірила більш запевненням грамот московських, які підписано рукою царською і читано по церквах, де, кличучи у сьвідки Бога, запевняли військо запорожське і весь народ український, що всї люди військові та посполитї користувати муть ся з тої волї, яку мали їх дїди за

славетної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького. Але як війна шведська кінчила ся, уряд московський так додержав свої обіцянки і свою клятву: усунули уряд гетьманський на Україні і замість него настановили колегію, куди набрано з свого народу 12 катів, що чинили над народом українським мордовання, про які й не чули, а як особи генеральні скаржили ся до царя через своїх післанців, то всіх їх потягли до Петербурга, одних заслали на заслання, других закинули у тюрму*). Тут — у посланію Орлика, певне, йде річ про наказного гетьмана Павла Полуботка і його товаришів, але Орлик, живучи далеко, не міг знати докладно, як відбували ся випадки, — і помиляв ся. Так, він лїчив поміж тих, що постраждали з Полуботком миргородського полковника Апостола, хоч тут же згадав його недобрим словом, — назвав клятво-відступником за те, що він перейшов від Мазепи до царського боку. Орлик не знав, що сего чоловіка, як він повернув ся від Мазепи до царя, раз-у-раз поважав і йняв віри ему уряд вищий, через що й досяг гетьманства. Далі у своєму посланію Орлик згадав і про те, як уряд московський послав Українців десятками тисяч на роботи земляні і безліч їх замучив неможливою працею та нестравними харчами, бажаючи, як пояснював Орлик, не тільки згубити силу, але й вигубити все військо запорожське. Запевняючи, що його слова — суцї правда, Орлик вказує на тих Запорожців, які були свідками сего всего і можуть ствердити все, що він висловив. Можливість згоди і приязни з державою, московською Орлик признавав тоді тільки, якби ся держава лишила гетьманський знак на Україні непорушним, даючи на вільний вибір як сей знак, так і инчі, не накидала за урядників війську запорожському якихсь Москалів, Волохів, Сербів та вихристів, не відривала-б козаків від їх служби відпровадженням їх на тяжкі роботи, повернула-б під уряд гетьманський міста та села, які роздано чужоземцям, вийняла б від постою військо свого міста укра-

*) Як скоро з Шведами таж Москва війну скінчила і спокій з ними затвердила, так зараз обіцянки свої записані та грамотами царськими ствержені відмінила, вольности всі зломил; суд і права свої притгноблючі на Україну впровадила і установила, а наші військової знесла, уряд гетьманський відмінила і викоренила. (Київ. Стар. 1882 р. квітень).

інські, опріч Києва, Чернигова та Переяслава, ні в яким разі не мішала ся до прав українських, не вставляла-б судів своїх, що Українців карають на смерть, конфіскату добра, важкі побори. Запорожці, вступуючи під державу московську, не вимагали від неї в умовах всего сего; виходить, що й не може чекати собі під державою московською нічого доброго. До того-ж на володіннях московських ніде заснувати й Січи: край з лівого боку Дніпра, ті місця, де попередю були старі вольности запорожські, Москва відступила Татарам та Туркам по річку Орель, а на правому боці Дніпра не належить до Москви ні одна пядь землі, опріч Києва, Триполя та Василькова; навіть і те місце, де була стара Січа, відійшло від неї на віки. Ніде державі московській захистити запорожців і вона напевне не буде заводити війну з Турками та Татарами, щоб завоювати землі, що лежать понад Дніпром, щоб там оселити запорожців; — ще, навпаки, буде раювати, як з берегів Дніпра щезне імя запорожського війсека, чого вже давно бажав цар Петро Олексійвич. Держава московська, через те що запорожців не можна оселити понад Дніпром, перепровадить їх куди небудь за Волгу, і тоді вже ні Турки, ні Татари, ні Польки не захотять допомагати їм визволити ся.

Кінчаючи посланіє своє, Орлик знайшов потрібним довести запорожцям, що він, мешкаючи 12 років у Салониках, не сидів без діла, а вів зносини листами і здобув обіцянки королів: французького, шведського, польского, Порти Отоманської та хана кримського допомогати визволити Україну.

Красномовність Орлика не зробила вражіння. У своєму листі відповідному запорожці завважили на різні не так давні штуки Татар: як вони у запорожців крали отари овеці, табуни коний і не можна було здобути правди на судах татарських; згадували, як Ногаї забрали собі до рук степ, яким користували ся, яко випасами, з давного часу одні запорожці; але найбільш докоряли Татарам за те, що ловили людей українських у ясир, що перешкаджало запорожцям бути в спілці з Татарами. З свого боку вони радили Орликови просити, за прикладом інших милости і прощення у цариці, надаючи надії що вона лишить его з колишніми вольностями та маєтностями.

Відповідь такого змісту було відпроваджено і до хана кримського Каплан-Гирея; у ній було виложено про різні кривди Татар.

Хоч тоді підбивання Орлика не вплинули на запорожців, але єсть докази, що вніші веретви, як уряду московського, так і шляхтичів, бояли ся, що Україна козацька, за першої можливости, уявить спокусу визволити ся з під держави московської. Репрезентанти чужоземних дворів, що були євїдками епохи вступлення на престіл Анни Іванівни, сповіщали своїми депешами, що такий жах був одною з головних причин, через що шляхоцтво не забажало поменшити прав самодержавця держави московської.

Сї зносини між Орликом та запорожцями були у той час, як запорожці кидали свій захід у Алешках на землі ханства кримського, де вони оселили ся після зруйновання їх останнього гнізда на володіннях московських біля устя Камянки. Тепер вони умовляли ся з генералом Вейсбахом про переселеннє у державу московську. Орлик усіма силами пильнував затримати запорожців на володіннях ханських, маючи надїю їх мати у всякий час за оруже вороговання проти Росії.

Надїї Орлика і єго спільників ні в чім не ставали ділом. Запорожці весною 1734. року перейшли за кордони московські, заснували Сїч на річці Підпольній, недалеко від першого свого пожарища і заслали до Орлика лист, яким уявляли себе певними підданцями цариці московської, і просили не писати вже до них більш.

Не вспалахнула війна європейська так, як бажали Мазепинці, що мали свою мету; на престолі польскім не затвержено Станислава Лещинського, не допоміг єму єго зять, король французький, якого Українці вважали за наймогутнійшого між усіми царями християнськими, не дало ся посварити Росію з Швецією. Найбільш надїї було, здавало ся, на Туреччину; і справді, швидко розпочато війну, що прославила Мініха. Орлик хотів на сей раз притулити єюди питаннє українське і 1739. року знов спробував заслати на Запороже посланіє, яким доводив, що він заприсяг визволити Україну від гноблення московського; докоряв запорожцям, що вони ухилили ся від него, гетьмана, якого обрано вільними голосами, і піддали ся під протекцію ворожої Москви; висловлював ся, що сям вони

у себе за пазухою гадину відігріли і вітчину і самих себе згубили, що вони не жалують нещасної матери своєї України, не вражає їх плач материй, батьків, сестер та братів їх; сповіщав, що на конгресі немирівському, куди з'їзжалися повномочники держав, що воювали, балакати про згоду, післанці московські називали запорожців шахраями та злодіями, які ні Москалям, ні Полякам, ні Туркам вірно не служать, а тільки нарушують згоду між сусідними державами. Орлик запевняв, що уряд московський має замір взяти під сторожу отамана кошового, а з ним і всіх старшин січових, всіх же останніх запорожців лишити на волю Турок та Татар: хочать — всіх знищать, хочать — всіх у неволю заберуть. Таким чином козацтву приходить вічна погибель.

Сю грамоту, не тільки не читану, але й не розпечатану, відіслано до генерал-фельдмаршала Мініха.

Запорожці, як повернулися у колишню вітчину свою, спершу поводилися, як слід. Вони охоче брали участь у війні з Турками і допомагали Мініхови у його славетних вчинках.

Орлик з своєю обмалю емігрантів не міг перебити білгородської згоди, що зупинила війну Росії та Австрії з Туреччиною. Тоді питання українське не піднімалося. Вже тоді можна було бачити, що його викинуто з ряду питань політики європейської.

Тіни, мовляв, спадки колишнього проносилися якийсь час, але то були искри, що не давали ні блиску ні вогню стільки, щоб всіх пекти і звертати увагу на себе. 1757. року резидент царіці московської довідався у дворі варшавському, що у Криму біля особи ханської з'явилося двоє емігрантів українських — Хведір Мирович і Нахимовський. Вони сповіщали бригадира служби французької Орлика*), що з Запорожа до хана прибували післанці ніби з приводу торгівлі, а справді маючи на меті висловити ханови бажання запорожців, перебраться на володіння ханські, через те що запорожці були вельми незадоволені будованням фортеці московської на урочищі Микитинім Розі, що ставилася на землі, яку запорожці

*) Істор. Рос. Соловєва, т. XXIV., стор 156.

вже здавна звикли вважати за свою непорушну власність. Нахимовський і Миронч балакали з післанцями запорожськими і пильнували збільшити ворожі почування до Росії. Москаль, — казали вони, — вас, запорожців зовсім навкруги обставив своїми фортецами і наче під сторожею всіх тримає, а земля, на якій він будує свої фортеці, не єго земля, а ваша, запорожська, котру вам подарували колись королі польські; а кордонн землі московської досягають тільки Сівська, і ні в яким разі — Інгульця та Інгула.

Тогочасний гетьман український Розумовський одержав про се звістку з Петербурга разом з рескриптом височайшим, який наказував стеретти ся осіб української породи, що мешкали у Криму, Молдавії та Польщі. Розумовський з сего приводу писав до графа Воронцова, що на Україні спокійно скрізь, і тільки якихсь двоє чи троє злочинців, що мешкають у Криму, з приводу колишнього звязку сего з сим краєм, що тримають ся старих думок, по колишньому пишуть та думають, забуваючи, що Україна після того часу, можна сказати, зовсім відмінила ся, і не той зовсім уряд, не ті урядники, не ті майже, люди і, виходить, не ті вже й думки у них.

На останку всего гетьман знаходив, що „сих шахраїв можна звідтіл викрасти, або иншим побутом знищити“, але не обіцяв успіху, а тільки заявляв, що він з свого боку у сїм дїлі „докладе можливої дбалости“.

Таким побутом орган уряду висшого на Україні ладив ся вжити тих заходів проти злочинців, які були морально більш злочинці від того, що вважало ся за злочинство державне. Одначе, гетьман Розумовський не брав на себе виконати таке дїло инакше, як тільки тоді, як одержить дозвіл і наказ від цариці. Ся справа, — висловлював ся Розумовський, — як вельми дразлива і вимагає політичного розуму, то я сам ні в яким разі не насьмілюю ся робити, як менї не буде звелено від цариці, а вам, як приятелеви моему, відкриваю думку мою тільки вам, щоб ви знали. Я хтів вже що до сеї матерії писати до особи її величности царської лист, щоб довести мою думку, та вдержав ся з сим. Як же ви розміркуєте, що се не лишне, то й тоді се можна буде вчинити. І так прошу вас за першої нагоди, дати менї знати, що ви про се думаєте; а тут всі зцорово лютують проти тих злочинців, що пробувають

у Криму, як губителів тутешнього спокою, наводженем на сей край підозріння і недовірія до тої вірности, яку всі односердне мають до Її величности царської“.

Воронцов на сей лист так відповідав: „..... На власноручний вашого сиятельства Рс. через се честь маю донести, що хоч вельми треба бажати, щоб відомих двох злочинців, які пробувають у Криму, можна було яким випадком знищити або викрасти, але через те що сей побут є вельми небезпечний, а до того ще може мати прикрі наслідки, я думаю, що ліпше булоб лишити зовсім занехаяними, тим більш, що нічого не можна бояти ся від їх злочинств і вони вже люди літні і швидко ляжуть у домовину.

Тимчасом, канцлер Воронцов радив про се сповістити царвиці, але „тільки щоб показати тим вашу угодливість та пильноване по службі“, запевняючи гетьмана, що „що те донесенне не инакше, як великою радістю тут може бути прийняте“.

Опріч сего нам більш не доводило ся знаходити прикмети діяльности Мазепинців.

ОСТАННІ ЧАСИ КОЗАЧЧИНИ

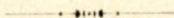
НА ПРАВОБЕРЕЖІ

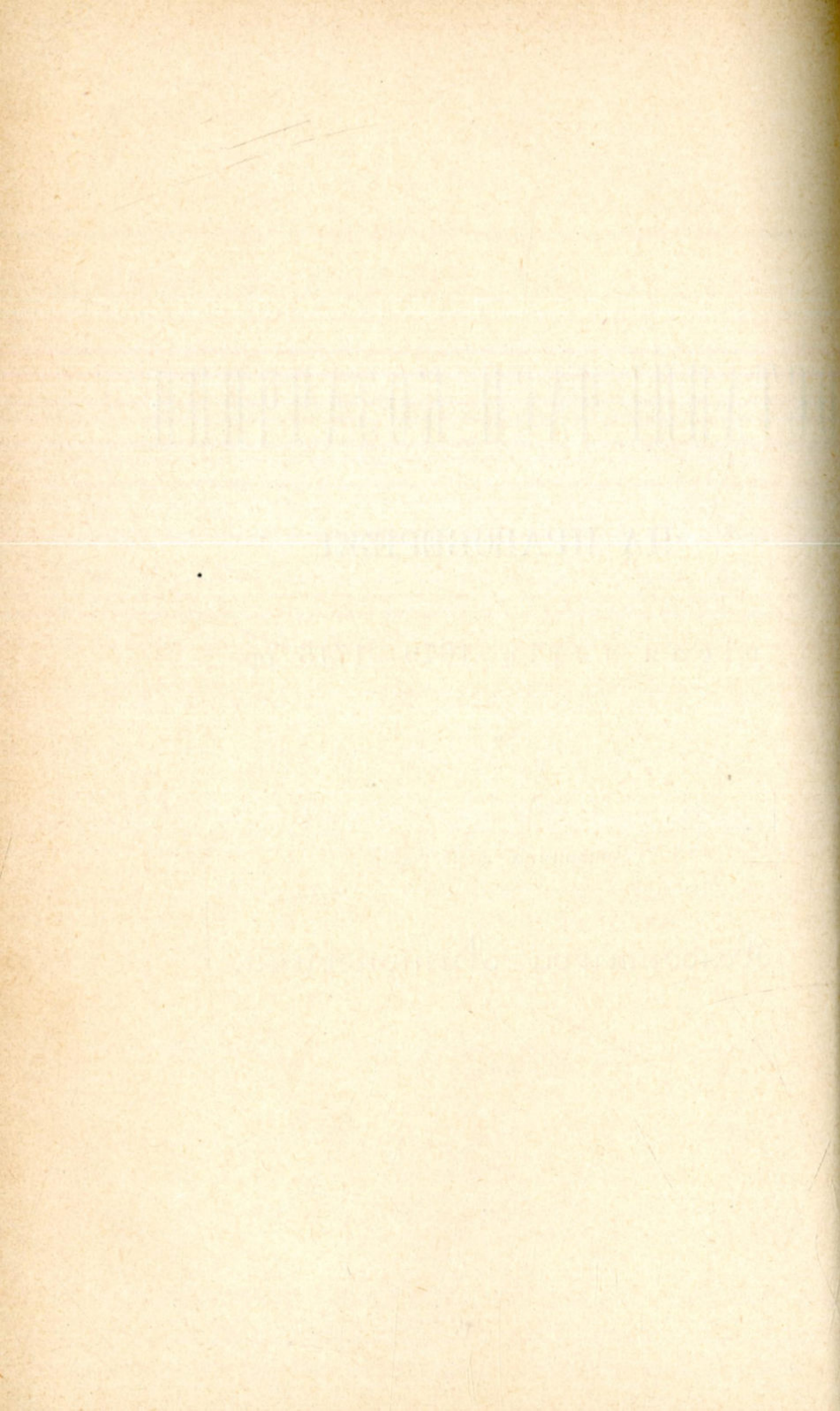
після актів 1679—1716 рр.

Історична монографія

Володимира Антоновича.

Останні часи козаччини на Правобережжі.

1667 року зложено Андрусівську умову, якою Росія зрікала ся західної половини України на користь Польщі. Кожний з Українців аж остовпів, як вперше почув неясну та збільшену звістку про Андрусівську умову. „Про такий для всіх козаків некористний торг*)“ ходила гутірка, ніби то Росія наважилась знищити козаччину й цілком вернути Україну Польщі, „от і повстала колотнеча по Україні**)“. „Уся старшина й посполитий нарід дуже злякані розуміли, що треба повстати внутрішнім та виразним у народі повстанням***)“. Але швидко правда виявилась, і стало напевне звісно, що офіровано тільки правий бік Дніпра. Тим більш засумували козаки, та посполиті, що мешкали по сій подарованій стороні. Їх повстання, що пів віку щедро розливали людську кров, офірливі війни, все лихо, що прийняло два покоління, пішло марно: до них наїдуть знов осоружні пани й почнуть повертати у хлопів люд, що звик уже до думки про волю; понаїздять ненависні ксьондзи латинські та уніяцькі й почнуть знов силоміць навертати в унію та католицтво, відбирати церкви, виганяти пошів. Українці з довгого досвіду знали Поляків, вони серцем чули, що ті постанови умови, які забезпечували особисту та релігійну вільність, Поляки не заховують на справді й що окрім тягару, який вони зазнали поперед, доведеть ся знести на своїх плечах усю вагу пімети за довгочасні повстання та війни. Самі Поляки поквашились зазначити, що з сего погляду не слід

*) Літопись Ведичка т. II. стор. 134.

**) Літопись Самовидца стор. 50.

***) Літопись Грабянки стор. 193—194.

і вагатись. Ще не встигла прийти й звістка про Андрусівську умову, а в Україну вже прибув з відділом польського¹ війська один з найлютіших військових урядників, регіментар Маховський, й огнем та мечем став руйнувати Брацлавщину, маючи замір підгорнути під руку Речи-Посполитій її мешканців. Народови не можна було погодитись з думкою, що треба вертатись під Польщу а й викрутитись не можна було. Андрусівською умовою Росня зріклась патронату над західною половиною України, а через се й сподіватись на її заемогу принаймні якийсь час не можна було. З наказу царя Олексі Михайловича, бояри, відповідаючи козакам на їх скарги, писали, „щоб вони задля добра самої-ж України, через Андрусівську умову корили ся польському королеви*). І за Хмельницького часів, коли вся Україна поветала за одно, та й то бракувало сили одоліти Поляків, а тепер нічого було й надіятись на одну тільки половину України, що більше постраждала й обезлюділа за часи попередних війн. А бажання народу прямули до того, щоб, не вважаючи ня Андрусівську умову, все таки не відокремлюватись від східної України, що мусіла й надалі лишати ся під патронатом Росії. Небавом стало можливим, відповідно тодішній дипломатії, обійти умову. 1667 р. з польського полону визволено вельми талановитого та дуже популярного на Україні чоловіка — митрополіту Осипа Нелобовича-Тукальського. Вернувшись на Україну, він оселив ся у Чигирині, війшов у близькі зносини з гетьманом Дорошенком, що тоді стояв на чолі західної України й почав кермувати усіми єго вчинками**). Послухавшись мабуть намови Тукальського, Дорошенко почав усяк відтягати пересправи з Поляками, які вже вирядили до Острогу комісарів, щоб постановити умови, на яких західна Україна повинна була підлягти під польський уряд, а тимчасом розпочав діяльні зносини з Туреччиною. Він пропонував султанови, піддати єму Україну, яко васальну країну, аби тільки Турки допомогли козакам вибити ся з під Поляків. У Цариграді пропозицію Дорошенка прийняли жичливо. Звісно, не можна було сподіватись на тривалий звязок

*) Бантышъ-Каменскій. Исторія Малороссіи т. II, стор. 134.

***) Zaluski — Epistolae historico-familiares т. I, ч. I.

з Туреччиною. Козаки добре знали про те, як Турки поводять ся у васальних державах — Молдавії та Волощинї й нічого пущаючого не сподівались для України. Ліцитація господарських посад, доля й саме життя господарів залежить цілком від примхи султана, его визирів та стану партій, що баламутили у сералю, який був широким полем для викрутків, підкупу й доносів; претенденти за гроші все шукають влади у Цариграді; Турки все встравають у внутрішнє кермування краєм; турецькі паші та залоги стоять по румунських фортецах; данина та податки збирають ся, як Бог на душу положить, на останку Турки майже щорічно вимагають зазбровного контингенту на поміч собі, як йдуть війною проти християн, — ось що, бачили козаки у наддунайських князівствах, яко зразок васальних відносин до Порти. А як додати до сего ще вікову ворожнечу до Турків, що розвинулась серед української людности, й через релігійну відразу до мусульман, й через довге сусідське ворогованнє, то з першого-ж погляду стає очевидячки, що встановити такі як слїд й більш менш довгочасні відносини межи Україною й Туреччиною, се річ неможлива. Але під датись під Туреччину було на який час корисно, бо инакше й не можна було західній Україні викрутитись з того становища, у яке її поставила Андрусівська умова. Тут уся користь була у тому, що можна було омвнути сю умову. Ходило те, щоб Турки примусили формальною умовою відцуратись від України, а тоді знов можна буде пристати до Росії. Росія, бачте, відмовилась від України на користь Польщі, а що до Туреччини, то Росії нічого не обіцяла. Природженна відразу народу до Турків та вороговання Росії до них ставали вже порукою, що така комбінація вийде на добре. Справді, дальші події ствердили можливість такого міркування, хоч за те, що его виконано, довелося заплатити дуже дорого.

З кінцем 1669. р. до Дорошенка прибув султанський чауш з оповісткою, що султан приймає его у підданство. Перше вражіннє, яке справила ся звістка в народї, було найважче. Коли Дорошенко виголосив перед козацькою старшиною на радї, що зібралась у Кореунї, про те, що прибув чауш й він зложив умову з Портою, то всі одностайне виголосили своє обуреннє й гетьман ледви встиг вговорити полковників, щоб вони допустили чауша на раду. Нарід ще більш обурив ся, — одні

прямо не йняли віри, другі раjali скинути гетьмана, що оплямив себе, підхилиючи християнську землю невірі. Але яке не було велике се обурення у першу хвилину, воно муєло замовкнути, побачивши, що не переливки. Ні з чого було вибирати. Відмагаючись від турецької влади, муєв коритись Полякам, а, з народного погляду, пановання останних й куди гірше за турецьке. Наостанку, народні почуття значно вгамувала порука митрополїти Тукалєського: зараз же як прибув чауш султанський, митрополїта післав до духовенства поклик, яким переконував у ектениях молитись „за благочестивого та післаного вів Бога гетьмана Петра*)“.

Слово, що промовив заступник релїгійних інтересів народу та ще й до того чоловік, що сам придбав любов та повагу народну, повинно було значно змякшити недовіріє народне до нової спілки.

Польський же уряд побачивши, що насуваєть ся біда, наваживсь відсунути її. Для сего Поляки вважали за найкраще виставити Дорошенка чоловіком, що свавольно захопив владу й не має права укладати які будь умови та компроміси й виставити супроти него другого гетьмана, вірного Польщі й якого законно признавав її уряд. Поки польський посол у Цариграді запевняв турецький уряд у тому, що влада Дорошенка хибка та неправна а сам він не що більш як зрадливий та меткий авантюриста, було післано королївські універсали до брацлавського та уманського полків, які заняло польське військо. Польський уряд у сих універсалах щедро сипав обіцянками й вимагав, щоб козаки обрали собі нового гетьмана, бо Дорошенко втратив право на сю посаду за свої зносини з Турками. Таким робом вибрано за гетьмана, з допомогою сильною польського впливу, колишнього уманського полковника Михайла Ханенка. Відома річ, що влада сего гетьмана була тільки манною й придатна була Полякам у дипломатичних зносинах через значіння его гетьманського титулу. Нарід, не вважаючи на відразу до Турків, не спокушав ся на польські принади: „Поляки втратили надїю захопити західну Україну й хтять хоч за хвіст а придержати її**)“ — говорили по Україні. Самі дипломати

*) Бантышъ-Каменскій, Исторія Малороссія т. II. стор. 121.

**) Літопись Величка т. II. стор. 238.

польські признавались: „Правда, ледви кілька тисяч козаків визнають владу Ханенка, але він своїм титулом буде імпонувати Дорошенкови та Татарам*)“. — Бажаючи, о скільки мога, запровадити владу свого кандидата й приготувитись зустріти Турків, польське військо, під проводом великого коронного гетьмана Яна Собеського, узялось облягати міста по Брацлавщині й силоміць піддавати нарід під „реймент“ Ханенка. Але й турецький уряд не дав ся ошукати польським дипломатам й не бажав дати Полякам часу захопити Україну. У грудні 1671 р. у Варшаві одержали султанську грамоту, якою наказувало ся Полякам, з доброї волі зректись України, що просить протекції у султана, або готуватись до війни**). Дійсне, на весні другого року Мугамед IV. з численною турецькою армією, до якої пристали: хан з кримськими ордами й Дорошенко з козацьким військом, — обложив Каменець й примусив здати се сильно зміцнене місто. Після сего Турки обложили Львів. Польський король, Михайло, не маючи сили боротись, попросив спокою, а Турки на те і пристали. Через Бучацьку умову Поляки повинні були платити Туркам що річно данину, відступити на довічні часи Поділля, вивести своє військо з України, Білої-Церкви та інших фортець і узнати увесь сей край за власність козаків, залежних від Туреччини***). Так виконано першу частину програми: Бучацькою умовою касувались некорисні наслідки для західної України, що виходили з Андрусівської умови, — Турки виперли Поляків. Тепер треба було розпочати виконувати другу частину надуманого пляну, — з допомогою Росії спекати ся Турків і таким чином злучитись з східною Україною. Виконати другу половину загаданого, перешкодило властолюбство козацької старшини. Дорошенко звісно міркував, що задержить владу у відбитій у Поляків країні. Він готов був піддатись Росії, про що нераз і „бив чолом“ цареві Олексієви Михайловичу, але й хтів, щоб зберегти гетьманську булаву. Без сеї умови, не потураючи навіть загальній думці народу, він не відважував ся заведбати Турецький патронат. З другого-ж боку у східній половині України вибрано у 1672 р.

*) Załuski. Epistolae historico-familiares т. I. ч. I. стор. 298.

**) Przewdziecki, Podole, Wołyń i Ukraina т. I. стор. 201.

***) Sękowski. — Collectanea z dziejów Tureckich т. II. стор. 71—86.

гетьманом чоловіка, що меткістю та честолюбством не вважить Дорошенкови, й що вже ветиг у московського уряду здобути повну віру, — се був Іван Самійлович. Самійлович бажав скористуватись з буцацької угоди й знищити статті Андрусівського трактату, що до України, а, на підставі громадської думки, він уважав за можливе підбити західну Україну прямо під свій регімент й вкупі з тим на свою користь знищити другу гетьманську посаду, бо через неї майже що не з часів Хмельницького тільки мордувалось козацтво. Через се особиста боротьба двох гетьманів повинна була підбільшити й до того трудне політичне завдання, роздвоїти й ослабити громадську думку, дати нові шанси на успіх загальним ворогам й на останку довести країну, про яку змагались, до повної руїни.

Тим часом війна межі Туреччиною а Польщею спалахнула з новою силою. Соїм не ствердив уложеної королю Бучацької угоди, але не вважаючи на усе напруження Поляків й на військову кебету коронного гетьмана, Собеського, що рішуче побив Турків під Хотином, Полякам усе таки не довелося вернути раз вже відданого Поділля. Турки завзято ветоювали за свою здобич й готувались вже силою змусити Поляків, визнати Бучацький трактат. Самійлович зміркував, з якою вигодою можна скористуватись часом боротьби, що відтягала потуги обох супротивників, щоб поспробувати визволити західну Україну від обох ворогів. У перших днях 1674 р. Самійлович, з царського дозволу перейшов за Дніпро вкупі з московськими воєводами: князем Григорієм Григоровичем Ромодановським та Петром Шкуратовим, маючи значні московські та козацькі потуги. Нарід й козаки на Правобережжю зустріли Самійловича з повним спочуттєм: усеї міста відчинили йому брами, цілі козацькі полки переходили до него, нарід витав его як збавителя від польського та татарського ярма. Дорошенкови-ж стало прикро через те, що его працею має скористуватись Самійлович. Не маючи спромоги, поступитись власним честолюбством, Дорошенко відчував, що обставини захопили его знеобачка й втратив голову. То він начеб то ждав, що буде далі, то пробував відтягти справу, лякаючи Самійловича війною. Ні те, ні друге не вдавалось. Народний порив що день збільшував прихильників Самійловича, а старшина й військо козацьке, яке післав Дорошенко проти Самійловича, перейшло до останнього,

беручи зразок з генерального судді, Якова Улезка, та з корсунського полковника Михайла Соловія. Наостанку, Татар, що рушили проти Самійловича, розбили козаки; небавом Дорошенко зістав ся майже самотою, й з найнятими сердюцькими полками зачинив ся у Чигирині. Почуваючи свою перевагу, Самійловичови схотїлось взаконити свій успіх. От через се й закликано у Переяслав на раду всю козацьку старшину й Самійлович пропонував вибрати нового гетьмана загального для обох боків Дніпра. Разом з іншими запрошено на сю раду й Дорошенка, але він не прибув й запевняв, що як сю раду відкладуть на піврік, радо складе й гетьманський уряд й цілком скорить ся її вибороти. А тимчасом він посилає до Олексія Михайловича й каже, що він радо піддасть ся Росії, як тільки его признають гетьманом обох боків Дніпра*). Але внесенне его спізнилось, — раду не відкладено. На сю раду прибув й Михайло Ханенко, якому надокучало відгравати ролю підставного польського гетьмана. Перечувши, що вся Україна переходить до Самійловича, він пішов з польського табору, щоб наче-б то стати у Київському Полїсі (що зістало ся під Польщею, й звідти не пускати Дорошенка йти на поміч до Турка**). Він й справді пішов на Полїсєє, але козаки, що були з ним, дорогою перебили полїських шляхтичів, переправились через Дніпро***) й прийшли на раду у Переяслав, де Ханенко й зложив одержану від Поляків булаву.

На переяславській радї Самійловича, хоч він наче-б то й не хтів, у один голос вибрано гетьманом обох боків Дніпра. Але для того, щоб бути справжнім гетьманом, недосить ще було одного бажання народу та вибору ради, — треба було ще й відбити від Турків західний берег Дніпра, а для сего у Самійловича бракувало й енергії, й завзяття. Ні покликки правобережних міст, які руйнували Турки за признання Самійловича, ні поривання війська, ні завзяттє деяких другорядних ватажків (Мурашка, Лизогуба), що хоробро вдарили на Турків, не змогли залучити малодушного та еґоїстично розважного

*) Бантышъ-Каменскій т. II. стор. 154.

**) Załuski — Epist. hist. fam. т. I. ч. I. стор. 477.

***) Див. N. I. стор. 1.

гетьмана. Правда, у 1676. році йому вдалось таки примусити Дорошенка, зректи ся гетьманства й таким чином заволодіти Чигирином, але на сему й край. Від зустрічи з Турками Самійлович тїкав запопадливо. Він не перешкаджав Туркам руйнувати полки й міста, що визнали єго владу, а коли у 1678 році великі Турецькі потуги обложили у Чигирині залого московськѣ, яку він лишив у сему місті, то вкупі з князем Ромодановським навіть перейшов за Дніпро, стоячи на чолі численного московського та козацького війська. Обидва начальники відіграли ролю тільки глядачів: на їх очах мешканці й залого Чигиринські цілих п'ять тижнів відбивались від Турків, але от впав воевода Ржевський, що кермував обороною й наостанку Турки взяли й знищили місто. Самійлович же з Ромодановським дождались сего кінця, а тоді переправились назад за Дніпро й віддали Туркам на здобич усю Подніпрянщину від Чигирини аж до Києва, а Турки не забарились зруйнувати її огнем й мечем.

Західна-ж Україна, яку Самійлович покинув на волю Божу протягом 10 років уявляє найтяжчу картину, — вона стала боєвищем для Турків й Поляків, що одні від других віднімають край, тубольці якого однаково ненавидять й одних й других. Що року на переміні то Турки, то Поляки вимагають від тубольців покірливости, покликуючись на якогось підставленого гетьмана. Аби-ж тільки хоч ті, хоч інші зустріли змагання, то зараз же заводили своє панованне пустошеннєм краю. Через усе те лихоліття, що відоме у народних переказах під назвою „руїни“*), край що дальше усе більше стає пустокою. Перевагу у боротьбі з дебільшого мали Турки, що й розправляють ся з мешканцями своїм звичаєм: вони впилюють усї міста й села, руйнують церкви й монастирі, заганяють у полон людність цілих країн, а з інших збирають данину дїтьми**). Тисячі в'язнів ввозять на невольничі майдани й т. и. Місцевости, що спасли ся від турецької лютости, підупадали майже під теж саме від Поляків.

*) Куліш — Записки о южной Руси, т. I., стор. 83.

***) Літопись Величка, т. II., стор. 355. Бантынь-Каменскій, т. II., стор. 152. Географическій словарь Максимовича и Щигатова, стаття „Козаки“, стор. 291.

Обидві держави дбають діяти, начеб то на підставі права володіти краєм, яке виходить з того, що людність визнала їх пановання. Для сего всего з своїх рук виставляють гетьманів, до покірливости яким і дбають привести мешканців. Але влада сих гетьманів очевидячки вже була такою маною, що на останку й самі патрони її сказали: годї гратись сею формальною, що нікому непотрібна й нікого не підманює. Так Турки, як зрік ся Дорошенко, замість него виставляють Юрія Хмельницького (у монашестві Гедеона), якого знайшли серед полонян у одному з цариградських монастирів, й виряжають у 1677 р. на Україну з турецьким та татарським військом та з титулом козацького гетьмана й руського князя. Але у покірливости сему гетьманови зовсім не було козаків й він повинен був звоювати свої полки татарськими загонами. Небавом невдалість, лютість та моральня нікчемність сего „руського князя“ примусила турецький уряд, покликати его назад. 1681. его виряжено з турецьким конвоєм до Цариграда й на дорозі він вмер, а вичі кажуть, що его задавили ті-ж Турки, що їхали з ним*). Заступив его назначений у Цариграді молдавський господар Олександр Дука. О скільки турецький уряд дивив ся зневажливо на гетьманську посаду, видко з того, що Олександр Дука у 1681 р. одержав від султана ферман на Молдавське господарство й вкупі з тим у додаток до господарства за грошевий подарунок одержав владу над краєм, що лежить межі Дністром а Дніпром, навіть без обовязку платити за неї податок Портї, а тільки повинен був, як ще поталанить зібрати людей, о скільки можливо постачати з неї помічне військо**).

Дука після свого намістника у Немирів, щоб він від его імені привив краєм та обрав гетьманську резиденцію; але вийшло те, що Дуці довелось поставити дворець у одному селї, що випадково заціліло на Богом, — бо по усіх містах не було ані духа. По двох роках цілком номінального гетьмановання

*) Ambroży Grabowski — Starożytności historyczne polskie т. II. стор. 528. Літопись Величка т. II. стор. 546—547.

***) Ambroży Grabowski — Starożytności historyczne polskie т. II. стор. 526. Літопись Величка т. II., стор. 527. Ригельманъ — Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи, частина II. стор. 176. Именная перепись малороссійскихъ гетмановъ, изданіе Н. Бѣлозерскаго стор. 137.

Дуку взяв у полон один з польських відділів, що рушив грабувати Молдавію, підчас віденського походу короля Собеського*). Порта намість него прислала гетьмана якогось Янія Драгичича, але про сего гетьмана українська літопись ледви згадує: „З яких він людей й які его війскові події? невідомо“ каже один літописець, а другий літописець каже про него, як про чоловіка смирного, не клопотавшого ні про які політичні справи й ласуна до усяких горячих напоїв. — Небавом зник і сей гетьман-потороча. Одні кажуть, що він вмер з перепоею, другі-ж, що він з доброї волі залишив гетьманську посаду, на якій єму нічого було робити й оселив ся мешканцем у Яссах**). Після него Турки вже вважали зайвим, шукати гетьмана. На самий край, що обернено у пустку, вони дивились як на землю, за володіння якою доводилось дуже дорого платити, й через се дбали тільки про те, щоб спустошити її так, щоб і ворового не було нащо зазирати.

Одночасно з Турками й польський уряд принаймні з початку боротьби виставляв своїх козацьких гетьманів супроти турецьких. Польські козацькі гетьмани теж були без сили, чужі народови й також не мали ніякого дійсного значіння, як і турецькі. Після того як Михайло Ханенко зрік ся гетьманства, у Поляків на перший час нікого й не було з козаків, щоб був хоч трохи відомий. Небавом з'явив ся такий чоловік й Поляки охоче запросило его на гетьманство. У 1675. р., коли на який час Полякам поталанило, то Собеський на короткий час і заволодів Брацлавщиною; верховодив ще козаками, що жили у сій місцевості, один з старих козацьких ватажків-помічників ще Хмельницького, подільський полковник Остап Гоголь. Гоголь не мав ні сили, ні охоти змагатись з Поляками, що прийшли для того тільки, щоб замінити Турків, — от він й здавав їм міста, що ще корились его владі, й зараз же одержав від короля гетьманський титул***). Але й польське

*) Ригельманъ — Лѣтописное повѣствованіе, часть II. стор. 177. Ра-
мієтнікі Jana Chryzostoma Paska (виданіе 3-є) стор. 264.

**) Літопись Величка т. II. стор. 548. Регельманъ — Лѣтоп. пов. ч. II.
т. 179. Рубанъ, краткая лѣтопись Малороссіи стор. 110.

***) Деякі українські літописці думають, що у протиг часу з відречення
Ханенка від уряду й іменовання Гоголя польський уряд настановив за гетьмана

панованнє й гетьманство у Брацлавщині Гоголя були не довговічні. Поляки зруйнували полкове місто Брацлавль, мешканці якого не хотіли визнати польської влади. На другий же рік Поляки повинні були покинути Україну, бо Турки розпочали новий похід. Решта подільського козацького полку з своїм полковником, що недавно став гетьманом, мусила тікати з своїх осель. Через те, що кількість сих козаків була дуже незначна, то Поляки відступили їм під постій димерське староство, що було у польському Полісеї, й Річ-Посполита взяла обовязок, видавати їм платню, харчі та сукно з королівського скарбу*). Але козакам, що вигнано з їх житла, не було чого й зоставатись на польській службі. Не маючи змоги встояти за територію свого полку, вони рахували, що вже краще перейти на Лівобереже, ніж бути польськими наймитами, а через се зараз же як прибули у Димер, то більшість рушила за Дніпро й пристала до Самійловича**). Скоро після сего, 5. січня 1679 р., умер Гоголь***), а після его смерти Поляки мали за зайве вибрати нового гетьмана. За мала кількість козаків, що зісталась у Димері, збільшилась усякою наволочю: шляхтоубурлаками, челядю-утікачами та селянами. Сю міліцію заведено було у число найнятого війська Речи-Посполитої, платню-ж вона одержувала з земського збору київського воєводства й задержала тільки козаків. З постанов соймику київського во-

кошового Сірка. Але вважаючи на те, що Гоголя обрано за життя Сірка, який не покидав у сей час Запорожа, мабуть певнійше буде, що се помилка, хоча вона й мала ґрунт, бо сучасникам було відоме те поважаннє, яке мав Сірко від Собеського, а также й через те, що Сірко ходив у користні для Поляків походи з Запорожа на Кримців. Тогочасні польські письменники та жерела про гетьманованнє Сірка зовсім не згадують.

*) Бантышъ-Каменскій т. II. стор. 162. — Лѣтопись Грабянки стор. 222. — Лѣтопись Рубана стор. 125. — Лѣтопись Самовидца стор. 66. — Ригельманъ 144. — Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ Петра Симоновскаго стор. 102.

**) Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, изданные Археогрaфической комиссіей т. V. стор. 140. N. 103.

***) 7. січня 1679. р. его поховано у Межигорському монастирі (Хронологія высокославныхъ, ясно-вельможныхъ гетмановъ, изд. Н. Бѣлозерскаго стор. 119. — Сказаніе о Межигорскомъ монастырѣ М. А. Максимовича стор. 30).

єводства 1682. р. ми довідуємо ся, що кількість їх була замала, бо щорічна плата виносила тільки 1000 золотих, що вони були під зарядом полковників: Мирона та шляхтича Урбановича й що вони прислугували шляхтичам київського воеводства й, з доручення соймику, повинні були, яко езекуція підгонити шляхту воеводства, виплачувати справно земські побори. Але істнованне сеї мілїції турбувало шляхту на Полїсі й через те вони й вирядили депутацію від соймику до гетьмана коронного, прохаючи, щоб він скинув Мирона, задля обачности, й доручив би єго посаду якому небудь певному шляхтичеві, або поручив ся за него перед воеводством*). Справді сей козацький віддїл, хоч й не був страшним для шляхтичів київського Полїся, а всеж таки значно турбував їх тим, що козаки наймались більш менш значними ватагами для заїздів, якими шляхтичі без уинцу частували один одного (такий вже був звичай) і таким чином збільшували внутрішній шляхотський безлад**).

Отже замале, наїв шляхотське посполите рушення було єдиним слїдом від тих 16 козацьких полків, що істнували на західній Україні тоді, як Хмельницький розпочинав свою ворохобню. Оттак точнісенько згинуло й поспільство сеї країни. За час опустошуючих турецьких та польських набігів, усї мешканці, що встигли уратуватись від смерти та полону, утїкли на Лівобереже. Єдина користь, яку Самійлович поважив ся пожити з гетьмановання над „обома боками Дніпра“, єдина запомога, яку він насмілив ся дати тубольцям Правобережа, се те, що він підбивав переселятись на Лівобереже й допомагав у сему як тільки можна було. Самійлович прискоряв

*) Див. N. III. стор. 7—10.

***) Наприклад ми бачимо, що одна ватага димерських козаків, що назвали й дворяни: Бржеский та Любовицький, заволоділа Бишевим — замком Тишкевича й заграбила майно останнього (див. N. II. стор. 3); другі козаки на заклик дворян Немиричів та Терлецьких брали участь у заїзді на Жабокрицького й потім двічі здобували олевський кармелитський монастир, ограбували церковне й монастирське майно, монастирські костели повернули на стайні й т. п. (див. N. IV. стор. 13; N. V. стор. 20 й N. VI. стор. 25). — Третю козацьку ватагу покликав з Димера у Чернобиль дворянин Пасербович й ся ватага допомогла єму безправно захопити доходи чернобильської волости. — (див. N. VII. стор. 32).

та викликав се переселення й листами до старшини та до міст західної України, й інструкціями, які давав своїм підданцям. На приклад, звіщаючи канівського полковника Пушкаренка про те, що не може допомогти йому проти Татар, у своєму листі рає его, переселити увесь свій полк у Переяславщину й потягти за собою силомиць навіть тих, що хотіли-б зістати ся, „щоб, бачте, жінки й діти ваші з рухомим майном були більш безпечні та й щоб сумління ваші, ствержені присягою царській величності, були непорушні“*). — Дійсне людність західної України, за якою ганялись Турки та Поляки, шукала ратунку життя й майна та морального спокою, безперестану перебігаючи у східну Україну. Сей рух особливо значний розмір набуває з 1674. р. З кінцем сего року, коли Турки, роздратовані признанням у краєви Самійловича, рушили на Україну, щоб силою примусити нарід коритись Дорошенкови, то багато з мешканців уманського та брацлавського полків, а також й мешканці дуже залюдненої Лисянки, що дуже роздрочила Турків своїм супротивленням, перейшли за Дніпро й оселились понад Орелю-річкою, поруч з полтавським полком**). — У 1675 році, коли настала черга Поляків й вони відперли Турків, рушили на Україну, то переселення ще більш зросло. Кореунський полковник Кандиба перейшов за Дніпро з цілим козацьким полком та багатьома посполитими его мешканцями. За ним потягли мешканці з Мошен та багато з обивателів черкаських. Вони розбрелись по ріжних полках східної України. Поляки захопили тільки спустілі міста й попалили їх***). У 1676. р. коли здав ся Дорошенко, розпочалось нове переселення: „також й люду зо всею старшиною превелике число перекликано за Дніпро й оселено на пустирах“, каже літописець****). На другий рік нависла нова біда й переселення ще збільшало. На сей раз величезна турецька армія облягла Чи-

*) Акты Западной Россіи, изд. Археограф. ком. т. V. стор. 151. N. 116.

***) Літопись Величка т. II. стор. 356. — Бантышъ-Каменскій т. II. стор. 152.

****) Ригельманъ — ч. II. стор. 148. — Літопись Самовидця стор. 64. — Акты Западной Россіи, изд. Арх. ком. т. V. стор. 135. N. 96 — Лѣт. Грабянкі стор. 219.

*****) Літопись Рубана стор. 125 та 129.

грин й на случай се місто впаде — страшна руїна чекала сей край. Далі у 1678 р. остаточно й майже не всі гуртом переселились, бо Чигрин впав і Турки та Татари розпочали пляндруючий набіг, що сягнув майже аж до Києва. Канівський полковник, Пушкаренко, не бажаючи коритись Туркам, більшість свого полку з родинами й майном перевів у Переяслав. Турки взяли й спалили Канів. Обивателї-ж, що зістались у нему зачинились були у монастирі, але згнули у полумї. Тільки дуже не багатьох силою примусили запрягти Юрію Хмельницькому. Мешканці инчих міст або, як і Канівці перейшли за Дніпро, або скорились на якийсь час; але небавом, користуючись з того, що з'явив ся молодий Семен Самійловиченко перейшли на правий бік Дніпра. Таким чином до решти вже спустіли міста й їх округи: Чигрин, Черкаси, Канів, Корсунь, Мошни, Драбівка, Жаботин, Ржищів й т. и.*).

Наслідком боротьби Турків та Поляків і системи переселеній, розвинутої Самійловичем по західній Україні, щезли й козаки й посполиті. Край став цілком пустелею. Ось красномовні свідощтва про спустошення сего краю двох свідків, які між инчим бачили вже сей край років через 20 після „руїни“, коли вже колонїзация почала потроху пускати паростки й оживляти деякі частини сего краю. Усеж таки загальний вигляд краю був ось яквій: „Й пішли ми (з Паволочи у Немирів) у степи безкраї; і ся мандрівка була нам тугою та скорботою, бо не бачили ані міста, ані села. Хоч поперед у тут й були красні міста й розкішні села — а тепер наче-б то пуста та безлюддя, бо не можна побачити чоловіка. Величезна пустеля й звїря сила силенна: двкі кози й вівки, лосї, ведмедї. Тепер усе звоювали й зруйнували Кримці. А що за розкішна та плодюча земля! Садки наче дикий ліс: яблука, горіхи волоські, сливи, дулі, — та все таки пустеля. Не дадуть собаки-Татарва й осїсти. Тільки осядеть ся село, а вони собаки прискочать, зруйнують, а людий і поженуть у полон. Не грїх менї буде, як я назову сю землю золотою, бо усего

*) Акты Запад. Россіи т. V. стор. 150—151. N. 115 та 116. — Літ. Самовидця, стор. 70 — Ригельманъ, ч. II. стор. 164. — Лвт. Рубана, стор. 136. — Симоновскій, краткое описаніе, стор. 105. — Лвтописи изданныя Н. Бѣлозерскимъ стор. 83.

родить на ній сила. Й от сею пустелею ми йдемо пять день, а чоловіка не бачили^{*)}. А ось вражіння не менш характерні й другого мандрівця: „Переходячи тогобічну, що від Корсуня та Білої-Церкви, Україну, потім на Волинь й... далій мандруючи, я бачив багато міст та замків зовсім обезлюднених та пустих. Окопи, що колись людською працею насипано наче шпилі та гори, тепер стали захистом та житлом хижого звіря. Отакі мури як от: у Човганському, Константинові, Бердичеві, Збаражі, Сокалю, що тільки трапляли ся на військовому шляху, бачив одні вельми малолюдні, другі зовсім пусті, розвалені, приплюснуті до землі, посіли цвѣллю, зарослі бурянами, тільки й кублять ся по них гадюки та ріжні гади й хробаки живуть. Знов поглянув я й побачив просторі, тогобічні, українські поля та розлогі долини, ліси та здоровенні садки, й хороші діброви, річки, ставки, озера, — та пустош, усе заросло мохом, очеретами та непотрібним зіллям. І не дурно-ж Поляки, шкодуючи, що втрачують тогобічну Україну, у своїх універсалах називають та покликають її раєм польського світу. Бо й справді перед війною Хмельницького вона була другою Палестиною, що текла медом та молоком. Побачив же я там по ріжних місцях багато чоловічих кісток, сухі та голі, тільки небо й вкриває їх і подумав я собі „хто отсеї?“. Надивившись на отсих усіх пустих та мертвих, защеміло моє серце, тяжко стало на душі, що колись то хороша й багата на всяку всячнну земля і наша вітчизна Україна Божим допущенням стала пустелею, а людність її, славетні наші діди згинули й ніхто не знає, хто вони^{**)}.

Оттак Поляки та Турки колись цвітучу — та велелюдну землю обернули на пустелю й перестали цікавитись пануванням над нею; ті й другі радо зреклись б сеї вже тепер пустелі, за яку треба змагатись й яка нікому не давалась, але й нікому вже не була потрібна, тільки щоб вона не дісталась й ворогови. Обидві ворожі держави театр війни переносять тепер далі на захід й дбають тільки забезпечити не-

*) Путешествіє въ Святую землю Московскаго священника, Іоанна Дувлянова стор. 16.

**) Літопись Величка т. I. стор. 4—5.

утральність можна було одній тільки Росії і обидва вороги звертають ся до неї. Вони виявляють бажання, щоб край, за який вони сперечають ся, на все лишив ся пустим та незалюдненим. Так в умові, що склали у Бахчисараї Турки та Москалі у 1681 р. межі инчим і сказано: „А Київ — місто та усї, що здавна належали до него межі та „городки“ й зруйновані місточка Васильків, Трипілля, Стайки — стара київська межа — будуть під царською державою; а від Києва до Запорожа на обидва боки Дніпра, міст та місточок не робити“*). Що до сего, то польські післанці ще виразнійше висловились, як укладали у 1686 р. московську умову з Росією й сїм забезпечували панованне своє в узенькій, північній смужці України, у якій вони здолали зазнати тільки три залюднені міста: Білу-Церкву, Немирів та Павлоч й се на обширі майже 200 верстов. Про решту краю польські послали ось що кажуть у 7 точці умови: „А щоб нам, Ёго королївської Величності великим, та повномочним післанцям та Їх Царської Величності ближним боярам та думним людям не мати ніякої трудности... що до тих зруйнованих місцевостей, що від Стайок униз понад Дніпром аж до річки Тясмина істнують, себ то: Ржищів, Трахтемирів, Канїв, Люшин, Соколяня, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронків, Крилів та Чигирин, про які з нами Ёго королївської Величності великими та повномочними післанцями Їх Царської Величності ближні бояри та думні люди говорили й домагались, щоб вони були у державі та володїнню Великих Господарів, Їх Царської Величності на віки у низ понад Дніпром й тяглись би межою від Стайок аж до Тясмина. Ми....., погодившись, сю статтю так обговорили й поклали на тому, що сї міста зіставати муть ся пустками, як й до сего часу се було.. й поки не буде уложено потрібної про се умови та не зроблять ухвал, ті міста мають пустувати. Й сего не треба мати як задержку або перепону до вічної згоди, й через се властиво ніколи не ломати довічної згоди й на далі не

*) Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи т. II. стор. 389.

припасовувати сего до зрушення її^{*)}). По 14 роках, у 1700 р., „потрібних постанов ще не було зроблено“ й, з вимагання московського уряду, польський гетьман повинен був нагадати шляхті, що вона не має права заводити слободи на землях „по тих місцях, які на підставі трактату зіставлені й призначені бути незалюдненими, поки не вийде далі про се постанова^{**)}).

Таким чином фактичне запусітінне краю визнано дипломатично й західна Україна повинна була-б на все зістатись пустелею, незалюдненою й нікому не підлеглою, бо ні у одного з борців за неї не було ні сили, ні певної підстави, щоб захопити її у свої руки. Але чи можна-ж було такій багатій та плідючій стороні на довго зіставатись якоюсь штучною пустелею? Чи можна було вигнаному звідсіль народови забути про свої попередні оселі та збути ся думки про те, що можна повернутись до дому й вважати своє вигнання за дочасне лихо? Події відповіли на сї питання: ні. Бажання-ж людности, повернутись у західну Україну ще більш напружувалось й через те, що, перебравшись на Лівобереже, їм жилось далеко не добре.

Щоб розважити становище, у якому опинились Правобережани, треба кинути оком на ті верстові відносини, що народились на Лівобережі, й виходили із особистого стану мешканців й розділу земельної власности. З сих відносин стає очевидячки, що ступінь громадського розвитку, на яким стояла Україна XVII. та XVIII. вв., був низький й через се людність її не спромоглась власними силами ні позбутись польського пановання, ні урядити свій побут внутрішній та виробити юридичні та громадські відносини, відповідні бажанням свого народу. Найбільш підбивало Українців до повстання проти Польщі бажання, вибити ся з під паньської кормиги, з під без'умовного закріпощення сільського люду шляхтичами, а се впливало з засад, які виробили собі польське суспільне життя. Усі козацькі повстання, що схоплювались під кінець XVI. та в першій половині XVII. вв., не мали поводження переважно тільки через те, що козаки більш менш у широкому обсязі добивались

*) Полное собрание т. II. стор. 776. — Volumina legum т. VI. стор. 76—77.

**) Літопись Величка т. III. стор. 564.

про свої козацькі права, не дбаючи про інтереси кріпаків себ то інтереси усього загалу. Успіх в боротьбі настав тільки тоді, як козацтво, програвши остаточно свою справу, закликала до зброї селян, як крайній засіб, на який можна ще було опертись. Універсал Хмельницького та характер знятої ним боротьби обіцяв народови, що мати ме усе українське поспільство козацькі права, а панів на все виженуть з України.

Надія, що обіцянка сповнить ся, викликала такі потуги, що дарма й праця була, боротись шляхті проти них, хоч Поляки й напружували останні свої сили. Після-ж польского погрому, нарід з зборівської та білоцерківської умови побачив, що козаки вжили їх як зброю, щоб досягти збільшення своїх станових привилеїв. Поспільство зневірилось у козаках, охолело до боротьби й почало перебиватись у московські межі, у так звані слободські полки. Починаючи з сего часу, усі сподіванки нарід покладає на Росію. „Поспільство та голота козацька“ підтримують тільки тих гетьманів, що вірно тримають ся Москви, й не зносять тих старшин, що пробують ся зблизитись з Польщею хоч би й на самих користних політичних умовах... Причини, задля яких розвинулась ся безумовна відраза, були й у релігійних перекованнях й у тій ворожнечі, що явилась задля вікової боротьби з Польщею. До того-ж велике значіння мало й інстинктове почуття народу, яке казало єму, що козацька старшина допевняєть ся утворити з проміж себе нове шляхотство на лад й зразок польского; нарід тямив, що се нове шляхотство при спільці з Польщею сформуєть ся звісно швидче й затагнеть ся, або може й зовсім не складеть ся під протекцією Росії. Одним тільки сим почуттєм й можна вияснити те загальне незадоволення, яким загал людности зустрів точки Гадяцької умови, не вважаючи на те, що цілком були забезпечені воля релігійна та вигнання Поляків з усеї України. В сій умові ясно вирисувалась проба козацької старшини, замінити польске шляхотство кравим, а нарід не міг зносити ніякого шляхотства, якеб воно не було.

Тим часом прямовання козаччини, щоб скласти з себе клясу значних державців землі та потім підбити під себе поспільство та козацьку голоту себ то, щоб витворити теж саме шляхотство, від якого нарід візбивав ся та тікав з Речи-По-

сполитої, усе більш та більш стало пробиватись в устрою східної України або „Гетьманщини“. Починаючи з Хмельницького, усі гетьмани ствержають право володіти селами тим шляхтичам, що за час боротьби з Польщею стали на бік козаків, та роздають інші села козацьким старшинам за військові їх послуги*). З початку се осадження дідичної кляси було наче-б то рідким виїмком й проходило непоміченим, бо народови легко було ухилитись від него. Взагалі до половини XVII. в. Лівобережжя було заселено доволі рідко; через се перші переселенці, що прибули сюди за Хмельницького та за найближчих его наступників, застали тут здоровенні обшири землі незалюдненої та не належної ні до кого й заволоділи ними на підставі першого займу, відомого під назвою „займанщини**). Невагом через те, що нові переселенці раз-у-раз прибували, то й пустих місць не стало, а новим поселенцям довелося уже осідати на землях, що вже зайнято поперед них та до того ще треба було уступати у якісь контракти, щоб придбати право оселитись. А хозяйни землі, особливо великі, у число яких увійшла і козацька старшина, що або зайняла, або одержала від гетьмана великі уділи землі, побачивши, що сила люду побиваєть ся за землею, стали користуватись з свого стану, щоб розвинути нові дідичні відносини. З одного боку вони бажали підбити під себе й примусити коритись їм тих селян, що жили по селах, відписаних на них гетьманами, не вважаючи на те, що, з народного погляду, з часів Хмельницького вони вважались за дрібних господарів: З другого боку вони силкували ся обернути на селян козаків, користуючись з того, що сі дві верстви не гаразд поділені. Але й те й друге виконати було у певній мірі трудненько та й щоразу нарід змагав ся супроти сего, от пани й починають строїти всякі перепони. Вони починають придавлювати по своїх селах селян та козаків, щоб вони відцурались від землі й пішли з села, а потім діставали від гетьмана універсали, які віддавали у власність поміщика кожний кланоть спустілої землі й на

*) Малоросійськіє посполитые крестьяне (1648—1783), очеркъ по архивнымъ источникамъ — составилъ Ал. Лазаревскій. Въ Сборникъ Черниговскаго статистическаго комитета 1866. года стор. 15—19.

***) Тамож стор. 23—26 та 75—77.

сі землі осаджували, як слобожан або підсусідків, нових переселенців. Тут і другі у слободах знаходили пристановище й дочасну волю обмежену на термін, який скріпляв ся умовами з панами, а як кінчав ся сей термін, то вони ставали тяглыми людьми панів*), хоча й мали право, не питаючись нікого, піти з села. Бажаючи вияснити свої відносини до тяглого люду, козацькі старшини-дідичі нерідко доводили свої права литовським статутом й відшукували у нему юридичні дати на свою користь, себ то опирались на ту саму юридичну норму, проти якої за часів Польщі власне і боров ся нарід довгочасними повстаннями**).

За всіх гетьманів, що були після Хмельницького, народови ставало усе тяжче й тяжче. Але особливо тяжко стало за Самійловича, коли й через „руїну“, й через заклик гетьмана вся людність, що заціліла по західній Україні, перебралась на Лівобереже. Виключаючи Уманців, що захопили останню займанщину понад річкою Орелю, усій решті прийшлося тулитись по місцях уже заселених. Через се збільшилась кількість люду, що шукала пристановища, а через се повинні були огіршити ся й умови, на яких можна було знайти сей притулок. Від конкуренції слобожан піднизились не тільки умови, на яких оселялись слободи, а й побут тих, що вже ранійш осіли. У характері Самійловича не було нахилу, щоб поклопотатись про поліпшення долі посполитих. Сучасники з'ображають его чоловіком гордим, що любив збивати багатства й наживав їх кривою дорогою, над'ужитєм своєї посади, навколо него товклись любимці та родичі, яким він потурав за їх над'ужиття, розкоші та сваволю***). Як переселялись правобережні полки, то він дбав вдовольнити тільки козацьку старшину; бо й вплив та значіння ему потрібні були на радах. Ще аби як дбав, щоб пристроїти строевих козаків, хоч на який час, то ставив їх на харчі по лівобережних полках, то приймав до себе на службу за гроші****). На поспільство-ж Самійлович дивив ся,

*) Тамож стор. 27, 73—74, 87—91 та 103—106.

**) Тамож стор. 29.

***) Симоновскій — краткое описание о козацкомъ Малороссійскомъ народѣ стор. 113—115. — Лѣтопись Самовидца стор. 77—78.

****) Соловьевъ Исторія Россіи т. XIII, стор. 256. — Лѣтопись Рубана стор. 129.

як на робочу силу, що потрібна на підпору шляхотства. „А здирства вигадував, які тільки можливо і сам гетьман і єго сини, що зіставались полковниками: аренди, стації великі, харчованнєм затятав людей — велика тяга лежала на людях від сих вигадок — не міг (гетьман) вдовольнитись скарбами*“). Не перестаючи ділити поміж козацької старшини села, Самійлович далеко частійше ніж єго попередники згадує у своїх універсалах про те, що державцям, окрім землі та вигод, повинно належати й „послушенство“ тяглою люду; а за Самійловича се „послушенство“ починає вбивати ся в досить визначені форми. Воно складалось з права дідича, викликати людей на роботи: „до полагодження греблі, до возовиці дров, косити й збирати сіно й до инчих своїх потреб“. Окрім сєго селяни повинні були виплачувати „державцєви“ доволі значний грошовий чинш, давати „осеццину“, себ то частину зібраного щорічно хлїба, та відповідно кількості робочого скоту, давати десятину від худоби, баранів та домашньої птиці й наостанку платити податок ще й ріжними овочами, ягодами й т. й.**). — З другого боку Самійлович, як і єго попередники, стараєть ся гаразд відокремити козаків від посполитих й таким чинном перегородити шлях до визволення селян з під залежности від державців через перехід у козаки. Задля сєї мети гетьманські універсали заборонили полковій старшині заводити у козацькі полкові компути міщан та тяглих людей***). Через се приписка посполитих у козацькі полки як що й не зовсім увірвалась, то була дуже трудною й становище народу щоденно тяжчало. Звісно, відповідно утискам росло й незадоволення народу, яке на останку й вибухло після падення Самійловича у 1686 р. селянським повстаннєм, про яке згадують майже що не всі українські літописці. „Голота — козаки й мужики своїх панів, а найбільш арендарів грабували а деяких й мордували“. „Сваволя по місцях почала ширшати“; „по деяких місцях обивателям та

*) Літопись Самовидця стор. 78.

**) Лазаревскій — посполитые крестьяне стор. 17—18, 31, 35, 41, 47—48.

***) Тамож стор. 69. — Акты Западной России, издап. Императорской Археогр. Ком. т. V. стор. 181. N. 151.

поміщикам роблять збитки та убиство“; „не то що арендарів а й інших людей та неповинних крамарів безглузді брали та розшарпували поміж собою їх майно, а деяких й самих забивали на смерть й різні збитки та мордовання виробляли над ними*). Се повстання небавом вгамував наступник Самійловича — Мазепа; але причини, що викликали його, зістались у повній силі. Дурно московський уряд, звернувши увагу на стан поспільства на Україні, вимагав від гетьмана поліпшити долю їх. Мазепа відповідав, ухиляючись. Він вказував на стародавні звичаї на права поміщиків, стверджені монаршими та гетьманськими грамотами, й обіцяв о скільки можливо поліпшити долю народу**). Дійснож стан селян не то що не поліпшився, а навпаки що раз гіршав. Нарікання серед народу йшло: „Гетьман, казали незадоволені, пороздавав старшини маєтности, а старшина поділилась нашою братівю, позаписувала собі й своїм дітям на вічність й тільки що не орють нами, а то вже як хочать, так і повертають нами наче кріпаками своїми“. — „Приставаймо до Петрика, побемо старшину, арендаторів й зробимо так, як колись було, — усе козаки, а панів, щоб не було“***).

За такого тяжкого побуту посполитих у Гетьманщині, коли серед них існує доволі підбурене незадоволення, та тіснота поміж людністю, бажання — вернутись до дому у західну Україну — було вельми натуральним. Повертання назад людности повинно було трапитись при першій же нагоді, при першій хоч трішки певній забезпечі спокою. Через недовгий час з'явилась і така можливість, а нарід й скористував ся з неї охоче****).

Олександр Дука зробив першу пробу, повернути колонізацію знов у західну Україну. Господар, одержавши сю багату землю, зрозумів усі вигоди, які можна мати з неї, аби тільки довелось залюднити її. Через се він і дбає забезпечити

*) Краткое лето-изобразительное описание, изданное Н. Бьлозерскимъ стор. 85. — Летопись Рубана стор 142. — Летопись Самовидца стор. 78. — Ригельманъ ч. III. стор. 9 — Летопись Величка т. III стор. 53.

**) Соловьевъ Исторія Россіи т. XIV стор. 192,

***) Соловьевъ т. XIV. стор. 182 та 185.

****) Летопись Величка т. II. стор. 527—530. Ригельманъ ч. II. стор. 176.

народови спокій та самоуправу. Дука виголосив загальне право слободи по усій Україні та відновлення козацьких полків так, як вони були й попереду, аби тільки нарід схотів вернути ся до вітчизни. На доказ щирости своїх обіцянок він назначив полковників й вирядив їх у безлюдний степ. Полковники оселились на хуторах й почали скликати нарід на слободи, — переселенці вправді швидко з'явилися. Вони йшли з Волині, Покуття, Молдавії, а особливо з Лівобережя. Скоро ся кольонізація, що тільки що почала народжатись, зустріла перепони з боку Самійловича, який вбив її у самому засновку. З его наказу постановлено варту понад Дніпром, з наказом не давати перепливати через Дніпро, а коли визначилось, що сей захід не зовсім то дійсний, то гетьман вжив більш суворих засобів: — родини переселенців заарештовано й зачинено у остроги й, наостанку, післано на правий беріг гурт козаків, який спалив села, що почали строїтись й перегнав назад за Дніпро нарід, що селив ся там. Але швидко впав Дука й саму думку про кольонізацію занедбано*).

Західна Україна, не маючи спромоги залюднити ся осілим людом, стає притулком бурлак, утікачів, відважних волоцюг. У ній у друге відбуваєть ся те саме з'явище, яке за два століття ранійш дало початок запорожеської Січі. Тут формують ся з усякого, якого хоч, збіговиска зазброєні, мандрівничі ватаги удальців, що живлять ся з безнастанної війни з Турками та Татарами. Ось свідощтво літописця про них: „У той час багато й з українських й з запорожських відважних молодців, зібравши охотників-козаків та поділивши ватаги себ то полки, без ніякого наказу, а з власної охоти, щоб захищати християн від нападу бусурменів та боронити кордони, ховались по диких степах та харчилися мясом хижого звіря. Колиж татарські загани, набравши людей у Польщі та Росії, гнали їх у неволю до Криму або Білоградщину, — розбивали їх та живились з здобичи, віднятих у Татар коний та зброї. Християн же, чоловіків і жінок з їх дїтьми у свої землі та вітчизну вільно відпускали й проводили. Сим козакам, що на широких та пустих степах служать християнству не за платню,

*) Літопись Величка т. II. стор. 527—530. Ригельмань ч. II. стор. 176.

а ради щирости, треба очевидне дивувати ся, бо по сих диких та обширних степах не має ні одної стежечки, ні сліду, наче на морі. Отсеї, вище згадані, ватаги добре знають всі входи й переходи й гуляють наче по широких битих шляхах. З великої боязни, щоб не вистежили Татари як небудь, вони по кілька місяців не розводять огню й один раз на день їдять злидарську їжу — „толокно“ та товчені сухарі, не дають їржати коням й як хижі звірюки ховають ся по тернах та очеретах, а ходять вони нарізно й роз'їжаючись, свої сліди роблять непомітними. Визнають же вони дорогу свою у день — по сонці та високих земляних кряжах, а у ночі — по зорях, вітрах та річках. Й отак визоривши та раптом наскочивши, невеликим числом великі татарські купи розбивали й, вільно випустивши хрещених у їх вітчизну, самих Турків та Татар або в Москву, або у Польщу до короля відвозили*). Сі ватаги при нагоді дочасного спину боротьби з невірою, не цурались піти для розбою й грабовання у сусідні залюднені землі — Молдавію або Київське Полісся. Через скарги шляхтичів урядови, доводилось іноді виражати значне число корогів, щоб очистити Полісся „від звивших собі кубло гультаїв, що живились розбоєм та грабіжкою“**).

Але через те, що очистити степи було дуже трудно тай польський уряд через безпереривну війну з Турками та неладу у фінансових та адміністративних справах усе мав недостачу у війську, то через се й він наважив ся скористуватись з готової, забрової вольницьї задля своїх військових потреб. У 1683 р. король Ян Собеський, чоловік, що безперечно мав велику військову кебету, але дуже недотепний політик та адміністратор, пішов походом супроти Турків, що облягли Відень. За увесь час кермування Собеський був перенятий одною тільки думкою — війною з невірами. Усі інші державні інтереси та обовязки він уважав за другорядні акцесорії, потрібні тільки, щоб дати засоби для війни сеї. Ще за часів регіментарування, а потім

*) Літопись Грабянки стор. 238—239. Теж саме кажуть: Ригельманг ч. III. стор. 13; Симоновскій, стор. 118; Лѣтоп. Рубана стор. 145. Краткое лѣтоизобр. описаніе стор. 86.

**) Див. N. N. XLVIII. стор. 168 та LVII. стор. 199.

гетьманства Собеський довго воював на Україні, а через се знав й високо цінував вартість козаків. На его думку, вони одні тільки й зміли мірятись з Татарами у партизанській війні, знали усї їх війскові викрутаси, не вагались „здобути язика“ й т. н. Через се, йдучи походом під Відень, він намірив ся, щоб конче мати з собою помічний козацький відділ. Задля сего він післав на Україну досвідних вже офіцерів: Булигу, Дружкевича, Менжинського, поручаючи затягати козаків, обіцяючи їм велику платню. Королівські універсали, що запрошували козаків на службу до короля, листи видані ріжним людям на право формувати козацькі полки, розповсюджувались на Волині, Полїї, проскакували навіть на лівий бік Дніпра. Запрошено й степових молодців*). Але вербунок тяг ся повагом: пани з руських земель, що належали до Польщі, не пускали у козацькі полки своїх селян. У східній Україні Самійлович з загрозою суворої кари та конфіскації майна заборонив козакам йти на польську службу. Самійлович скинув полковника Стягайла, що зібрав ся у похід, не вважаючи на гетьмана заборону, й старав ся моральне підірвати погляд народа на польський вербунок, пригадуючи у своєму універсалї про віковичне ворогованне до Поляків та про справедливі причини его**). На превелику силу повело ся Менжинському та Булизї зібрати омаль козаків та й ті спїзнились до походу. Вони зустріли королівський табор, як він вже вертав ся та, узявши участь у другій парканській сїчі, пішли на запомогу польському війську біля облоги Унгвара; але їм надокучила довга облога та слота й вони покидали свої полки та й рушили у ростиц до дому. Більша частина їх пропала у Карпатах від холоду, голоду та меча угорських відділів Текелїя***).

Щож до кочової вольниці, то агентам Собеського ані як не вдалось заманити її до походу вкупі з регулярним війском. Щоб хоч як небудь покористуватись з вольниці у своєму

*) Salvandy, Histoire du roi Iwan Sobieski т. II. стор. 169–176. Літопись Грабянки, стор. 232, а теж див. N. N. стор. 39 та X., стор. 40.

***) Літопись Величка т. II. стор. 524–526; Ригельмань ч. II. стор. 178.

****) Salvandy т. II. стор. 254; Pamiętniki I. C. Paska стор. 261. Акты Западной России изд. Имп. арх. ком. Т. V. стор. 179; Załuski epistolae historico-familiares т. I. ч. 2. стор. 851.

замірі, Собеський признав її козацьким війском й уряд над нею доручив біглому шляхтичеві люблинському, Куницькому, що й ховав ся поміж вольницею; надавши-ж Куницькому гетьманство та пообіцявши платню Собеський вказав на Молдавію та буджацькі степи, з яких Татари рушили у турецький обоз під Відень, як на сторони, де можна знайти добру поживу, а вкуші з тим він сподівав ся, що руїна позад турецького війська викличе навсправжки опаску та турботу останнього. Справді Куницький почав діяльно готуватись до походу. За Дніпра до Куницького, не вважаючи на заборону Самійловича, прибуло кілька тисяч чоловіка та, зібравши свою вольницю, він формував полки, назначив полковників, а у падолісті 1683. р. рушив у похід на чолі осьми тисяч війська. Він у Рашкові перебрав ся за Дніпро, розбив кілька дрібних татарських загонів, збільшив свої потуги вербунком Молдаван, спалив Тягинь (Бендери) й пішов плондрувати кинуті без оборони села Буджацької орди. Сей похід визначив ся страшною руїною та лютостю. Дійшовши до Дунаю Куницький у Килії довідав ся, що позад него з'явилась орда, що верталась з турецького обозу з під Відня. Куницький шпарко подавсь назад у верх понад Прутом, але Татари нагнали его. Як тільки з'явились Татари, Куницький зараз же з невеличким гуртом кінниці утік до Дністра, а Молдавани кинули козаків й теж побігли у ростиц. Піхота, яку кинув ватажок, який час відбивалась. Незначна тільки частина її переплазувала через тільки що замерзлий Прут й прибула до Могилева, віддавши Татарам і обоз і усею здобич, а Татари вирубали усіх, що застали у таборі козаків. Бажаючи заспокоїти тих, що зістались, Куницький вимагав від польського уряду прислати у Немирів платню для війська й розпочав переформувати полки та розставляти на постій. Але популярність его вже була втрачена. Козаки з початку 1684. р. зібрали раду у Могилеві, покликали на суд Куницького й, орікаючи ему за невдачу, втрату здобичі та ганебну втечу з табору, покарали на смерть. Замість Куницького проголошено гетьманом козака, що втік з Лівобережя — Могилу*).

*) Акты западной России т. V. стор. 174. N. 144; Літопись Величва т. II. стор. 548—549. Zaluski — Epistolae historico-familiares т. I, ч. 2.

Сей новий гетьман, як думали єго сучасники, не мав особливого хисту. Самійлович називав єго „дурним“, а Мазєпа писав про него: „Отой бєвзь не то що п'яний, а й тверезий, не має розуму“, а потім, міркуючи про бажання Собєського, відродити козаччину по західній Україні через сєго підставного гетьмана, він додає: „Той йолоп, хвativши там такого титулу, якого ніколи й не був годен, своїм злим приводом багатьох людей з війська Їх Царської Прєсвїтлої Величності запорожського імени довів та ще й далі веде... одначе через сє король єго милість, вирозумівши далі, що той порадник ні на що не здасть ся, та ще й своїм прикладом й інших на свій бїк прихилить, геть від того титулу відставить“. Дійсне, факти ствердили Мазєпину думку про нездатність Могили. Прийнявши гетьманство, Могила оселив ся у Немирові й звідтїль пробував ся вести партизанську війну з турецькими залогами, що стояли по подільських містах. Але з першого-ж разу попав ся у засїдку, вєтровну Турками у Студєницї, стратив усе своє військо й лєдві з 30 чоловіками верхівців утік до Немирова. Тут єго ждала нова бїда: козаки, роздратовані невдачею, стали нарікати, що Поляки заманили Їх до себе на службу й обіцяли давати добру платню, а навспражки-ж дають майже нічого. Козаки обвинуватили гетьмана за те, що він брав участь у сїй брєхнї, і стали „волочити за шию єго Могиленка“ по місточку. Бїдолашній гетьман лєдві втік у замок до польської залоги. Тодї козаки зібрали раду і ухвалили кинути польську службу та повинитись перед Самійловичем. Самійлович прийняв козаків, подарував їм провину й перевів на лївий бїк Днїпра. Дурно того-ж таки року король Собєський пробував заманити до себе на службу нових утікачів з Лївобережа, обіцяючи у своєму універсалї щєдру платню та роздачу сукон й вказуючи на релїгійний обовязок бити ся з бузувірами. Самійлович радїв, ще раз забороняючи йти на польську службу, він звертав увагу на гибель та невдачу, які упали на голову неслухняних, що спокусились на польські принади; він вказував на жалібну долю ополчення Булиги, Куницького й Могили та на

стор. 859—860; Pamiętniki I. C. Paska, стор. 264. Лїтопись Самовидця, стор. 74. Źródła do dziejów polskich — wydali M. Malinowski i A. Przewdziecki т. II, стор. 375 та 377. Лїтопись Грабянки стор. 232.

неспроможність польського уряду справдити свої гучні обіцянки. — Могила усе таки жив у Немирові з невеличким гуртком вольниць, з яким він то ходив укупі з польським військом у походи проти Турків, то стояв залогою у вистроєній Собеським фортеці Св. Тройці. Потуга его не сягала далій 2000 чоловіка. Невідомо, чим скінчив свою сумну ролю, але у останній раз ми зустрічаємо імя Могили під 1686 р. З сего часу сучасні свідоща промовчують про него й на его місці стають люди, що й геть-то більше мають значінне*).

Одначе, не вважаючи на сї невдатні проби, Собеський намагав ся відрадити залежне від Речи-Посполитої козацьке військо, на его думку, конечно, щоб користвійше вести війну з Туреччиною. Добре знаючи змагання взагалї Українців та заступників останнього — козаків — властиво, він тямив, що хоч скільки небудь певно не можна покладатись ні на ті полки, що на вербують шляхтичі. Він розумів, що єдино тільки тоді й можна відродити козащину у західній Україні, як би єму вдалось переманити назад у спустошену сторону той нарід, що втік з неї. Нарід же міг повернутись тільки тоді, як би була доволї певна безпека для релігійної волї, досить стала порука, що ними знов не заволодїють пани та що козацькі права, особиста воля та земельня власність будуть задля усіх мешканців краю, не звертаючи уваги на верстви та без жадних численних та територіяльних обмежень. Виконати такі засади Собеському було надзвичайно трудно та незручно: колонїзация, хоч би вона й пішла вдачно, то усе таки треба було довгенько ждати, а тут війська треба зараз; трудно було сподіватись, щоб шляхта дозволила королеви поновити верству й зміцнити народність, з якою вона майже не 100 літ билась на життє або смерть, наостанку сам нарід до того зневірив ся у Поляках, що трудно було й видумати таку поруку, щоб побороти се недовіріє, — плід довгочасного гіркого досьвіду. Одначе-ж не вважаючи на всі ті труднощі, королеви вдалось таки хоть частину сего завдання виконати. У 1684 р. він видав універсал, яким віддавав козакам для селитьби ті землі,

*) Літопись Величка т. III., стор. 76—77. Літоп. Самовидця, стор. 74. Акты Запад. Россіи, т. V., стор. 176, 178, 179 та 196, N. N. 147, 149, 150 та 166. Теж див. NXXVII. стор. 97 та NLXII. стор. 213.

що вже призначено до вічного безлюддя й тільки по імені дічилися за Речю-Посполитою. Він віддавав козакам усе місце межі Тяемном, Тикчем та межами Київського Поліся, себ то колишні полки і чигиринський, канівський, корсунський, черкаський, уманський, кальницький та білоцерківський*). Тут він сподівався усеунути змагання сойму надією, що як складеться козацька міліція, то буде й шльга у податках, які тепер потрібні для війни з Туреччиною й які шляхта рахує для себе тяжкими, та до того ще зверне соймову увагу й на те, що таким чином буде придбана значна військова сила зовсім за дурницю, — бо й справді хібаж можна лічити за подарунок, коли віддаєш другому те, з чого й сам не маєш права користуватись. До тогож й межі території, що віддавалась козакам, не гаразд то зазначені, а через се шляхті, як скінчить ся війна з Турками, коли завгодно, можна урізати сі границі, як їй заманеть ся. Далі, час видання такого універсалу вибрано як найкраще: побіда, одержана біля Відня, дуже підлестила релігійне почуття та народні гордоці шляхтичів, й вони більш ніж коли инше ладні були поступитись на користь своєму королеви. З сего боку Собеський не промахнувся, шляхта не то що не зворушила ся, а на найближчому соймі ствердила єго розпорядок. Ось стаття з постанов сойму 1685. р. що до козаків: „За те, що військо запорожське своїми послугами у двох останніх походах доказало свою щирість до нас і до Речі-Посполитої, за те, що воно до тогож обіцяє й надалі зберегати непохибне поривання до лицарських вчинків, правовірну зневагу до ворогів хреста Господнього та природженну вірність (?) до нас і до Речі-Посполитої; так отже ми приймаємо під нашу батьківську опіку всіх козаків — низових та українних тих, що вже й справді служать Польщі під приводом гетьмана Могили, а також і тих, що забажали-б визнати сего гетьмана й перебратись на Україну. Ми ствержаємо усі права, вольности та привелеї, що надали козакам наші попередники а на доказ нашої до них прихильности ми назначаємо комісарів, щоб розмежувати та забезпечити залюднення на Україні наших земель на нашу-ж користь“**).

*) Див. N. XXV. стор. 94.

**) Volumina legum т. V., стор. 350 §. 25.

Але не так то легко було перемогти народ не довір'є до польського уряду. Весь успіх сего діла залежав від особистої вдачі та характеру тих, що узяли-б на себе кольонізаторську ініціативу. Очевидячки шляхтичам не можна було поручити сеї справи; — їх заходи відразу-б усе попсували. Треба було застановити полковників з народу або з козаків. Звісно можна було гадати, що знайдуться люди вдатні та популярні; — але дійсне й популярними й на довго були-б вони у тім тільки разї, як би цілком перейняли ся народними інтересами, коли й так, то виникали-б питання: чи схотять же вони, коли добре поведеться кольонізації, зробити свій нарід слїпим та покїрливим нарядом у руках польського уряду? які будуть добутки для Речи-Посполитої, як знов виникнуть змагання елементів безперечно ворожих? На сей раз польський уряд заклопотаний пекучою потребою не помїркував коло сих питань. Уряд польський тільки жвавих осадчих, через яких і сподївав ся збільшити свої війскові потуги, а такі люди швидко й знайшлись.

А тим часом перша чутка про королївський універсал дуже підбадьорила надїю людности тої частини краю, де ще держала ся шляхта, се-б то на Волині та Полїсі. Поміж посполитих помічав ся рух, який, як що й був порукою за успіх кольонізації, то з другого боку він мав певні ознаки того народного розуміння козащини, яке далеко не відповідало рахункам польського уряду. Ледви тільки проскочила гутїрка про новий королївський розпорядок що до козаків, як вже один з полковників козацьких — Мирон, що був полковником димерського полку й поступив під „реймент“ Могили з поважним титулом наказного гетьмана, і пустив через своїх аґентів на села гутїрку, що ніби то король вертає козакам Україну по ріку Случ, як було й за Хмельницького, що селян треба лічити козаками й вони не повинні коритись більше панам. Польському реїментареви трудно було спиняти таку поголоску, — він звелїв: ловити аґентів Мирона й сажати на палї, а до короля післав сновїтку про некористні добутки его універсалу*). Не вважаючи одначе на такі заходи, настрій на-

*) Див. NXXV. стор. 94 та NXXVII., стор. 97.

роду по одиноких місцевостях виставляв свої безперечні заяви. Так у Овручі бурмістр Гарасько Москаленко, виходячи з церкви на Різдяних Св'ятах прилюдно висловив: „Небавом настане час, коли я орудуватиму містом замість короля, і гетьмана, і старости. А вже-ж для нас не первина нівечити та топити Поляків; недалеко той час, коли нам справді доведеться справити й вигнати панів з околиць нашого міста“*). Дожидаючи слушного часу, овруцькі міщани виразно виявляли свою ненависть до шляхти. „Усеїм світу відомо, скаржилися дворяни Редчичі, а особливо ж обивателям київського воєводства та міста Овруча, як кривдять шляхту овруцькі міщани. Що дня ми зазнаємо від них кривду, утиски, ганьбу, лайку, та глумлять ся з нашої дворянської чести“. Більш нетерплячі міщани плюндрували ліси, нівечили борти з бджолами шляхтичів: зустрічаючи шляхтичів, вони віднимали зброю, коний та гроші, самих шляхтичів били, закидали у мійську вежу та похвалялися покарати на горло, коли відважать ся позивати**). У місточку Народичах міщани били усіх панів, які попадались на очі. Ось якими плачливими словами пани, що жили в околиці Народич, розповідали про своє лихо: „Вони (міщани) раз-у-раз нападають на дідичів, на шляхту заслужену військови та у Речи-Посполитої, і, отак без усякого приводу, безневинних людей не мов ті снопи збіжжя, княми молотять, б'ють, мордують, вбивають; сокирами, списами, лопатами, косами та усяким инчим пристроєм, якого й не передічити, раз-у-раз кожного шляхтича, аби тільки попав ся на очі, вбивають або так вельми б'ють, що на пів живі шляхотські особи доводять ся розвозити по хатах по возах або в коритах! неповинну-ж кров їх, що тече майже що не потоками, пють собаки та инша животнона“. На такий „палочний банкет під березову та дубову руку“ попадались значні пани: Трипольський, Глембоцький, Якубовський й т. п.***). Такий же настрій проявляв ся й по селах: у димерському старостві селяни побили й прогнали управителя, що наїхав з королівським універсалом вимагати від них покірливости старості. В селі Боровому селяни побили

*) Див. NXII. стор. 45.

**) Див. NLI. стор. 177.

***) Див. NXXIII. стор. 83.

проїзжого пана та єго челядь й тут же висловлювали бажання: „От як би Бог допоміг з цілого нашого краю вигнати усіх панів-ляхів^{*)} й т. п. Одначе-ж ворохобня селянська не була на часі і не можна було сподівати ся від неї якого будь по-важного добутку аж доти, доки найбільша частина територіі не залюднить ся й не складеть ся там завязь козащини. Щоб довести ворохобню до краю та успокоїти зворушену шляхту і вкупі з тим збільшити о скільки мога козацьке військо, поки настане час повного єго розвитку, король наважив ся збільшити вербованне козацьких полків на Полїсї. Року 1684. багато польських шляхтичів одержало королївські „провідні листи“ на право вербувати козацькі полки на королївські кошти. Шляхтичі приймають у сї полки всіх, без розбору: козаків зза Дніпра, утікачів-селян, міщан, околичних шляхтичів^{**}); вони підбивають панських крепаків та челядь поступати у полки, а иноді й силоміць тягнуть у полки^{***}); але переважна кількість у сих полках складалась з служилих, безхатних шляхтичів, принаймні у числі полкової старшини та сотників найбільш попадають ся польські призвища, як на приклад: Наравський, Струсь, Висоцкий, Демблевський, Жубр і т. п. „Новозатяжні“ полки, складені шляхтичами, стояли постоєм у київському Полїсї, але полковники їх рахували, що для них не має вигоди з того, що набране на королївські кошти військо буде брати участь у військових походах. Ставши на чолі доволі численних ополчень, їм більше припадало до мисли, користуватись з них для своїх особистих завдань. Одні вживають свої потуги на те, щоб зрабувати своїх сусїдів-поміщиків й таким чином ще більш розжитись: другі, щоб помстити ся за свої образи, або вдовольнити почуттє давно вже накіпілої ненависти та пімести; треті, наостанку, щоб присвоїти маєток, за який вони позивають ся, або щоб примусити ворога до правничого відступного на їх користь. Шляхтичам-полковникам було байдуже до наказів гетьмана, та цілком на се призначеного реґиментаря Дружкевича. Даремне і той і сей видавали накази козацьким

*) Див. NXXXIII стор. 118. та NXXI. стор. 78.

**) Див. Архивъ Югозападной Россіи ч. IV., т. I. NN. 96 та 71; тез і у отсеу томови NXLII. стор. 142.

***) Див. NXXXIII. стор. 116.

полковникам: шанувати добро сусідів, спинити грабіжку та силування, а рушати в похід, — універсали їх zostавались без наслідків, а влада їх була безильна на те, щоб примусити виконувати їх вимагання*). Один з сих полковників, Криштоф Лончинський переважно заходив ся над грабованнем сусідів, щоб пожитись. — „Пан полковник Лончинський, скаржились єго сусіди, зробив ся полковником не ради оборони Речи-Посполитої й не задля королівської служби, а єдине ради своїх домових та хозяйських вигод, щоб пригноблювати родовиту шляхту київського воеводства та щоб спустошувати їх маєтки“. Він пограбив народицьку волость, що належала до дворянина Івана Потоцького і силоміць примушував єго кріпаків та челядь, пристати до єго полку**); він зруйнував маєток Домініканського Чорнобильського монастира, видавлюючи з селян гроші на харчі страшними муками і на останку ускочив у чорнобильську багату волость, що належала до князя Павла Сапіги. Дурно управитель сеї волости, шляхтич Юревич-Скорульський обіцяв дати викуп харчами. Лончинський харчі забрав, а волость усе таки пограбив. Єго козаки стріляли на селян, безчестили жінок, віднимали у селян усе добро и т. в.***). Перегодом, довідавшись, що колишній полковник козацький Максиміліян Булиса вже вмер, Лончинський начеб то за те, що небіжчик був винен єму, набіг на єго маєтності: Бронки та Клинець і цілком побрав їх, а потім силоміць вломив ся у панянський православний монастир, у Клищі, де шукала собі захистку Булигина вдова, заграбив усе вдовине добро, побрав монастирське і церковне тай пішов плюндрувати инчі маєтності шляхтичів, що були по околиці. На останку шляхта завзялась спекатись від него. Під проводом одного з пограблених — шляхтича Яблонського вони наскочили на Лончинського, що заночувавши у селі Кобилині і після кривавої січі розігнали єго ватагу, самого-ж Лончинського полонили і теж відібрали всю награбовану Лончинським здобич. Яблонський доставив під вартою свого бранця у табор до коронного геть-

*) Див. NN. XXVI. стор. 95; XLI, стор. 140; LVII. стор. 57.

***) Див. N. XXXII. стор. 113.

****) Див. NN. XXXI. стор. 109. XI. стор. 109, XI. стор. 42. та XXX. стор. 103.

мана й ветиг виклопотати, щоб его військовим присудом було покарано на голову*). Так само як і Лончинський живилець з грабовання, набравши козацьких відділів, дворяни: чернигівський скарбник, Іван Котарський, син его Яків, шляхтич Лаврентий Ловицький**) й т. и. З поміж них особливо визначав ся полковник Данило Федорович. За рік він виправив ся зовсім зруйнувати своїми грабованнями, контрибуціями та мордованнями волости: хабенську, народицьку, маєтки езуїтської овруцької колеґії, маєток Михайла Бльця та багато инчих, а за рік він розпустив своє військо та, прийнявши титул ротмістра Его королівської Милости, узяв за награбовану здобич у аренду велику іванківську волость***).

Але на чолі усіх шляхтичів, що набирали козацькі полки, може стати Карл Тишкевич. Ще й до сего часу він увійшов у славу як чоловік задиркуватий, сутяга та квапкий до насилування й заїздів. Гродеські суди та люблинський трибунал не раз приєсуджували его до „банїці та інфамії“ себ то до відібрання чести та заступництва закону. Тишкевич не звертав на се уваги й усе таки збивав бучу по околиці, а, одержавши р. 1684. „проповідний королівський лист“ на вербовання козацького полку, ему стало спроможно он де як показати себе і навести жах на усіх сусїдів, особливо-ж на тих, з якими ему доводилось попереду позивати ся по судах. Скарги на гвалти Тишкевича сипнули десятками. „Пан Тишкевич, скаржились его сусїди, одержав „проповідний лист“ на козацький полк не стільки для королівської та Речи-Посполитої служби, скільки для того, щоб пригнобити та спозорити шляхотський стаи, щоб знівечити шляхотські хати та маєтності та загарбати собі, жінці й своїй родниї ріжні маєтки та вигоди... бажаючи вернути те, що він ранійше втратив на основі присудів люблинського трибуналу за его попередні злочинства****). Ось що скривджені шляхтичі пишуть про его подїї: „Палаючи пімстою на своїх сусїд, заслужених шляхтичів у Речи-Поспо-

*) Див. NN. XLII. 141; XLVII. стор. 165. та LI. стор. 173.

**) Див. N. XXVIII. стор. 98.

***) Див. N. NXL. стор. 136; XLIII. стор. 144; XLV. стор. 159; LIV. стор. 182. та LXII. стор. 214.

****) Див. N. XVIII. стор. 64 NXXV. стор. 49—50 и инчі.

дитій та її військові за одержані колись приговори інфамії від трибуналів: коронного та литовського і від ріжних „градів“ за его наїзди, грабіж чужих маєтків та інших зроблених ним злочинств, Тишкевич, бажаючи тільки сваволі та пімсти, не вважаючи ні на інфамію, ні на закони цивільні та військові, розставив своє новозатяжне військо по шляхотських маєтках.... Люди его свавольні та нахабні, стоячи постовм, пустошать села, збирають гроші наче-б то постояльні та підводні, селян бють, на хати шляхтичів нападають, грабують їх, шляхтичів рубують, вломлюють ся у селянські комори, на шляхах трактових випрягають коний та волів, кращих забирають собі, а решту загаяють за кілька миль, розбивають подорожних, вози шляхотські й крамарські не розбираючи грабують та розкрадають... села як вороги палять та пустошать; понанивають ся тай ганяють ся за шляхтичами по полях, стріляють на них, бють, мучать, вжуть... Селяни повинні тікати з сіл, шляхтичі, боячись кожної години за своє життя, шукають захисту один у одного, убожують, втрачують кріпаків, живуть у вертепі гіршому ніж підчас безголовя, або першої козацької війни. Підданці починають міркувати про ворохобню, бо бачать таку сваволю козаків, незалежних ні від якої дисципліни, до гурту яких приймають всякого злочинця й дають ему можливість мститись над тим, над ким сам хоче“.*)

Але головним чином приходилось одвічати тим, у кого були позви або взагалі ворожі відносини з Тишкевичем. Наприклад незадовго перед полковництвом, Тишкевич повинен був з приговору трибуналу вернути дворянинови Криницькому захоплене село Варовичі. Набравши полк, він зараз же пішов у се село, поставив у нему значну частину полку і контрибуціями, підводами, грабіжем та иншим зруйнував село.***) — Далі, пригадавши довгий процес з дворянами Харлинськими та Любовицькими за містечко Бишів, він двічі послав відділи з свого полку зруйнувати маєток своїх ворогів, — хабенську волость, а оцісля вломав ся у бишівський замок, заволодів маєтком та добром попередних господарів.***) Після сего Тиш-

*) Див. N. VII, стор. 57—58.

**) Див. NN. XIII, стор. 45 та XIX, стор. 68.

***) Див. NN. XIV, стор. 47; XX, стор. 73 та XXIX, стор. 99.

кевич ограбив та зруйнував маєтки дворян: Якубовського, Скипори, Антонія Потоцького, Поецького та Рончковського, що мали більш менш ворожі відносини з ним. Напади на їх села йшли поруч з мордованням селян, грабіжем їх майна, безчестенням жінок, бійкою господарів й т. и.*) — За рік Тишкевич розпустив свій полк і спокійно доживав віку, користуючись заграбованим, у своїх селах Королівці та Христинівці й у заграбованому Бишові.

Таким чином шляхтичі були непридатними збирати новозатяжні полки козацькі, навіть дочасні. Пересвідчившись у сему, король за рік перестав видавати платню й через се примусив розпустити полки. Регіментарю Дружкевичови, за яким зоставлено було усе таки головне начальство над козацькими полками, наказано видавати вже проповідні листи не шляхтичам, а козакам. Справді з початком р. 1686 тягнуть ся ціла низка нових полковників, що кермують новозатяжними козацькими полками. Сі полки більше відповідають призначеній меті, бо беруть діяльну участь у військових походах, але внутрішній лад від зміни полковників нічого не виграв. Нові полковники, більшістю молодці з козацької вольниці, що ставлять своєю метою перш за все пожитись, погуляти й здобути кошти на гульвю, не дбаючи про те, як їх здобути: чи наймом у військову службу, чи грабованням, чи силуванням й т. и. Звісно, проміж нових полковників попадають ся і люди більш обмірковані, що прагнуть досягти відомого політичного ідеалу народного та повернути на народну користь дочасні тяжкі обставини польського уряду. Але таких, принаймні з початку, була значна меншість і силкування їх, що вимагають якогось часу та попередньої праці, не виникли відразу. Такими людьми були: Палій, Самусь, Искра та Абазин і з початку або зовсім не видають ся уперед, або займають другорядні посади. Вони вибирають місцем для стягання своїх полків переважно степи, які віддано козакам королівським універсалом, пильнують обжити ся тут, викликати колонізацію й скласти настоящі козацькі селитьби. Через се з початку на перший план висту-

*) Див. NN. XV, стор. 49; XVI, стор. 51; XVII, стор. 59; XVIII, стор. 63 та XXII стор. 79.

пають такі удалці, як Апостол Щуровський, Ярєма Гладкий, Василь Іскрицький й т. п. Сї останні уникають від селитьби у степу, де з першу приходиться боротись з усякими недотачами у життю. Вони кидають ся у залюднені місця, де, грабуючи та збиваючи бучу, можна було досить пожити ся та гаразд погуляти. До того-ж і сам уряд польський через свої фінансові справи дав привід козацьким! новозатяжним полкам грабувати та бешкетувати. Гроший бракує, от уряд й надумав, щоби вдовольнити козаків замість платні збором з земських коштів київського воеводства, але тут почув ся брак адміністрації, якій би можна було справити се. от і доручено самим козакам для себе й збирати земський збір. За для сего волости розписано по кількості полків і кожний полковник мав право у своєму районі збирати так зване борошно. Під назвою борошна козаки мали право вимагати від мешканців: видавати гроші на платню, постачати козакам харчів підчас походу, харчувати зимою і, на останку зоставляти усього, що треба для табору: вози з кіньми та упряжю, сокири, коси, барила, лопати й т. п. А через те, що межі того краю, доки можна було вимагати борошна, гаразд не означено, то козаки окрім тяжкого налогу грошового та натурального вимагали ще й ріжних набавок, як припаде до примхи, й розширяли свої вимагання харчів до неймовірної міри: вони заставляли постачати на себе окрім борошна, — порох, оливу, тютюн, сіль, доготь й т. п., то вимагали, як харчів, силу силенну напоїв, яловичини, риби й инчого. На случай неможливости або змагання що до задоволення, то вони, не вважаючи на стан, били, силували, грабували й т. п. мешканців. Оттак купи козацької вольницьї пустошили київське Полісся майже 10 років.

Під кінець 1685 р. полковник Макуха став збирати харчі у місточку Городницї.*) Один з лицарів сеї вольницьї самий голінний та найнесоромлівійший полковник Павло Апостол-Щуровський того-ж 1685 р. зруйнував поборами маєтності дворянина Ельца, а потім перейшов за збором у брагинську волость й не переставав харчитись у київському воеводстві до 1692 р.**)

У такіж відносини до краю та до єго мешканців

*) Див. N. XXXIV, стор. 199.

**) Див. NN. LXII, стор. 212 та XLIV стор. 148.

стає і православний шляхтич Василь Искрицький, тесть миргородського полковника Апостола; Искрицький мав значні маєтки по київській околиці. У 1689 р., як чоловіка повномочного, король послав Искрицького на Україну, зібрати козацький полк і доглядати за инчими полковниками*); але замість останнього він почав, вимагаючи наче-б то борошно, грабувати волости не згірш инчих своїх товариств.**)

По між свавольних козацьких полковників визначає ся буйством якийсь Ярема Гладкий. У 1690 р. він служив Самійловичеві, як „охотницький“ полковник; кинувши сю службу, він помандрував на Запороже, а потім під кінець 1691 р. найняв ся до польського уряду. Набривши козацький полк, він отаборював ся як і другі у київському Поліссі й заходив ся збирати борошно. Під приводом сеї контрибуції, він до краю обібрав селян: гроші, худоба, хліб, навіть одежа ставали власністю козаків Яреми. Самих селян били й мордували, а жінок

*) Соловьевъ т. XIV, стор. 167.

**) У 1691 р. Искрицький розграбив чернігівську та хабеньську волости, а своїми пеними розігнав з них мешканців; зараз же після сего він розорив уницьку волость, що належала до уніятського митрополіти, яко власність. На другий рік Искрицький подав ся у Варшаву, але zostавлені ним: наказний полковник — Атанасій Пиляй та полковий осаул Музей, так щиро збирали борошно, що всі урядники та дворяни київського воеводства подали загальну скаргу в суд на везносимі утиски та образи, які терплять від козаків сего полку. Коронний гетьман й до того вже здержував Искрицького своїми універсалами а тепер звернув увагу на загальну скаргу дворян й звелів Искрицькому вдержатись на далі від беззаконня та видати усіх козаків, що провинились й за грабіжів та насильства, через скаргу шляхтичів київського воеводства, віддати до військового суду. Гетьманський наказ еозий віддав осаулові Музейю, але на сему діло й стало. Искрицькому поталанило гак вилити на гетьмана, що останній не тільки ушпив діло у військовому суді, але й почав клопотати за Искрицького у люблинськiм трибуналі, куди на другій рік київські дворяни перевели сей процес 1694 р., полковник Искрицький ще існував і єго наказні полковники: Кевлич та Мартин, не звертаючи уваги на режіментарські універсали, грабували волости ріжні, покликаючиє на те, що збирають борошно. Так, того-ж таки року вони ограбили олевську волость, а збирали вони контрибуцію з усякими бешкетами та силуваннями. (Див. NN. LXIII. стор. 217; LXIV, стор. 221; LXV, стор. 223; LXVI, стор. 226; LXX, стор. 236; LXXIII, стор. 241; LXXIV, стор. 248; LXXV стор. 249; LXXVI, стор. 251; LXXVII, стор. 253; LXXXII, стор. 272; LXXXVI, стор. 281 та LXXXIX, стор. 288).

їх безчестили.*) Полк Яреми такої набув жахливої слави, що пани і селяни з зброєю у руках пробували відбитись від козаків. Так сотники з сего полку мусіли були штурмувати місточко Хойники, гадаючи стати там постовм та зібрати борошно.**)

Окрім грабіжів та силувань, з якими збиралось борошно, козацька вольниця та її ватагі були страшним тягаром для краю через невпинну бучу, нехтованне усякого закону та нічим необмеженої жадоби до бійки, знущання та безправя, що викликалось хвилиною примхи або бажанням забавитись. Кількість скарг з сего приводу переважає навіть число скарг та грабіжів, які зробили козацькі полки. Ось кілька зразків: полковник Апостол-Щуровський, стоячи постовм у місточку Брагині, зустрів на улиці шляхтича Ловицького і йому не впадобалось єго обличчя. Щуровський зараз же почав, не говорячи лихого слова, бити єго, а потім звелів козакам вибити єго киями та кинути під варту. Тільки на другий день Щуровський згадав про випадок і звелів випустити Ловицького.

Той самий Щуровський, зустрівши на весіллі шляхтича Котарського, попобив єго ні за що, ні про що. Далі, довідавшись, що шляхтич Чеховський доносить гетьманови про єго безчинства, Щуровський звелів козакам ловити єго по дорогах і потім двічі посилав своїх сотників до Котарського. Козаки, не заставши хозяйна, били та розгнали челядь, стріляли одним тільки порохом у єго жінку, обіцали, уловивши чоловіка, на місці вбити киями й т. и.***) Полковник Искрицький, кватирючи у місточку Демидові, вигнав з замку управителя місточка — шляхтича Скорунського й забрав сей замок під свій постій; звелів перестати викоувати залізну руду; а потім, виходячи з Демидова зруйнував сей замок. Потім, злучившись

*) Таким чином Ярема спустошив маєток овруцької єзуїтської колегії, звідгіль він перейшов у чорнобильську волость й так само обібрав її. На другий рік Ярема тажже точнісенько ограбив село Обиходи, волость демидівську й т. и.

**) Акты Запад. Россія т. V. стор. 241 та 242, NN. 213 та 214; Летопись Величка, т. III, стор. 190; теж див. NN. XCI, стор. 395; XCII, стор. 302; XCVI, стор. 315; XCVIII, стор. 39 та CX, стор. 351.

***) Див. N. XLVI, стор. 162.

з полковником Яремою, вони вдвох напали як раз у ярмарок на містечко Народичі, захопили усе харчі, виголосили, що усім, хто прийшов на ярмарок, думають відтяти бороди та рвати ніздри. Колиж нарід розбіг ся через таку похвалку, то вони звернулись до тутешних жидів та міщан і примусили їх відкупити ся від тої кари.*)

Безлад, який чинили козацькі наємні полки, збільшував ся ще й від норову самої шляхти, що не вступала козакам своєю сваволею та охотою до івалту та насильства. Те, що в краю були козацькі мілїції, давало неспокойним шляхтичам спромогу за гроші придбати силу, щоб піти заїздом на хату та добро сусїдів. У приведених актах ми знаходимо силу слїдів того, що козаки за гроші охоче брались услугувати у заїздах, а шляхтичі виявляли бажання, скористуватись такими послугами.**)

Таким чином зібрані королем козацькі полки, хоч і постачали якесь військо підчас походів, але за теж у час, коли не було походу, заводили повну анархію по тих місцях, де доводило ся їм зимувати або збирати платню та провіант. Шляхтичі київського воєводства, що більш усього терпіли від безладу, що чинили козаки, без перестану сипали скарги на козаків, до короля, коронних гетьманів, трибунальних та город-

*) Див. NN LXVIII. стор. 231 та LXXI, стор. 237.

**) Так у сварці двох родин дворян Дідковських, то одні то другі користують ся запомогою козаків з полку Данила Федоровича, щоби пригнїтити супротивника. (Див. NN. XXXV, стор. 122 та XXXVI, стор. 124). Дворяни Радзїлинські з запомогою найнятих козаків відібрали від Степана Трипольського маєток, про який спорились, заводили его двором, нічної доби вигнали з двора его жінку, а добро віддали грабувати козакам. (Див. N. XXXVI, стор. 126). Дворяни Скальковський та Войнилович на перемїну наймали козаків, щоб нападати один на одного, а потім тіж самі козаки ограбили обох, мабуть рахували, що їх не гаразд, по умові, вдоволено. (Див. N. XXXVIII, стор. 133 та N. XXXIX, стор. 134). Точнісенько так само дворяни Горчинський та Рудницький на перемїну наймали козаків з полку Искрицького, заїздили один на одного, один одного били, грабили та закидали до острогу. (Див. NN. LXXIX, стор. 261 та LXXX, стор. 264). Дворянина Пашинський, найнявши козаків з полку козацького полковника Килїяна, напав з ними на селитьбу дворянина Болсуповського, що ворогував з ним, і, скалїчивши его жінку та брата, заграбив добро. (Див. N. LXXXV, стор. 277). Дворяни кумановські наймали козаків, щоб вбити шляхтича Сачинського. (Див. N. CXXXI, стор. 400) й т. и.

ських судів. Скарги були особисті, — від імени скривджених і гуртові — від шляхти усього воеводства або від імени повітових та судових урядників. Так р. 1687. городські судові урядники київського воеводства подали протест на те, що їм через козацькі розбої не можна ні вільно проїхати до своїх міст, ні поручитись за безпечність судових засідань, а через се вони визнають за потрібне відročити судові „рочки“). Р. 1692. усі дворяни з київського воеводства подали дві колективні супліки: одна — на полковника Искрицького, за єго насильства, друга — на реґіментаря Дружкевича за те, що він замість того, щоб вживати козаків для оборони меж Речи-Посполитої, поставив їх на постій по маєтках дворян київського воеводства, де дозволяє їм грабувати та руйнувати шляхотське добро так, що як кажуть вони: „По усему обшарі від річки Ірпеня до Славечни та Случі все буває спустошення та руйнування, катовання та убійство людей, напади на шляхотські оселі, грабіжі усього добра; так що нікому не можна бути безпечним за себе та вважати своє добро забезпеченим“). Точноєсьнюж таку супліку подала шляхта київського воеводства р. 1696. на реґіментаря Вільгу, що змінив Дружкевича, але так само як і Дружкевич не міг викорінити безладу, який виходив з самого устрою козацького ополчення та з звичаю тих людей, що складали єю міліцію***).

Польський уряд не спроможен був вдовольнити шляхту. На те, щоб раз на все спинити буйства козаків, перш за все треба було почати з того, щоб відібрати у козаків право збирати борошно. Але тим часом гроший на платню не було, виходить, що збирати борошно треба й на далі. Аби-ж тільки реґіментарі або гетьмани попробували зменьшити або обмежити сей збір, то козаки зараз же сповіщали, що вони не підуть у похід, доки не дістануть усього, що належить їм****). Щоб

*) Див. N. XLIX., стор. 170.

**) Див. N. LXVII., стор. 230.

***) Див. N. CIII., стор. 330.

****) Ambroży Grabowski, Starożytności historyczne polskie, т. II. стор. 532. Мабуть задля незнаємости сего видавця з українсько-руською мовою, хоч і з дуже цікавого матеріялу, вийшла чудна помилка у наведеному документі: слово борошно (у вузькому розумінню значить — мука, у широкому

на який час заспокоїти шляхтичів, уряд ужив двох засобів: один — регіментар або коронний гетьман строго наказував козакам, щоби вони не вимагали харчів з шляхотських маєтків, або щоб вийшли з одної або другої волости. Такі накази все зоставали ся несправдженими, але уряд вважав, що виданням їх, принаймні з формального боку, складав з себе перед шляхтою одвічальність. Другий захід, якого уживали рідше, був у тому, що переміняли регіментаря себ то головного начальника козацьких ополчень. Станислав Дружкевич, каштелян любачівський а потім холмський, постановлений регіментарем ще за час віденського походу р. 1683., був на сій посаді до 1692. р.; а сего року за невдачний похід за Дністер та й, мабуть, через вище наведену скаргу шляхти київського воеводства, его зсадили. Замість Дружкевича на чолі козаків з початку 1693. р. появил ся волинський шляхтич Бальцер Вільга, що й урядував ще й тоді, як Дружкевич ходив у походи. Він був на сій посаді до 1696. р. і так само як і Дружкевич не знаходить можливости спинити козацьку бучу та грабованя а навпаки ще, під впливом обставин, нерідко повинен був потуряти їх вимогам. Так примушений козаками, він мусив скинути полковника Манька, якого задобрили пани і який вдержував свій полк від збору контрибуції, і затвердити на сій посаді обраного козаками замість Манька, полковника Кривоносенка, а також визначити козакам волости для збору провіянту*). Навіть на случай щирого бажання, перепинити грабовання козаків, він викликав їх з волостий не инче, як під умовою походу військового**). Хоч і сам регіментар був не від того, щоб не поживитись, коли було можно. Так він підчас військових переходів ограбив маєтки дворян: Ельця, Сурина й ин.***).

— провіянт) видавець зробив з него Borosin і бере се слово за імя одного з козацьких ватажків. У редакції проскочила ще й друга помилка: наведений документ підписав — kasztelan Chelmski — без прозвища; видавець перемішуючи Chelmski (Холмський) та Chelminski (Кульмський), називав прозвище Кульмського каштеляна Пржебедовського, замість сучасного ему Холмського каштеляна, який і був ніхто инчий як регіментар Станислав Дружкевич. (Див. у теперішньому томі N. LXVII., стор. 230).

*) Див. N. LVI. стор. 196.

***) Див. N. LXXXVI. стор. 281.

***) Див. N. LI. стор. 215 та XCV. стор. 313.

Р. 1696. шляхта кіївського воєводства подала на него так, як колись на Дружкевича скаргу. Шляхта дорікала Вільгови за те, що він зовсім не спиняє козаків від насильств, що навіть не живе вкупі з войском, а на случай, як єму й пожаліють ся на єго підданців, то він не накладає на них ніякої кари*).

Тим часом у Полїсї найняті козацькі полки чинили отсею ворохобню, на самій Україні серед степу йде діяльна кольонїзация, що мала на метї відновити людність у спустїлій сторонї, дати сїй людности козацький устрій і потім, поселившись, зректись від залежности від Польщі та з'єднавшись з східною половиною України, перейти вкупі з останньою під протекторат Московського уряду. Сю задачу, що була постійним бажаннем усеї людности, стали стежити деякі з найнятих польським урядом полковників. Вони зрозуміли, що з королївського універсалу, яким віддавались козакам обширі степи, можна добре покористуватись для народу, от вони й скористувались з сего. Товариші їх кинулись на залюднене Полїсся задля поживи, а вони почали дбати укріпити ся на степу, де їм можна було сподівати ся на тим більшу безпешність своєї проби, бо шляхтичі, що терпіли від бучи та грабовання других козацьких полковників, не тільки не перешкаджали їм у кольонїзації, але навпаки дуже раді були, що сим вони збавлять ся хоч від частини грабившої їх вольницї. Поміж полковників, що оселили ся у відступлених королем степах, особливо виступали на перед: Искра, Самусь, Абазин та Палїй. Захар Искра та Самусь (Самійло) Іванович (прозвище єго невідомо) брали участь, як охочекомонні у походї Собєського під Відень. Мабуть ще у походї вони звернули увагу на себе і через се зараз же, як вернулись з походу, одержали „проповідні листи“, щоб формувати полки козацькі. Набравши полки, вони стали у пустелї: Самусь — у Богуславлї, Искра — у Корсунї, і почали осаджувати околицї сих міст. Щоб відрізнитись від инчих найнятих полковників, вони, бажаючи яєно зазначити земський характер, який вони старають ся надати козаччинї, стали звати себе замість охотницьких, — полковниками богуславським та корсунським. Вони ходили з Собєським у похід і проти Турків

*) Див. N. СШ. стор. 330.

і тим забезпечували собі право володіти зайнятими земляками*). Так Искру у походах короля в Молдавію за 1686—1687 рр. ранено і він у нагороду потім дістав у державу собі й своєму нащадкови землю біля Житомира**). І опісля навіть, коли р. 1701. польський уряд і бажав уже знищити козаків, а усе таки вважав за потрібне зробити внесення про нобілітацію Искри та его синів: Івана, Климунта та Григорія, щоб за-добрити Искру. Але сеї нобілітації не вдалось справдити і через протест дворян київського воеводства та сам Искра був бай-дужний до неї***). Ще більш дійсню заемогу додав королеви, за час его походів Самусь, який дуже щасливо відбивав та-тарські загопи, що насакували на Україну, віднімав у них бранців та турбував Турків на Поділля; король прислав ему у нагороду титул наказного козацького гетьмана та гетьманські клейноти: булаву, корогву й т. и., а також запрошував его на життє у Винницю або Немирів й прийняти під свій уряд всі козацькі полки****). Цілком певно не можна зазначити час, коли Самуся признано гетьманом, але мабуть се трапилось р. 1693. Р. 1692. регіментар Дружкевич називає его ще пол-ковником і у своєму справозданні до короля застерегає, що Самусїв полк оселений і дуже людний, а через се у него й трапляєть ся потяг до ворохобні* *). Р. 1694. він, коли вже титулував ся наказним гетьманом укупі з регіментарем Вільгою та править усіма козацькими полками, а р. 1696. стає неза-лежним козацьким начальником; принаймні коронний гетьман передає вже через него свої накази, що до козацьких полків†).

*) Літопись Величка, т. II. стор. 533 та 550.

***) Zaluski, Epist. hist. fam. т. I. ч. 2. стор. 965, 966, 998 та 1001; также див. N. LXXII. стор. 239.

****) Див. N. CXXX. стор. 403.

*****) Літоп. Грабянки, стор. 241. Ригельманъ, ч. III. стор. 13. Літоп. Рубана, стор. 145.

* *) У марті 1692. р. ми зустрічаємо на посаді наказного козацького гетьмана якогось Гришка, про якого Дружкевич у серпні 1692. р. пише „Палій підбив до бунту покойного Гришка“ (Див. Ambr. Grab. Staroż. hist. polsk. т. II. стор. 531 та N. LXIX. стор. 235).

†) Ambr. Grabowski, Staroż. hist. polsk. т. II. стор. 532; Літопись Ве-личка, т. III. стор. 260. а теж див. N. CII. стор. 329.

Поруч з Самусем по спустошеній Брацлавщині близько р. 1690. з'являється полковник „подільський“ Абазин, який діяльно розвиває козацьку колонізацію там, де за Хмельницького колись були полки: брацлавський та кальницький. Регіментар Дружкович, що застерегав р. 1692. короля, буцім то полки Самуса і Абазина доволі численні, а полчани їх тягнуть ся до ворохобні, тепер подає звістку, що нові козацькі селитьби без перестану заводять ся по околицях Немирова, Винницї, Ілонець та Брацлавля. Абазин жваво відбивав ся від татарських нападів на его полк і був у тісному звязку з Самусем та Падєм. Через Палія Абазин зійшов ся з Мазепою, якого й сповіщав про рух Турків та кримської орди*). Ще далій на захід від селитьб Абазина до самого Дністра пробувались завести нову козацьку колонізацію: туди переходили молдавські виходці і складали козацькі відділи під ріжними назвами рот, сотень й т. н.**).

Але чоловіком, що найбільше попрацював на ниві відродження козаччини, що цілком розумів народні бажання і що вмів прокласти сим бажанням дорогу серед важких обставин того часу, таким чоловіком був білоцерківський полковник Семен Іванович Палій. Він був останній заступник давно зародившої ся і перенятої чуттем народу політичної та громадської мети і пильнував до неї жвавіше та щиріше, за усіх інших козацьких ватажків; тим то і став любим лицарем народним. Сила думок й переказів про Палія зацілїла й до сего часу в народї. Народні легенди окружили імя свого лицаря містичним величєм, надїлили его неприродними прикметами і завели его до гурту найлюбїйших народних лицарїв***).

*) Ambr. Grabowski, Staroż. hist. polsk., т. II. стор. 532; Літ. Величка, т. III. стор. 219.

***) Див. N.СL. стор. 449.

***) У народних переказах Палій стає чоловіком надїленим надзвичайною фізичною силою та знанням таємничих, непоборимих засобів воювати; він стріляє з гармат, заряджаючи їх „навхрест“, невидимий переїздить через ворожий табір й т. н. Сила его о стільки велика, що окрім его власного, випробованого коня, ні одна коняка не то що не може знести его на собі, але валить ся на землю аби тільки поклав на неї руку. „Палій був лицар-багатир, каже народний переказ, і вмів він від всячини замовляти“ — а через се ніхто

А все-ж таки серед містичної обстанова народних оповідань цілком зберіг ся історичний характер діяльності Палія і ясно проглядає серед алегоричної форми переказів. Ось, наприклад, оповідання про народження Палія, яким народна фантазія характеризує значінне его, яко обновителя у західній Україні козаччини давно вже завмершої: Пішов селянин орати поле і щось зачепив у землі лемішем, придивляється, аж у борозні лежить здоровенна мертва голова: „се повинна бути голова якогось славного лицаря“, подумав селянин і поніс її до дому, щоб відправити по невідомому лицареві панахиду та поховати его голову. Прийшовши до дому, він поклав голову на лаву і сів вечеряти з родиною. Повечерявши, жінка глянула на голову и промовила: „Певне на своєму віку ся голова багато переїла хліба“. — „Буде вона ще їсти“, — відповіла сама голова. Переляканий селянин спалив голову, але его дочка, помилившись, замість соли покоштувала тієї вапни, що зісталась від спаленої голови, та з того й заваготноїла. Пан довідавшись про се, відібрав і знївечив перегорілі кости багатиря; але годї було ему спинити народження лицаря. Сей багатир і був „добрий козак“ — Семен Палій. Далі у оповіданню про первоначальне життя Палія, его виставляють чоловіком призначеним з гори, щоб бороти ся супроти усякого з'явлення нечистої сили“. Ось кілька варіацій народного оповідання, де нарід пильнує з'ясувати, яким побитом его лицар дістав свою назву. Семен пішов на Запороже, але не міг добитись від козаків відповідної ему шаноби, бо не міг вказати на свій рід, бо не було в его і прозвища. Ся аристократична перебірчивість запорожців роздратовала его, от він і „спалив атаманський курінь“, за се его й прозвано Палієм. По другому ва-

не міг его ні побідити, ні узяти в полон, куля его не брала, шабляка его важила 5 пудів, кварта якою він пив — у пів відра. Як провинить ся бувало козак, то Палій замість кари заставляє нести свою шабляку; „кречче бідний, несучи, а козаки глузують з него“. Але народне оповідання додає, що надзвичайна сила та знання надано Палієви з неба: „він не волшебством, а янгольским чином воював“. Побожність Палія були на зразок усім: Палій стрів церкви і багато вбирав їх, каже переказ, а до того ще він мав звичай, пострівши церкву, закопувати під нею великі гроші, щоб було за що полагодити, як дуже вже постарієть ся. (Див. Записки о Южной Руси Куліша, т. I. стор. 115—128. Легенда записана Л. В. Ильницьким в с. Великій Снітинці).

риянтови Палій побачив, що на кручі над річкою сидить чорт та оскоряєть ся, от він — вистрелив, а „нечистий“ і розлив ся вогнем та горючою смолою. З сего часу й стали звати Семена — „Палїєм, бо він чорта спалив“. Кошовий, що був при сему, сказав єму: „Иди на Україну і винишуй всяку нехристь, я бачу, що ти чоловік угодний перед Богом“. І справді, додає оповідання, Палій став страшним і Полякам і ордї, і один він зміг спинить зрадника Мазепу*). Таким чином народний переказ, вбачаючи у Палїєви чоловіка, призначеного боротись з нечистою силою, вкупі з тим вказує і заступників сеї сили з народного погляду.

Про Палїїв родовід лишило ся мало відомостей. Усі літописці згоджують ся на тому, що Палій родом з Борзни, що звідтіль він і пішов на Запороже, а потім перейшов на королївську службу і що, одружившись у Хвастові, там й оселив ся і про него пішла чутка як про одного з завзятих козацьких ватажків. З суплїки, що р. 1775. через Румянцева подав до царицї піи Іван Гурковський, який виводив свій рід від Палїєвого брата, знати, що дійсне прозвище Палїя було Гурко. Палій був родом з Батурина, де й мав пополам з братом хату. Палїєм же продражнили его запорожеським звичаєм на Сїчі**).

По листах та хорошому письму***) можна гадати, що він придбав гарну для того часу осьвітї, певне у київській колегїї. Довгий час він зіставав ся у рідному краї, записавшись у компут нїженського полку. У селі Пухівці зістали ся неясні перекази про Палїєву відвагу за молоду та ті небезпечности, яким він під'упав за час колотнечі по Україні****). Ще у рідному краї Палій одружив ся і, мабуть овдовівши, подав ся на Запороже. Принаймні зісталось за певне відомо, що р. 1677. Палій видав свою дочку Параску за Антонія Танського, що потім був полковником білоцерківським та київським* *). З За-

*) Записав А. П. Лоначевський на околицях Білої-Церкви у селі Гребінках. Теж „Основа“ 1861, р. ноябрь та декабрь, отдѣль XI.

***) Див. Н. ССХСІХ. стор 784.

****) Историческій Русскій альбомъ Погодина 1853. р. N. 145.

*****) Черниговскія епархіальныя вѣдомости 1868 г. N. 7. часть неофициальная, стор. 256—257.

* *) Добро Танських перейшло спадщиною, як посаг, до Александровичів, у яких і збереглась чаша відлита у честь сего шлюбу з надписом: Антоній і Параскевія 1677. года. (Сповідив М. Н. Александрович).

порожа підчас віденського походу, або зараз після него Палій, перейшов на королівську службу. Тут він оселив ся у Хвастові і одружив ся у друге з дочкою якогось Сави, що довго потім був щирим его співробітником*). З ничих родичів Палія згадуєть ся тільки про его пасинка — Семашка та небожа Чеснока**). От і всі відомости про первоначальну біографію та родинні відносини Палія. Відомости про перші події Палія на польській службі не менш вбогі. У перший раз імени Палія зустрічаєть ся під р. 1688., яко козацького полковника, а до сего часу всі історичні жерела мовчать про него. А тим часом властива в продовж часу від 1683—1688 рр. він і поклав перші підвалини до міцної кольтонізації та відродження козаччини на південно західній Україні. Р. 1688. Палій у перше звертаєть ся до Москви, просячи прийняти „его зо всіма військовими та осілими хвастівськими людьми під свою державу***)“. Московський уряд відмовив ему. З сего добре знати, що околиця, де осів ся Палій, встигла з голого степу стати залюдненою країною а те непорозуміння з польським урядом, що виявилось зараз же після сего, свідчить про те, що характер селитьби, дарма що вони давали військові вигоди, дуже дрович шляхту.

На підставі того, що універсал 1684. р. віддав козакам Україну, Палій і наважив ся зайняти своїм полком, на вербованим „з запорожських козаків, з мійських гультаїв та з усякого зброду***)“, територію колишнього козацького білоцерківського полку. Такий вибір мав доволі вигідні умови: з одного боку місцевість сходилась межа з межею з Києвом і можна було зноситись через київських воеводів з Росією і з лівобережним українським гетьманом. З другого боку вона межувала з залюдненим, хоч і під польською владою, київським Поліссям; таким побитом можна-б було, коли-б поталанило відбити від Поляків усю отсю країну. Але селитьба у білоцерківським полку мала і деякі свої невигоди. На сій території була доволі значна фортеца з польською залогою. Після спустошення західної

*) Літопись Величва, т. III. стор. 132. Amb. Grabowski, Staroż hist. polsk. т. II. стор. 131; теж див NLXXVIII стор. 260.

**) Otwinowski, стор. 15. та NCXXIV. стор. 360.

***) Соловьевъ, т. XIV. стор. 174

**) Літопись Рубана, стор. 146.

України Поляки вдержали за собою тільки дві фортеці у обезлюдненій стороні: Немирів та Білу-Церкву; останню Поляки уважали важним для себе стратегічним пунктом, через се вони і не здали її Туркам відповідно умовам буцацького договору. Потім завзято боронили її від спокусок Дорошенка та Татар і, не вважаючи на омаль своїх військових потуг, держали тут доволі значну залогоу і досвідчених комендантів. Близкість сеї фортеці була невідповідна бажанням Пал'я, але він сподівався, що чи рано чи пізно, а властиве через се близьке сусідство йому випаде нагода заволодіти сею фортецею. Звісно, без сего не можна було й думати про міцне виконання єго замірів. А доки що через те, що не можна-ж було селитись близько фортеці, Пал'їй обрав инче місце, не менш важне для Поляків, хоча й з иншого погляду. Він обрав цілком спустошене тоді місто — Хвастів. На скільки Біла-Церква через військове значінне була дорогою Полякам, на стільки-ж дорогим для них був і Хвастів у релігійних відносинах. З сею місцевостю католицька єрархія Речи-Посполитої здавна звикла сполучати всі свої надії на пропаганду латинства у київській єпархії, яка поки що у буквальному змісті слова була „in partibus“. Ще у половині XVI. в. Хвастів відкупили від Макаревичів київські єпископи. З того часу вони запобігають усіма способами досягти того, щоб зробити з свого маєтку розсадник діяльної католицької пропаганди. Р. 1612. єпископ Радошевський заснував у Хвастові єзуїцьку колежію. Патри зараз же розжились на чудовний образ, а проповідники їх пильно узялись привертати православних до католицизму. Швидко вони склали цілу католицьку парафію з навернених у католицизм хвастівських міщан. Ще трохи ранійше єпископ Верещинський заснував у Хвастові польську друкарню, де друкувались богословські та політичні трактати, що повинні були літературною стежкою підпирати єзуїтів*). Ся пропаганда спинилась тільки за Хмельницького: але київські єпископи не так то легко зрікають ся того, що вже раз розпочали. Р. 1689. Андрій Хризом Залуський подав звістку до римської конгрегації, що хоч він тепер і може порядкувати ледві $\frac{1}{20}$ частиною своєї

*) Rulikowski, Opis powiatu Wasylkowskiego, стор. 66—71.

епархії, бо вся решта відійшла або до Росії, або захоплена Палієм, що засів у Хвастові; а усе таки він сподіваєть ся вернути втрачене і поки що не залишає без перестану розселяти, не вважаючи на велику небезпечність, черців місіонерів, „щоб навертати схизматів та вкріпляти католицьку віру“*). Очевидячки, ксьондзи вижидали тільки слухного часу, щоб знов зробити Хвастів осередком своєї пропаганди. Мабуть бажання попередити поворот ксьондзів на Україну і було одною з найважніших причин, через які Палій і обрав се місто осередком своєї колонізації. Осівшись у Хвастові, Палій почав піклуватись про залюднення краю; він виголосив право свободи, гарантуючи поселенцям козацькі права. Усіх людей, що селились по Хвастівщині, записувано у козацький полк, що був на службі у короля та Речи-Посполитої. Таким чином народ набував законне право на існування і козащина відновлялась цілком у народному розумінні. А Палій, як се ясно показують дальші его події, сподівав ся таким чином швидко збільшити і свою потугу і свою популярність. Після-ж сего він сподівав ся, користуючись з нейтральности свого ґрунту, на протекцію Росії. Задля сеї мети набута ним слава та любов народу повинні були злити у одну нову козащину, що виростала серед меж Речи-Посполитої. На останку, придбавши поруку у протекції московській, можна було сподіватись і на те, що вдасть ся вигнати усю шляхту з південно-західного краю і прилучити сей край до козащини принаймні до тої межі, яка з часів Хмельницького стала для народу заповітною себ то по ріку Случ. Щоб досягти сеї мети, дуже близької до народної душі, Палій безупинно працює у продовж 20 років, які і стають останньою добою існування козащини на Правобережжі.

Перші проби Палія йдуть доволі успішно. Переселенці приходять на Україну з усіх усюд: до него йдуть і Запорожці, і Молдавани, що шукали спокою де небудь поза рідною країною, яка у той час була ареною довгої турецько-польської війни. На Україну перебирались і селяни з Поділя, занятого Турками, і Русини з Червоної Русь, над якими вже три віки панує

*) Zaluski, Epistolae historico-familiares, т. I. ч. 2. стр. 1112.

польська шляхта. „На Підгір'ю, по околицях Сянока та Перемишля, майже що не цілі села спустіли“, каже між инчим польський сучасний письменник. У Хвастівщину втікали від панів селяни з Волині та Полісся, навіть забігали польські хлопцї.*) Але найбільше число переселенців і у Хвастівщину, і у полки Самуся та Искри йшло з лівого боку Дніпра. Мазепа нарікав, що правобережні козацькі полковники, наперекір умовам, позаводили слободи: у Мошнах, Дрaбівці, Корсуні, Богуславлі, „що їх осадчики переманюють та підбивають нарід з лівого боку Дніпра; встерегти-ж утікачів трудно, бо не можна-ж поставити варту понад усім Дніпром“, що до Палія перейшло багато козаків з Переяславської сторони**).

До переходу народу з Лівобережя на Правобережжя, причиною ся те лихе становище на Лівобережжі, про яке ми вже згадували раніше. Після Самійловича стан народу не то що не поліпшив ся, а, через особистий погляд нового гетьмана, ще значно погіршав.

Для свого часу Мазепа був чоловіком дуже освіченим, але сю освіту він придбав у Польщі. У душі колишнього королівського пажка та придворного міцно засіли відомі державні ідеали, первообразом яких була шляхотська Річ-Посполита. Мазепа остро став супроти історично-вироблених бажань усеї кількості свого народу. Мазепу дивувало прямування народу до рівноправності, ненависть до паньства та мужицькі інстинкти. Мазепа гадав, що брак шляхотства на Україні і ненависть народна до паньства склали ся не історичними подіями, корінєм отсих завязий, він не шукав у племінних рисах двох народностей а вбачав їх у темноті народній і у недостатці цивілізації. Мазепа, ставши гетьманом, дав за рік заповнити сю недостачу. Усеї єго заходи прямували до того, щоб на Україні лівобережній виробити шляхотство і поставити до него поспільство та козацьку голоту у такі самі відносини, які існують поміж шляхтою та поспільством у Польщі. Він запрошує до себе на службу шляхтичів польських і складає з них почесний

*) Соловьевъ, т. XIV, стор. 214. Otwinowski — Dzieje polskie pod panowaniem Augusta II. (виданне друге), стор. 12; теж дав. N. CXVI. стор. 365.

**) Соловьевъ, т. XIV. стор. 318 та 320.

відділ, так званий „гетьманські дворяни“*). „Тепер у Малоросійському війську усі начальники усе Поляки“, — писав кивський воевода князь Барятинський, — коло Обидовського, Мазепиного небожа, не має ні одного слуги козака... Гетьман держить у милости та догляді тільки охочекомонні, компанійські та сердюцькі полки, сподіваючись на їх вірність, а у сих полках нема ні одного урожденного козака, — усе Поляки“**). Щоб завести родоу аристократію, він організував нову клясу, відмінну почестями та привелеями, — бунчужних товаришів, куди попадали сини козацької старшини з гетьманського вибору. Оцеї бунчужні товариші вкупі з відділившимися з народу ще ранійше значними та військовими товаришами стали зав'язу родового дворянства на Лівобережжю***). Розвиваючи дворянство, Мазепа пильнував підбити під него не тільки поспільство, а й простих козаків. Він потурав старшині записувати козаків до гурту своїх тяглих людей і одніматися від них землю. „У козаків, пише князь Барятинський, велика скарга на гетьмана, полковників та сотників за те, що попередні їх вольности усі відібрано, а їх повернено у підданство, щоб скасувати старих козаків; усю землю поділено проміж козацькою старшиною: з того села, що колись виходило на службу чоловіка з півтори сотні, тепер йде ледві п'ять, шість чоловіка“****). І навпаки, що до посполитих людей, Мазепа вкупі з старшиною, що була навколо него, пильно доглядають, щоб тягли люди не виходили з своєї верстви, записуючись у козацькі сотні. Гетьман розслав універсали, у яких було сказано: „пильне упиномас і приказуем, аби нигдє ново козаки съ тяглих людей не уписовалися у реестер козацький“* * *). Наостанку за Мазепи у перше після Хмельницького появилася на Лівобережжі панщина, як додаток до податку та чиншів, які виплачували державцям селянам†).

Через се звісно, увесь загал людности вороже дивився на Мазепу і на ту старшину, що поділяла гетьманські погляди:

*) Літопись Величка, т. III. стор. 442.

**) Соловьевъ, т. XIV. стор. 317.

***) Бантышъ-Каменскій, т. III. стор. 224.

****) Соловьевъ, т. XIV. стор. 317.

* * *) Акты западной Россіи, стор. 220. N. 185.

†) Лазаревскій — посполитые крестьяне, стор. 35.

„Минулим лїтом, пише князь Барятинський, козаки з київського полку за малим не вбили свого полковника Мокієвського, за єго побори. Гетьман у походї стояв полками нарізно, бо бояв ся козацького бунту; і як би всі полки стояли вкупі, то козаки мали повний замір побити всю старшину“*). Сам гетьман розумів сю неприхильність до него народу і ніколи не вважав себе доволі забезпеченим. Окружений найнятими компанійськими та сердюцькими полками, він, задля більшої безпечности, випросив у Москві ще полк стрільців, щоб чатував біля него. Таке хитке становище гетьмана та ненависть до него народу прямо кидалось у вічі. Так мандрівець, що тільки трошки поїздив по Лівобережю потує: „Тільки він (батуринський замок) і держить ся що московськими стрільцями: на чатах тільки вони одні і стоять. Тут живе цілий полк стрільців Аненкова з Арбату. А гетьман тільки стрільцями і держить ся, а як би на „хохлів“, то давно-б вже скрутили голову єму та стрільців боять ся; та він же їх і жалує: харчі дає без перестану, але без них і не ступить“**).

О скільки нарід не любив Мазепи, о стількиж серце єго лежало до Палїя. На думку голоти, один тільки Палїй і розумів її потреби, її бажання, один тільки він і достоїн був унаслідувати назву „козацького батька“, що дано колись Хмельницькому. Мазепу дуже турбувала популярність єго суперника, що росла що дня. „Палїй проміж військових людей має повагу і багато чинять за єго приводом... як туболец, у таку вже увійшов значність поміж товариством.... що через него відє перешкода українським порядкам... багато люду звідєля він потягне за собою і у пришлї часи заведе поміж народом отут чвари“, — писав Мазепа до царів. До Мазепи доходили чутки, нїби козаки гуторять проміж себе: „Дамо Палїєви гетьманство, доручимо єму всі клейноди; Палїй знає, як прибрати до рук українських панів“***). — Мазепа ясно почував, що Палїєва популярність не тільки принижув єго особисті гордоці, не тільки збурує у нему почуття заздрости, — він бачив, що ся попу-

*) Соловьевъ, т. XIV. стор. 317.

***) Путешествіє въ Св. землю свяц. Іоанна Лукьянова, стор. 10.

****) Літописъ Величка, т. III. стор. 127—128. Соловьевъ, т. XIV. стор. 280.

лярність заснована на принципах, цілком супротивних політичним та громадським поглядам єго гетьмана. Щоб досягти виконання своїх поглядів, Мазепі неодмінно треба було, або підбити під себе, або зовсім звести Палія. Таким чином між ними повинен був зрости необхідний антагонізм, як між заступниками двох супротивних течій, і скінчитись остаточною боротьбою. Ся боротьба справді виникла, не вважаючи і на те, що обставини вимагали від Палія все шукати піддержки та коритись Мазепиній владі. Суття сеї боротьби нарід, мабуть, розумів ліпше ніж обидва супротивники, от коло сеї боротьби і крутять ся усї народні перекази, героєм яких стає Палій. В сих переказах як і у свідощтвах сучасників, ясно виводить ся демократичний та народний характер діяльности Палія, як джерело боротьби з Мазепою. Ось слова народного оповідання: „Мазепа згубив Палія за те, що єго звали козацьким батьком і що усї дуже любили єго. Палій був щирий до народу: він боронив єго від панів і від усїх, хто хотїв обижати єго“*). У народній думі Мазепа так каже шведському королеви:

„Бо у Семена Палія хоч і не велике військо охотнее, тільки одна сотня:

А буде нашу тисячу гнати і рубати. Буде нам, великим страх завдавати!“**).

З таким народним поглядом на Палія, яко на заступника переважно селянських інтересів, яко на супротивника паньства, заступником якого був Мазепа, розпочата Палієм колонізація повинна була йти дуже бадьоро. Опісля вже, коли Поляки почали притискати Палія, а Московський уряд, вагаючись прийняти єго під свою державу, раїв єму рушити на Запороже, Палій відповідав, що він уважає за ліпше зостатись у Хвастові, не вважаючи на небезпечність, що насувалась на него від Поляків. „Шкода менї, казав він, кидати се місце не через те тільки, що тут багато полягло моєї праці, розлогі

*) Записав Л. В. Ільницький на околицях Хвастова, у с. Великій Снітинці.

***) Сборникъ украинскихъ пѣсней, М. А. Максимовича, изд. 1849 р. стор. 89.

поля засіяні хлібом, а й через те, що я узяв се місце пустим, а залюднив его. Збудував Божі церкви та украсив їх, а сего кидати не годить ся^{*)}. „Людий у него, — доносив Мазепа, — тих, що біля него знаходять ся як війскові і як жилі, у Хвастові набереть ся тисяч на три хат. А надто він хоче вдержати за собою і той „гброд“, що за его приводом дуже добре вкріплено“. Сьвщеник Лукіянов, переїзжаючи через Хвастів, Миронівку, Павлоч, по дорозі здибає вельми численну осілу людність та великий достаток плодів, що стає різкою супротивлежністю з пустелею, яка розкинулась за межами Палієвих осель. „Хвастів, каже він, місто добре, гарно збудоване на горі; навколо усего житла деревяний частокіл; земляний окіп з виду неначе й не міцний, та могутні ті, що сидять за ним^{**)}).

Щоб дати можливість спокійно розвиватись розпочатій колонізації, Палій, у перші годи свого поселення, ухилив ся від усяких непорозумінь з Поляками. З 1683 — 1688 р. ні одної скарги не подали на Палія ні шляхтичі, ні польські урядники. Навпаки він непохибно виконував умови, на яких одержав право селитись у сему краєви себ то він завзято воював Турків та Татар, про се у один голос кажуть усї сучасні єму польські та російські письменники. Вірна з Татарами була необхідна не тільки задля того, що забезпечала Палія від польских забагів, а й через те, що нею забезпечав ся спокій новим слободам і зміцнялось довіріє народу до Палія. Нарід міг покладатись тільки на такого ватажка, що виставляв безперечні докази військового хисту та хоробрости. У боротьбі з Татарами Палій справді затвердив свою популярність. Усї

*) Люди кажуть, що за Палія у Хвастові було 7 церков православних, а між ними одна грецька та одна вірменська. У Воскресеньській хвастівській церкві, що збудована на місці Палієвої церкви, зберігають ся і досі євангеліє з надписом 1722. р. та тріодь з надписом 1685. р. До сего часу ще видко у Хвастові сліди Палієвого двору, недалечко коло теперішнього волостного правління, та окопи що були навколо замку, між якими тепер гробовище. У селі Великій Снітинці, за 5 верстов від Хвастова, теж є окопи, що зістались від укріплень, у тій частині села, що зветь ся „Паліївщина“. Тут мабуть були Палієві пасіки.

**) Соловьевъ, т. XIV. стор. 214. Літопись Величка, т. III. стор. 127. Путешествіє Лукьянова, стор. 15.

єго походи були щасливі: він, то розбивав захоплені у степу турецькі та татарські зағони, то пустошив селитьби Буджацької та Білгородської орди і випалював околиці турецьких фортець: Очакова, Акермана, Кізікермена, Бендер, то щасливо відбивав Кримців, що насакаували на Хвастів. Єму навіть поталанило узяти у полон одного з кримських султанів і примусити єго дати за себе великий викуп. Нарід гордовито переказував вчинки свого ватажка й цілком покладав ся на військову кєбету Палія*). Турки мали єго за найстрашнійшого ворога свого і тремтіли від одного єго імени. „Ми-б радо провели вас і до Києва, казали руським крамарям Турки, що оберегали їх у степу, та боїмось вашого Палія. Він не випустить нас живцем від себе, там наша і смерть. У нас про него пішла дуже грізна слава, та ми й нікого так не боїмо ся, як єго. Нам й самим дуже кортить хоч глянути, який то він?“**).

Р. 1688. Палій у перше не порозумів ся з Поляками. Останні довідались, що Палій посилав до Мазепи з просьбою, бити чолом царям, щоб ті прийняли єго під свою державу; а білоцерківський полк прилучили-б до Гетьманщини. Хоч Палїви і відмовлено, але се заклопотало Поляків і вони наважились задушити небезпешність зараз як вона заключулась. Палія схоплено у Немирові, засажено у острог, а потім вивпроважено у табор коронного гетьмана, що стояв тоді облогою під Каменцем***). Тим часом ксьондзи, післані київським католицьким єпископом, прийшли у Хвастів, виголосили, що місто знов переходить до єпископа і вимагали повернути церкву, збудовану Палїєм — на уніятську. Мабуть ксьондзи прийшли з доволі численним відділом польского війська, бо козаки, хоч і встояли за церкву, а не насмілились вигнати їх з міста. За

*) Літопись Грабянки, стор. 240. Літопись Рубана, стор. 147. Соловєвѣ, т. XIV. стор. 175 та 193. Otwinowski, стор. 15; теж див. N. LXXXIV. стор. 276.

**) Путешествіє Лукьянова, стор. 102.

***) Полон Палія у народа змішав ся з згадками про полон у Мадебурзі Юрія Хмельницького, митрополіти Тукальського та полковника Гуляницького, яких схопили Поляки р. 1664. Через се переказ вказує на Мадебург, як на місце заслання Палія, і додає романтичне неймовірне оповідання про єго визволення. Сей переказ записав Грабянка, а за ним і другі літописці.

се відділи Палієвих козаків рушили на Поліссє і почали грабити панів польських, а до 1688. р. вони зовсім туди не заходили. Сотники Тишко та Андрущенко з пятьома сотнями козаків ограбили маєтки дворянина Ельця, потім, вигнані з них польськими корогвами і примушені перебратись за Гетерів, вони у грудні заняли місточко Іванків, арендний маєток шляхтича Федоровича, колишнього козацького полковника; ограбили місточко і кілька разів пробували проскочити у замок. Вони відійшли тільки тоді, як одержали викуп за те, що вони не зачіпати муть замку та церков, що були у місточку, певне, навернених вже на уніятські. Польські корогви квапились стати у сусідних єзуїтських маєтках, щоб оборонити їх від козаків Палія. А Палій, усю зиму вшвидівши у полоні, на весні 1689 р. з допомогою козаків ветиг таки утік і, прибувши у Хвастів, почав розправу з ксьондзів: він звелів їм зараз же геть йти з міста, а коли вони не схотіли, то їх зараз же брано і, з приговору ради, побивано*). З сего часу Палій бачить, що єму не поладити з Поляками і почав йти навпростець: з одного боку він відкрито стає у ворожі відносини до шляхти й до польського уряду: виганяє шляхтичів з їх маєтків, заступає ся за їх селян, робить заїзди на двори їх, не слухає ні коронного гетьмана, ні регіментарів, і з зброєю відбиває польське військо, яке посилено, щоб вгамувати єго. З другого боку він уходить у тісніші звязки з Мазепою й через него без перестану добиває ся, щоб єго полк прийняли під царську державу. Зустрічаючи відмову, він з усеї сили шеть ся, щоб перемогти єю відмову, а наостанку, позбувшись надії, покладає ся на свої тільки потуги й з ними наважив ся відбиватись від Поляків, та виждати придатного випадку, щоб сполучитись з Гетьманщиною.

Вернувшись з полону, Палій знов через Мазепу звернув ся до московського уряду і просив прийняти єго під свою державу. Єму у друге відмовлено. З Москви відповіли, що не хочуть зривати умови, укладеної з Поляками, а як що Палій так хоче перейти на московський бік, то повинен вкупі з своїм

*) Соловьев, т. XIV. стор. 174; теж див. NN. LXII. стор. 215; LIV. стор. 182. та LIII. стор. 180.

полком перше перейти на Запороже, як нейтральну територію, а звідгіль вже у Гетьманщину*). Ухвала ся була не задля Палія. Він клопотав не про те, щоб перевести полк, як зброєну міліцію, а хотів піддати Росії полк, у розумінню території, залюдненої козаками. Перейти-ж на Запороже значило не тільки відцурати ся від своєї мети, а навпаки зректи ся від кольтонїзації, на яку покладено багато праці. Прикидаючись, що він не розуміє істоти сеї відповіді, Палій постановив робити так, щоб, минуваючу офіціяльну відмову, московський уряд фактичне мусів прийняти єго. Найлучшим засобом для сего Палій вважав, набиватись на спільну з московським війском війну проти Татар. Як тут єго послуги приймуть, то він безпремінно стане, як полковник, під зарядом лівобережного гетьмана; після-ж походу, єму нарівні з инчими полковниками у нагороду дадуть царську платню; а по своїй місцевости він грати ме ролю чати проти Турків, буде безперестану сповіщати гетьмана, вказувати ме підходящий час для пришлих походів, буде вказувати шлях у сих походах й т. и. Таким чином єго полк фактично буде складати частину козацького війска. Московський і польський уряди привикнуть до сеї думки і офіціяльне сполученне з Росією не мати ме вже характеру відривання від Польщі області, а буде тільки ствердженням істнуючого факту. Так, після повороту з полону, Палій що року пропонує Мазепі спільні походи проти Татар, а після кожного походу просить ся під московську державу і, одержавши відмову, на другий рік знов робить так само. З свого-ж боку й Мазепа сильно клопоче, щоб прийняти Палія під свій регімент, маючи на увазі й розширення підлеглої єму території, й кінець розвиткови незручних для него громадських засновин. Через се то Мазепа й підпадав тактиці Палія, устроює загальні походи і безперестанним посередництвом стараєть ся прихилити уряд, вдовольнити бажання білоцерківського полковника. Так у липні 1690. р. Палій вговорив Мазепу, відбути спільний похід проти турецького міста Кізікермена, а, як поталанить, то спустошити й татарські кочовища між Богом та Дніпром. — Мазепа зараз же вирядив полки пере-

*) Соловьевъ, т. XIV. стор. 175.

яславський та лубенський та два охочекомонних полки, звелів переправитись за Дніпро і тільки тоді, як пристане до них Палій, рушати у похід. Замір справдився; Палій пристав до лівобережних полків над Тясьмином; околиці Кізікермена спустошено; Татар побито й усі, що брали участь у поході, одержали платню та сукно з царської казни*). — Після сего р. 1691. Палій знов попросився у підданство до Росії і звідцав, що тепер він став уже отверто у ворожі відносини з Поляками і як що Росія не прийме його, то він мусити не пристати до хана. Мазепа доводив, що се дуже небезпечно, що нічого й сподіватись на те, що хан не прийме Палія; Запорожці-ж підуть за Палієм і Татари страшенно вселять ся на шкоду-ж Росії. Він пропонував прийняти Палія, оговорившись перед Поляками тим, що він родом московський підданиць, а тоді перевести його полковником у Переяслав. З Москви одержано попередню відповідь, хоч і поручено було Мазепі по-тайно, подарунками від царського іменн, відмовити Палія від підданства Кримуви**). Сподіваючись на се, Палій р. 1692. знов захожуєть ся біля спільного з Мазепиними полками походу. На сей раз спалено й зрабовано Очаків й тільки доці примусили козаків зрестись від походу на Бендери***). Палій знов одержав царську платню, а зимою того-ж року сповістив Мазепу, що Поляки збирають ся у похід проти него й що він, як „топленик за бритву схопить ся за хана“, як Мазепа не пришле єму до помочи війська. Останній звернув ся в Москву й доводив, що Палій дійшов до краю, й раєв прийняти его. Але одержав ту-ж неодмінну відповідь: запросити Палія, як що єму до скруту, рушати на Запороже, військової-ж допомоги супроти Поляків ніяким чином не давати* *). У протяг 1693. р. Палій, начеб то бажаючи все ставити на виду свою залежність від Мазепи, сповіщав останнього про рухи татарського та польського війська, їздив навіть до гетьмана, бажаючи поданими звітками, викликати підозріння у московського уряду на щот

*) Акты западной Россіи, стор 233—241; NN. 204—212.

***) Соловьевъ, т. XIV. стор. 185 та 193.

****) Літопись Самовидця, стор. 82—83.

* *) Літопись Величка, т. III. стор. 126—129. Соловьевъ, т. XIV. стор. 194.

начеб то істнуючого потайного наміру Поляків, виголосити Росії війну і, на останку, у осени вкупі з полками переяславським та одним охочекомонним рушив у похід супроти Татар. Козаки сплюндрували околиці Бендер; зустріли на степу, біля р. Кодима, Білогородську орду, що йшла грабувати околиці Києва, а потім повернула назад, бо Татари запримітили сліди козаків, що прямували у їх землю; вони рубались аж два дні, й дякуючи тільки хоробрости та стійкості Пал'євих козаків, Татар побито, хоч останні і переважали козаків й геть значною кількістю. Від царського імени Пал'єви післано дорого подарунки й платню на увесь полк, а Мазепі було наказано, щоб він усе доручив Пал'єви нишком; а Пал'їй іменно сеї таємности й не хотів. Пал'їй зараз же й пішов трубити про одержану посилку; а щоб ще більш виявити свої зносини з московським урядом і тим самим не дати ему спромоги надалі відмовлятись прийняти его, то він пишно переїздив через Київ з розпущеними корогвами, що прислано ему, як подарунок, з Москви, і прилюдно виголошував, що він одержав їх у подарунок. Під кінець січня того-ж року Пал'їй доносив Мазепі, що Поляки з великими потугами напали на него і ему не можна відбити ся від них а він просить, як що вже не можна ні прийняти его під гетьманський регімент, ні допомогти ему, то нехай хоч дозволять ему перебратись у Васильків та Трипілля, що були на Правобережжі, але під московським урядом. Але й на се внесенне, як й на всі попередні, без усяких умов відмовлено*). — На останку у Пал'їя почало не ставати снаги. З початку 1694. р. він у останне вкупі з лівобережними полками пішов у похід. Вони спалили Кізікермен та Очаків, спустошили татарські кочовища Буджацької орди і кілька разів щасливо побили Татар. Пал'їй у останне звернув до Мазепи,— він ще раз пропонував просьбу від імени усіх Хвастівщан, щоб перебратись у Васильків та Трипілля, або запомогти супроти Поляків. Одержавши відмову, він втратив надію на можливість доброго наслідку з его заміру, і наважив ся діяти инакше, дожидаючи більш слушного часу**).

*) Літопись Величка т. III. стор. 133, 135, 176, 175—181, 185, 200 - 201. Соловьевъ, т. XIV. стор. 211—214.

***) Літоп. Величка, т. III. стор. 234—237 та 208—211. Літопись Грбянки, стор. 242. Літоп. Самовидця, стор. 83—84.

Поки тяглись з Росією отсї марні зносини, Палій з 1689. р. цілком став у ворожі відносини до шляхти та польського уряду. З сего часу ватаги з Палієвого полку проскакують на Поліссє та Волинь і старають ся або зовсїм виперти шляхту, або хоч наробити їй яко мога більше шкоди та втрати. Палієві козаки грабують переважно панські двори, виганяють або бють панських урядників а селян старають ся примусити, знятись з панських сїл і перейти у Хвастівщину*). Палієві козаки не обмежувались на тому, що руйнували шляхотські села та грабували їх двори, вони постійно втручались у шляхотські чвари, за гроші допомагали то одному, то другому і таким чином збільшували колотнечу та безсилле шляхотського кола; а часто й густо кінчали тим, що зіставляли за собою й приписували до свого полку село, за яке змагались між собою шляхтичі. Так зимою р. 1689. у Хвастів прибули дворяни Бржевський та Харленський і скаржились наказному полковникови Палієвого полку на Карла Тишкевича, що був полковником козацького гультайства, за те, що останній силою посїв Бишів, за який у них була суперечка; вони обіцяли, як що їм допоможуть, піддатись Палієви і виголосити бишівським селянам слободу, себ то увільнити їх від усіх податків і дати право задаремне користуватись з землі. На сих умовах їм дано поміч.

*) Так кілька сотень з Палієвого полку осїли по унівській волости, що належала до Києво-Печерської Лаври, а тепер користував ся з неї шляхтич Жабокрицький; зруйнували та спустошили саму волость, ліси та пасїки сплюндрували, з павського току забрали хлїб, — взагалї наробили панови шкоди на 20,000 золотих (див. NN. LX. стор. 207. та LXI. стор. 209). Одна ватага розїгнала ярмарок у Народицях й примусила жидів та міщан заплатити викуп. (див. N. LXXI. стор. 235). Друга, злучившись з козаками полковника Искри, зайняла маєтки тарногородського старости, Федога Немировича, волости горошківську та ушомирську, і, стоячи постоем кілька років, примусили майже що не усіх селян помандрувати з домівки. Немирич сваржив ся, що він зовсїм не має зиску з своїх маєтностей, бо Палій та Искра повернули его волости на гіршу пустелю, ніж вони були після козацьких войн (Хмельницького). З двох волостей зістало ся: у Горошках чотири хати а у Исаяках дві (див. N. CXX. стор. 372). Ватага Палієвих козаків ограбила двір і скалічила шляхтича Ясильковського (див. N. CXXI. стор. 374). Палієв небіж — Чеснок з 50 козаками увірвав ся у маєток дворянки Ласкової, розїгнав селян, побив її урядників зруйнував бурти, а салітру й іншу здобич приставив у Хвастів й т. п. (Див. N. CXXIV. стор. 380.).

На саме Різдво у Бишів прибули слуги Харленського та Бржевського з сотнею козаків. Сотник Зеленський ніс полковничий пернач, яко ознаку того, що полковник надав йому право зайняти Бишів. Селянам виголошено про перемену пана та дану їм слободу. Селяни, звісно, радо привитали оповістку і відчинили козакам браму замка. „Й не диво, скаржились Тишкевичі, що вони піддали ся на обіцянку слободи та визнання влади (Палія); на се падкий кожний хлоц, бо така вже его вдача, яка й підбиває его звичайно на бунт проти панів, особливо-ж у тій місцевости близькій до Києва та суміжній з козаками, які постійно під'юджують селян до неслухняности і на всправжки далеко більше, ніж любий дідич, володіють его маєтностями“. Усе майно Тишкевича та его друзяк, що хоронено у бишівському замкові, як у безпечному місці, віддано козакам грабувати. Тим часом у Бишів приїхала Тишкевичова, мабуть бажаючи якось виратувати своє майно, але розпалені селяни та ще й під'учені новими панами, напали на її квартиру, прибили мало не на смерть. За спасення вона повинна дякувати тільки козакам, що витягли її з юрби, поклали на маленькі саночки й випроводили з місточка. У слід за нею приїхав у Бишів сам Тишкевич, що їздив до гетьмана скаржитись на Палія; тільки що він з'явив ся, як зараз же й зазнав того самого, що й его жінка. Селяни та козаки напали на его квартиру, пограбили всі речі, гнали ся й стріляли у Тишкевича. Спас ся він тим, що ветиг ускочити у квартиру козацького сотника, а потім его пущено у Хвастів. Бишів відійшов до козаків і его записано, як полковий маєток. За землі, що зістались після селян, довго ще тягались супротивники, але на останку р. 1694. Тишкевич вмер, а козацький сотник Федор Сліпий зараз же і вигнав її з Бишова*).

*) Див. N. LX. стор. 185—195 та XC. стор. 292. Отаке втручання Палієвих козаків у шляхотські суперечки траплялось доволі часто: так вони відібрали волости: горностаюпольську, боролянську та козарівську від коронного референдаря Щуки на користь дворянці Дрогоївській. Села Унин та Воробі відібрали від волинського стольника Адама Олізара-Волкевича для дворянина Шумлянського. Дворяни Шлюбич-Заленський, Яблонецький та князь Ілля Четвертинський на перемену користують ся допомогою Самуєя, Палія та Іскри, віднимали староство сеницьке у старости Антонія Чарнецького. Не тільки шляхтичі київського Полісся, суміжного з Хвастівщиною, звертались до

Приводом до непорозумінь між Палієм а шляхтою найчастіше було те, що Палій заступав ся за селян. Кожний утікач селянин був певен, що у Хвастівщині він знайде безпешний захист а потім, записавшись у козаки, чи раніш чи пізнійше, а єму можна буде за допомогою товаришів віддячити своему панови або єго сусідам поміщикам. Зразки того, що Палієві козаки нападають на панів, бо їх наустили селяни-утікачі, попадають ся доволі часто*).

Самоюж характерною рисою відносин Палія до шляхти була постійна присутність політичного завдання, — постійне бажання, вигнати шляхту з усеї території від Дністра та Случі до Дніпра й надати усім мешканцям козацькі права, змінивши кріпацтво на військові або грошеві повинности на користь козацького війська. Сей напрям нарід цілковито розумів: „За Вислу Ляхів треба прогнати, щоб їх тут і нога не постала“, говорили селяни, що брали участь у наїздах козаків на панські двори**). На лівому боці Дніпра лунала чутка, нібито Палієви

козаків за допомогою у своїх суперечках, з них брали приклад і дворяни з далеких місць Волині. Так, з допомогою Палія, дворянин Микульский відібрав від дворянки Головинської Шумск та инчі її маєтки. (Див. NN. CXXVI. стор. 384. CVIII. стор. 347; CXXV. стор. 382; CXXXVIII. стор. 419 та CXXXIX. стор. 421).

*) Селянин Прокіп з с. Мартинович навів козаків на двір сусіди-пана Стецького, що ріжно кривдив єго; з хати Стецького усе пограбовано, а цапських урядників попобито (Див. N. LXXXVII. стор. 284). З с. Кочків, що належало до дворянина Матіяшкєвича утік селянин Мойсей з двома синами; один з єго синів записав ся у козаки і, з єго наущення, сотня, у якій він служив, грабила дома Матіяшкєвича та єго рідні (Див. N. XCIII. стор. 307). Селяни з Ігнатівки, у яких сусіди дворяни Недашківські заграбували скот, покликали до помочи Палієвих козаків, відняли свої воли, а Недашківських здорово попобили (Див. N. XCIX. стор. 322); селяни з Кичкирів ограбили, з допомогою козаків, дім поміщика Якубовського (Див. N. CVI. стор. 338). Козак Андрій Синиця прийшов з товаришами до дворянина Мілєвича і, запевняючи, що останній колись відібрав від єго матери коний, примусив вернути сю втрату (Див. N. LXXXIII. стор. 274) й т. п. — Окрім селян Палій допомагав й инчим веретвам, що жили у краю й своїм станом та побутом солідаризували з загалом людности; так знаходячи співчутте поміж околичної шляхти, Палій приймав останних у число козаків свого полку і не раз допомагав ім у їх суперечках з сусідами поміщиками. (Арх. Югозап. Россіи, ч. IV. т. I. див. NN. 96. 163 та 107).

**) Див. N. LXXXVIII. стор. 284.

вже й вдало ся досягти сеї мети. Ось як літописець записав сю людську гутірку: „Вгамувавши-ж Задніпрянщину та оселивши багато міст людом, осів був (Палій) як удільний пан, розстановляючи своє охочекомонне військо по Поліссяю навіть до литовської межі, відбираючи на себе десятку з пасік, індукти та усяки приходи зо всієї Задніпрянщини навіть до Дністра та Случі“*). Поляки розуміли такий напрямок Палія і се турбувало їх не менш зносин єго з Росією: „Палій організує біля Хвастова удільну область, доносив королеви реґіментар Дружкевич, він вкріплює городки, людей стягає з усіх боків й претендує на увесь край аж по Случ**). Другий Поляк сучасник через кілька років пише: „Помирившись з Турками, Речі Посполитій вже стала непотрібною Палієва служба, а до того-ж нам не зовсім то й безпешно держати сусідою сего хлопа, що, не тільки ніколи не слухав гетьманських наказів, але й збирав доходи з маєтків ріжних панів по хвастівській околиці, ставив по них постови своїх козаків і тільки значним панам дозволяв ще жити крихтою доходів“***). Останню рису спостережено вірно. Йдучи з розчотом до наміченої мети, Палій тямив, що він не спроможен борити ся з усею Речю-Посполитою, а так би воно було, як би він схотів відразу вигнати усю шляхту з Полісся та Волині. Через се, знаючи розірваність, дрібний еґоїзм та неприєутність всякої громадянської свідомости поміж сучасною єму шляхтою, він вважав за ліпше, аж поки не вб'єть ся у силу, випирати шляхту частинами або користуючись з шляхотських же межиусобиць, або віднімаючи маєтки у поодиноких шляхтичів; при таких поводженню могли бути тільки особисті скарги. До тогож знаючи, яку силу встигли вже набути у Речі Посполитій маґнати, Палій задобрював останних з повною певністю, що окрім їх вливу уряд не зверне уваги на скарги дрібної шляхти. Виходячи з такого рахунку, Палій позволяв маґнатам відбирати якусь дещицу з захоплених ним маєтків, а, при усякій нагоді, лагодою дбав подружитись з ними. На

*) Літопись Величка, стор. 240.

***) Ambroży Grabowski, Starożytności histor. polsk., т. II. стор. 532.

***) Otwinowski, стор. 15.

приклад минський воевода Завіша ось що пише про зустріч з Палієм, коли він по дорозі з Києва на Бердичів переїздив через Хвастів: „За пів милі від міста мене зустрів з стягом та з гуком труб та котлів полковник Палій, він з силою поїзжан увів мене у місто, привитав й вгостив щедро. Ми розійшли ся, помінявшись подарунками^{*)}). З Любомирськими Палій до того дружив, що потім війну его з Поляками багато шляхтичів приписувало впливови сеї маґнатської родини. До усього того він листував ся з гетьманом литовським, Сашігою, з Францішком Замойським й ин.

Тим часом, обпираючись на особисте приятельованне з деякими маґнатами, Палієви можна було любісенько віднимати шляхотські маєтки, аби тільки трапилась нагода: так він посів село Мотовилівку, що стояло на російській межі, й обернув її у козацьку сотню, а господар її, Аксак, повинен був тікати на Волинь^{**)}). Шуряк его, Савва, опанував над маєтками дворянина Хведора Ельця й заставив его вибратись з них^{***)}). Поставивши козаків своїх у Іванковській волости, Палій дозволив селянам не давати панови ні чиншу, ні хліба, не відбувати на пана ніяких повинностей й т. и., а сам обмежив ся тільки медовим податком^{****)}). У містечко Паволоч та Копельню господар зовсім не показував ся й відцурав ся від усякого зиску з сих маєтків, коли узнав, що їх заняв Палій^{* *)}). — З Радомишля, Унина, Кухарів та инчих маєтків львівського уніятського митрополіти Палій вигнав арендарів, селянам звелів платити чинш ему, а арендатора Рудницького, що не схотів виїхати з маєтку, присилував платити податок за право жити тут^{†)}). — На останку він примушував платити ему податок навіть тих шляхтичів, що утікли на Волинь. Для сего він перепиняв шляхотські вози з крамом, що попались на очи, відбирав з них вкуч, який, на его рахунок, належав з утікача шляхтича,

*) Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody Mińskiego, (1666—1721), стор. 41 та 363.

**) Rulikowski — Opis powiatu Wasylkowskiego, стор. 137.

***) Див. N. LXXVIII. стор. 260.

****) Див. N. CXIX. стор. 370.

* *) N. CCXXXV. стор. 629.

†) Див. N. CCLIII. стор. 678—679.

а натомість сего господареви давав квіт дістати гроші з того, від кого він мав рацію одержувати податок*).

Палієві козаки, випираючи з маєтків шляхту, вкупі з сям по троху старають ся витиснути й шляхотський юридичний устрій в краю й замінити єго судом козацької ради. Через се козаки особливо піднимали на глум шляхотських судових урядників й не давали їм виконувати свої обовязки. На приклад, коли кнївський суддя, Ремигіян Сурин, поїхав у село Кухарі, щоб сповнити якусь судову постанову, то сотник Палієвого полку Цвіль устроїв засідку й уловив суддю, як той вже вертав ся. Козаки добре побили й самого Сурина й тих, що їздили з ним, шляхтичів, челядь та возьного, примовляючи: „Бийте ляхів, бийте! нехай не їздять на суди, — наш тут козацький суд“. Вони ограбили увесь поїзд Сурина, знищили всі папери, що були при нему і, посадивши назад у візок, лаючи на чім світ стоїть, завезли кілька миль назад та й кинули у лісі**). Звичайно-ж, у заїздах на шляхотські двори, козаки палили усі документи та взагалі юридичні папери, що попадались під руки***).

Через отакі вчинки, не вважаючи навіть на недоладність та нелад у адміністраційних засобах, польський уряд повинен був нарешті звернути увагу на Палія. На безліч скарг шляхотських може-б й не звернули уваги; але з одного боку розширення то кольонізацією, то грабованем шляхотських сіл території, де панував Палій, ясно виголошуваний замір досягти Случі та Дністра, яко меж свого полку; а з другого боку отверті зносини з московським урядом та Мазепою й явне бажання піддатись під Росію — пригрожували шляхті та урядови можливістю виконати у західній Україні плян Хмельницького, який спинено було у самім початку Андрусівською умовою. Універсали, які гетьман посилав до Палія, з вимаганнями — то вийти з якоїсь місцевости, а то й зовсім вийти з Полісся й не турбувати шляхту та її маєтки, не звертали на себе навіть Палієвої уваги. Палій, якого підтримували ще кілька козацьких полковників, уважав зовсім зайвим корити ся

*) Див. N. ССL. стор. 664.

**) Див. N. СХІІ. стор. 356.

***) Див. N. ХІІ. стор. 356.

коронному гетьманови*). Треба було повестись якомсь більш рішучо. — З 1691. р. польське військо справді відбуває цілий ряд експедицій, щоб розвіяти Паліїв полк й очистити Хвастівщину. Поляки всилили залогу у білоцерківській фортеці, і стали часто ходити у черці, щоб турбувати козацькі селитьби, і нерідко з пів дня підходили під самісінький Хвастів. З другого боку, польські реґиментарі майже що не що року збирали усі, що були у них, хоругви та найняті полки козацького гультайства й старали ся вигнати Паліївих козаків з Полісся, обложити з півночі Хвастів, або самого Палія уловити на степу під час его походів на Татар. Дякуючи завзяттю, розвазі, військовій кебеті, звязкам з польськими панами а особливо популярности поміж народом та козаками, Палій у протяг 10 років вправляв ся усі пляни Поляків зводити нї на віщо, або відбивати їх напади. Ворожі події розпочалсь р. 1691: Палій вертав ся з походу проти Турків з під Акерману. Реґиментареви Дружкевичу схотїлось скористуватись сею нагодою: під Паволочю відділ польського війська та козацький полк Апостола-Щуровського перегородили єму шлях. Палій хтів уже силою прокладати собі дорогу до дому, але на сей раз діло ще не дійшло до сего. Козаки Апостола збунтувались, вбили свого полковника й перейшли до Палія: польські корогви відступили**). Вернувшись до дому, Палій постановив пометитись над Дружкевичем; але для сего треба було й собі захопити Дружкевича на степу. Через се він, й виду не подаючи, що він думає, нїби то ся зустріч у степу була з ініціятиви реґиментаря, посилав до него привязний лист, яким вимагає платні для своїх козаків за відбутий похід і визиваєть ся на другий рік йти на війну під зарядом Дружкевича. Реґиментар зрадїв, що справа так повернулась: бажаючи замазати й згадку про невдатну свою пробу, він післав до Палія сукно, що виносило доволї грубі гроші й присогласив его до спільного походу. На весні 1692. р. Палій і справді прибув у табор реґиментаря, що стояв тоді над перевозом через Дністер під Сорокою. Дружкевич раяв Палїєви зіставити у Сороках залогою 600 чоловіка, а з рештою

*) Див. NN. LVIII. стор. 200; LXIX. стор. 235; LXVІІІ. стор. 260; СІХ. 349.

**) Соловьевъ, т. XIV. стор. 175.

єго полку переправляться на турецький бік. Палій згодив ся: три сотні єго полку переправились укупі з регіментарем, а решта з полковником повинна була йти зараз же слідком. Тільки що переправилось за Дністер регіментареве військо, більшість якого складали найняті полки козацькі під зарядом наказного гетьмана Гришка, то Палієві козаки зараз же увійшли у зносини з Гришковими й ті й другі збунтувались, захопили пороми, переправились назад до Палія, а пороми пустили за водою. Палій гонець сповістив Білоцерківську орду, що на її боці стоїть регіментар з невеличким війском, яке Татарам легко входити. Сам же Палій, з передавними ся козаками, покинув Сороки й пішов у степ. Великої праці треба було, щоб переправитись назад за Дністер, поки прибудуть Татари; але біля переправи через Бог регіментаря ждав Палій; й ті козаки, що зіставались біля Дружкевича, тепер передались до Палія, котрий до того-ж посїв польський табор та гармати. Сам Дружкевич ледві встиг утікти з кількома польськими корогвами*). Того-ж таки року польський уряд визнав Дружкевича невдалим кермувати козаками й скинуто єго. Коронний гетьман звелїв польським корогвам стати постоем на зиму у Київському Полісі між Овручем та Димером, витиснути звідтіля козаків, а на весну готовитись у похід на Хвастів**). Але похід сей не вдало ся зібрати. Палієві козаки не дали польським корогвам стати по відданих їм кватирах; а жовнірів, що пробували силою вломати ся, відбито й вони повинні були повертати назад, втративши чимало товаришів. Так наприклад, Палієві сотники, Улас, Левко, Михайло Дарівко та Гаврило Великий, з замогою околичної шляхти, відбили чотири польські корогви, що хтіли стати на постій у овруцькому старостві***).

На другий рік (1693) коронний гетьман наважив ся завчасу зібрати доволі значні потуги, щоби відразу розв'язатись з Палієм. Новому регіментареві, Бальцерови Вільзі, доручено

*) Ambroży Grabowski, Starożytności Historycz. Pols. т. II. стор. 531—532.

***) Літопись Величка, т. III. стор. 125—126 та 129.

***) Див. N. LXXXI. стор. 267.

було кермувати походом й безпремінно заволодіти Хвастовом. Вільга головну квартиру свою поставив у Чорнобилі на Припеті; збільшив білоцерківську залогу, міркуючи, що ся фортеця мати ме велике значінне у пришлому поході, і стягнув на Полісі доволі численне військо. У него було до 50 польських корогов різної назви: волоських, панцирських, гусарських, теж кілька найнятих козацьких полків під зарядом: Василя Искрицького, Яреми Гладкого, Киліяна й т. и. На Волині з резервою війська стояв Дружкевич, скинутий реґіментар; до тогож гетьман обіцяв Вільзі прислати артилерію та відділ німецької піхоти. Ще у жовтні Палія нишком сповістили полковник Ярема Гладкий та якийся православний ігумен, з Полісея, що Поляки збирають супроти него значні потуги: у падолисті почали прибувати більш часті та певні звістки. Бажаючи, що небудь провідати, Палій вирядив до коронного гетьмана післанців, нібито відсилав до него Татар-бранців. Гетьман не ховав ся з своїм заміром: „Палій не слухаєть ся моїх наказів, — сказав він козакам, без мого відома ходить на Татар; а для Речи-Посполитої з сего не має ніякої користи. Він сподіваєть ся на протекцію Росії та Мазепи, а я знаю напевне, що Росія не прийме его, а задіпрянські полковники пишуть, що ненавидять его й не будуть милувати его. Раю вам, як що хочете й на далі відбирати королівську платню, обрати нового полковника, — вам, козакам, не первина міняти старших“. — Палій побачив, що настає хвилина останньої боротьби. Палій почав стягати усї свої сили та скрізь шукав допомоги; він послав один лист за другим до Мазепи, просячи то допомогти ему, то хоч дати право, на случай, коли вже прийдесть ся до скруту, відступити за російський кордон. Зустрічаючи тут відмову за відмовою, Палій кинув ся до хана, але часу було вже так мало, що як би навіть хан і згодив ся допомогти, то не встиг би надіслати війська. Треба було обходитись без запомоги. Палій розставив своїх козаків на Поліссі, бажаючи зберегати відібрані у шляхти волости. У Хвастові зістало ся тільки 2000 чоловіка. Але, не вважаючи на Мазепину заборону, з Лівобережа прибули козаки на поміч тай з Полісея що дня прибували купи селян. У листопадї Мазена доносив царям, що, помітивши значний натовп польського війська, „поспільство з різних місточок та сїл від того польського війська, що наступає на

Семена Палія, з ляку туди-ж у Хвастів побігло; з сим людом Семен Палій певне стане супроти наступаючого війська й голінно держати меть ся та може вже між ними й почав ся бій^с. Тим часом з початку падолиста а потім і з початку грудня коронний гетьман шле у Хвастів грізні універсали, адресуючи їх прямо хвастівським козакам та поспільству полку, „що стоїть під командою полковника Палія — бунтаря супроти Ёго королівської Милости та моїх наказів“. Гетьман дорікав козакам за неслухняність ёго попередним наказам, за бунт та зраду й кінчив універсал такими словами: „Згаданий Палій та й усяк, хто держить ся ёго, — за свої великі бешкети, збродні, та неслухняність повинні бути скарані, як призначено за бунт законом. Тепер же сим моїм універсалом застерегаю вас, щоб ви, як тільки сей універсал прийде у яку небудь з ваших сотень, то зараз же відставали, не ждучи других, від помянутого Палія, не держали ся б ёго й не слухались, а приставали-б з своїми сотнями до тих полків, що вірні та слухають ся Ёго Королівської Милости та Речи-Посполитої. Як зробите так, то запевняю вас, що без всякої задержки та обману на рівні з иншими покірливими одержите одежину, платню та своє довольство; а як що й після сего будете опинатись та зоставатись біля того бунтаря, або ще й станете допомагати ёму, — то я постановив знищити вас й поводити мусь з вами, як з ворогами ёго королівської Величности та Речи-Посполитої. Отак то, знайте собі про се й міркуйте, що для вас краще“. До посполитих же з Хвастова гетьман говорив так: „Вам вже й самим можна було довідатись, що Палій явний бунтар, не покірний Ёго Королівській Милости та моїм наказам, а через се, хто держати меть ся та слухати ме ёго, той такий само як і він бунтар. А позаяк сего так не можна попустити, щоб не покарати як слід та не відбити охоти до сего й на далі, то от я сим своїм універсалом сповідомяю вас, щоб ви не держались ёго й нічим не допомагали та слухали ёго. Навпаки-ж, як сего треба буде, видали ёго з міста, як бунтаря. А як же ні, то я звелїв нищити вас огнем й мечем, як ворогів Ёго Королівської Милости та Речи-Посполитої. Як же виконаєте те, що я вимагаю, то я запевняю вам милость та увагу короля“. Похвалкам та надіям польського гетьмана не судилось сповнитись. Поки регіментар Вільга у Чорнобилі обмірковував, як ударити

на Пал'я, та дожидав артилерії та німецької піхоти, свавольні польські хоругви та козацькі найняті полки Искрицького та Яреми, не доходячись регіментаря, вдарили на Пал'єві сотні, що стояли по полісеських волостях 29. грудня „у день избієнія Іродом младенців“. Поляки напали на козаків відразу у трьох місцях: з демирівської та бородянської волостей. Пал'ївщан вигнано з втратою, а у Радомислі шурак Пал'я, Савва, встиг здержати перший натиск Поляків; небавом з Коростишева прибув до него найнятий козацький полк Кил'яна, що передав ся до Савви, й тепер настала черга і їм відбити Поляків. Вільга про те, що стало ся, рушив з Чорнобилі на допомогу своїм з рештою корогов, але спізнив ся й розміркував, що ліпше вдержатись від військових подій. Він став постоем на Полісії й дожидав ся весни. По весні значна частина польського війська повинна була рушити у похід на Турків і Вільга задовольнив ся тільки тим, що у лютому 1694. р. відбув цілком безкористні розвідки до меж місцевости, яку посідав Пал'ій, й знов відложив справу до другої весни та при okazji ограбив кілька шляхотських сіл та дворів*).

Відбивши сей напад, більш страшний ніж дійсне небезпечний, Пал'ій поклав віддячити найнятим козацьким полкам, що брали участь у польському поході. Для сего він звелів сотникам, захопивши козаків Яреми та Искрицького на кватирах, бити й грабувати, а уловивши „поперед себе, як вязнів, гнати у Хвастів“. Особливож реметнував Пал'ій на начальників. Захопленого у полон одного з наказних полковників Пал'ій приговорив на смерть й помилував тільки через те, що за него попросив Мазепин післанець, Роман Проценко. Вдача та похвалка Пал'єва так налякала Искрицького, що він просив у коронного гетьмана виклопотати у трибуналі відстрочку для его судових справ, бо він не насмілюєть ся виїхати з свого полку через Пал'євих козаків. Потім уже, поїхавши у Польщу, він вже не вертав ся більше. Частина его полку пристала до Пал'я, а друга так собі і розбрелась. Після 1694. р. про полк Искрицького більше й не згадують. Трохи довше прожив полк

*) Літ. Величка, т. III. стор. 131—134 та 189—199; Солов'євъ, т. XIV стор. 210 та 211; теж див. NN. LXXXVIII. стор. 285. та XCV. стор. 312.

Яреми Гладкого; але р. 1696. і сей полковник попав ся до Палія в руки й з приговору Палія ему вкорочено віку*). Після смерти Яреми у польській службі зівстав ся одні тільки найнятий козацький полк під зарядом Молдаванина Тимотея Кутиського-Барабаша; але сей полковник дбав пристати до Палія. Він боронить зайняті ним села від польских корогов, виганяє шляхтичів з їх маєтків; на случай же суперечки садить їх за варту й сьмієть ся за їх скарг та нахвалок: — „Не бою ся я ні короля, ні гетьмана, відповів він на грозьбу заарештованого ним шляхтича Ставецького, — мій король — цар турецький, мій гетьман — господар волоський, а тут над Барабашем не має ніякої влади“. А як его козаки з привички до грабовання й грабували селян, то Палієві сотники заступались за останних й вигонили геть з села Барабашевих козаків**). Таким чином те, що Палій нарізав ся на Поляків, не тільки не зменьшило его силу, а навпаки ще збільшило, бо з'єднали козачину під зарядом та впливом Палія. Відбившиж перший сильний натиск Поляків та вкупі з тим все зустрічаючи відмову прийняти его під московський уряд, Палій побачив, що ему доконче треба діждатись більш слушного часу; а для сего треба зложити з Поляками дочасне замирення. Р. 1694. Палій звертаєть ся до коронного гетьмана, Яблоновського, з докорами за те, що на него безневинно напало реґіментарське військо, і вкупі з тим напрошуєть ся прийняти участь у поході проти Турків. Заодно він почав зноситись з панами, що особисто тягли за ним руку з литовським гетьманом, Сапіґою, з Замоїським та и., мабуть сподівав ся на їх допомогу. Справді Яблоновський приязно прийняв внесенне Палія. У своїй відповіді гетьман обіцяв повну королівську милость, як що Палій щиро покорить ся. Як доказ щирости Яблоновський вимагав, щоб Палій запрягнув королеви, прислав, як заручників, свою дочку та пасинка, поміняв Поляків-бранців на козаків з его полку, яких половили Поляки, й сам приїхав би на поклін до короля. Причини походу Вільґи Яблоновський ви-

*) Соловьевъ, т. XIV. стор. 213; Лѣт. Величка, т. стор. 202; теж див NN. LXXXII. стор. 272 та CXIX. стор. 371.

**) Див. NN. CIV. стор. 332; CV. стор. 335 та CVII. стор. 343.

водив з поведенці самого Палія: „Ти, писав він, не слухав моїх наказів у самі рішучі хвилини військових справ; по маєтках панів самовільно ставив постоем неслухняних людей свого полку: шляхту, під старост їх, військових товаришів й багато иншого люду бив, вбивав, мучив; доходи шляхотські побирав, людей з сіл силоміць виганяв; ціле Поліссє заставив слухати себе; мій мед забирав собі самовільно; по моїх маєтках розставляв людей без дозволу; листи, що писано до мене з ріжними найпотрібнішими відомостями та застереженнями, ти переймав на шляху; людей, що йшли до мене за листами, ти повертав до себе й доручав їм стої листи та хто-ж то й перелічить усі твої насильства, злочинства, вбивства, безсудні діла, неслухняність, злі слова. Усе те примусило післати на Поліссє військо“. Одержавши від Яблоновського таку відповідь, Палій ще раз поїхав до Мазепи з просьбою прийняти єго під московську державу. „Не можна“, — відповів Мазепа. „Ну, значить, покорюсь Полякам й таким робом ще який час продержує у Хвастові“. Палій справді поміняв ся з польським гетьманом бранцями, заручників не післав, але виголосив, що він ладен заприсягти, що „на самого короля (а не на тих, що будуть наступати на него) він не зніме руки“*). До короля він не поїхав на поклін, але того-ж таки року рушив у похід на буджацьку Орду й захоплених у полон Татар післав з ввічливим листом, де виявлялась поготова й далі услугувати У відповідь на се Палій одержав від короля, гетьмана коронного та Замойського листи, переповнені улестливими виразами, поздоровленнями та обіцянками. Гетьман дозволив Палієвому полкови стояти постоем на Поліссї, де вони давно вже й без спросу стояли**). Задобривши отак уряд, Палій не змінив своїх відносин до шляхти. Навпаки він на случай змагання став поводитись з шляхтою, як з неслухняними та нешануючими королівських наказів й отверто пригрожував знищенням. Так р. 1695. коли польські короєви здумали випхнути козаків з зайнятих під їх постій хат на Поліссї, то Палій післав до начальників короєв лист, у якому між иншим каже: „Тепер усе Поліссє віддано козацькому військови й через те прошу

*) Соловьевъ, т. XIV. стор. 212—214.

**) Літопись Величка, т. III. стор. 257—262.

ваших милостей не виганяти моїх людей з місцевости, зайнятої з іменного розпорядку пана краківського (гетьмана Яблоновського, каштеляна краківського); як що ви яку небудь зробите шкоду моїм людям, то я, або звелю заплатити вам, або дам розпорядок, щоб мої люди, за хліб здобутий кровю, звоювали вас, як иноземного ворога^{*)}). Нова спокуса Вільги, що тяг руку за шляхтою, зістала ся без усяких наслідків і скінчило ся на тому, що Палївві козаки спустошили двори тих шляхтичів, що закликали на поміч регіментаря^{**}). Таким чином, твердо станувши на Полїсї, й через фактичне панованне у сїй області, й через визнання польским урядом хоч дочасного права на неї, Палїй не переставав виганяти шляхту й віднимати у неї право, порядкувати над селянами та роздвигати межі свого полку далеко на північний захід, простуючи до Припети та Случи. Так Палїй порядкував тут до 1699. р., не звертаючи уваги на універсали коронного гетьмана що старав ся обмежувати займану козаками територію та полекшити стан шляхти, що тут мешкала^{***}).

Відносини, у які став Палїй до короля та до коронного гетьмана, не могли на довго забезпечувати єго становище. Переважним елементом Речі-Посполитої була шляхта, а супроти шляхти Палїй, як заступник інтересів селянства та козацтва, що по самій істотї були непримиримими ворогами шляхотському устрою, і направив усї свої подїї. Очевидячки було, що шляхта, яка цілком повертала соймами як хтїла, скористуєть ся з першого-ж зібраного сойму й примуєть уряд свій ужити рішучих засобів супроти козаків. Тим часом р. 1696. вмер король Собеський, а заступник єго, саксонський курфїршт, Август II. чим дуже поспішав замиритись з Туреччиною; згоду уложено у сїчнї р. 1699. у Карловицї. Другою точкою сеї умови Туреччина брала на себе обовязок звернути Польцї усе Подїлле та Каменець й цілковито зректись України^{***)}). Після довгої турецької війни, польському урядови не дуже то потрібні були козаки й уряд ладен був вислухати скарги шляхтичів та зво-

*) Див. N. С. стор. 326.

**) Див. N. СІ. стор. 327.

***) Див. NN. СХІІІ. стор. 360 та СХІV. стор. 362.

**) Przewdziecki, Podole, Wołyń i Ukraina, т. I. стор. 230.

дити їх волю. Зараз же після смерти Собеського починають часто збирати ся сойми, які звичайно, з встановленого вже у Речи-Посполитій ладу, збирались у той час як не було ще обрано короля. Заступники шляхти на усіх сих соймах жаділись на козаків й вимагали знищити їх. Таке вимагання ставили не тільки притиснуті та налякані шляхтичі кївські та волинські, але навіть і депутати самих далеких від України воєводств: шляхотство розуміло, що козацтво цілком супротивна шляхотству стадія; й за се одне не хотіло й чути про існування козаків у Речи-Посполитій. Наприклад, у даній депутатом р. 1696. інструкції, яких виражали на конвокаційний сойм дворяни з далеких воєводств познанського та калішеського, було сказано: „Отже нам стало звісно, що козаки у брацлавському воєводстві, де їм дано постій, віднімають доходи від господарів та старост, так от ми й поручаємо нашим депутатам, потребувати від Речи-Посполитої приборкати їх, о скільки можливо та зручно“. Окрім скарг шляхти і могутне у Речи-Посполитій католицьке духовенство вимагало знищити козацтво. На кожному соймі кївський єпископ заявляв депутатам, що він стратив усякий зиск, бо козаки посіли хвастівські маєтки его, а через се й просив допомогти єму повернути втрачене*). Август II. примушений сими вимаганнями, на коронаційному соймі р. 1697. пообіцяв скасувати козаків з першої-ж нагоди. Маючи заручку, бо уряд пообіцяв допомогу, та й інші воєводства підпирали їх на соймах, кївська шляхта стала сміливійша. На весні р. 1699. довідавши ся про карловицький трактат, шляхтичі запевнились, що козаки вже більш не потрібні урядови й почали виганяти їх з постойв. У квітні Палій розіслав до дворян кївського воєводства відкритий лист, де було сказано: „Сповідують мене мої сотники й жаліють ся на зневагу від ваших милостей, що ви виганяєте козаків з визначених їм постойв, та ще до того багато з них покалічили та поранили. Сі люди живуть там не свавольно, а з безпремінного бажання короля та Речи-Посполитої; сим людям не відмовлено служби, й про се я доводив вам у попередних до вас листах. Ваші милости розпочинаєте бути зовсім зайві

*) Dzieje panowania Augusta II. od śmierci Jana III, do chwili wstąpienia Karola XII. na ziemię Polską. Poznań 1856; стр. 262.

та мордуєте неповинних людей, отже нехай ваші милости звольте придержатись з своїм нікому непотрібним злопам'ятством; бо й я теж все на поготові станути за свою зневагу та за страждання неповинних людей моїх, скал'чених та вбитих вами. Сповідуючи вас проте, у — друге прошу ваших милостей, вгамуйте з вашим непотрібним честолюбством, не турбуйте та не виганяйте людей, що заробили у Речи-Посполитій на харч та на дах, щоб потім й самим, вашим милостям, можна було жити у доброму здоровлі“*).

Небавом у Пал'їя відібрано можливість замазувати шляхті очи службою у Речи-Посполитої. У червні р. 1699. зібрано, так званий, примирительний сойм (pacificationis); на сему соймі видано ось яку постанову про козаків: „Через те, що відповідно постанові, уложеній під час благополучної нашої коронації, про визволення воєводств київського та брацлавського, від козаків, що були по вітчинних маєтках сих воєводств, а також і у маєтку київських єпископів — Хвастові, й досі не розійшлись, не вважаючи на вимагання гетьманських універсалів, бо користували ся з тогочасного безладу та війни з Турками, се одне; а друге й те, що козаки не переставали надокучати постоем та насильствами у шляхотських маєтках, які оберігають ся силою-силенною постанов „про вільність земських маєтків від усяких повинностей“; так от же ми, не маючи більше потреби у козацькій міліції, бо благополучне склали умову з Портою, ухваляємо соймовою владою розпустити й скасувати усї полки і піші, і кінні, встановляючи з повною силою закон 1646. р., що зветь ся „про набір нового війська“**). На високопревосходительного каштеляна краківського, великого гетьмана коронного, сойм накладав обовязок у протяг двох тижнів після сойму сповістити своїм наказом усему козацькому війську про те, що Річ-Посполита вимовляє ему на далі службу й під загрозою кари при-

*) Див. N. CXVII. стор. 367.

**) На соймі 1646. р. було ухвалено: розпустити усе найняте військо, наложити на короля обовязок не наймати у пришлі часи війська без соймового дозволу й вважати за ворогів вітчизни, за втративших честь та підлеглих конфіскації добра, усїх, що приймали від короля „проповідні листи“ на вербованне полку без соймової згоди. (Volum. leg., т. IV. стор. 43. §. 2.).

значеної у тому-ж законі 1646. р. мусить сповнити скасування козацького війська*). Дійсне, 20. серпня коронний гетьман видав універсал до „наказного гетьмана, Самуся, до полковників: Семена Палія, Искри, Абазина, Барабаша і взагалі до всіх усякого стану козаків“, у якому, сповіщаючи про соймову ухвалу, гетьман наказував: не тільки очистити займані ними кватири, але й зовсім розійтись нарізно, скасувавши полки. У кінці універсалу гетьман додавав погрози: „На случай же ви не відмовили-б лишити полки, розійтись та освободити від постою ті маєтки, де ви тепер стоїте, то я усіх таких звелю знищити як свавольні купи та ворогів вітчизни. На стверження сего я й посилаю на Україну кінні корогви та піші реґіменти з війська Речі-Посполитої“**). Слідком за гетьманським універсалом у Хвастів прибули й ксьондзи, яких післяв київський єпископ, Йоан Гомолінський, і вимагали, щоб Палій здав їм маєток.

Алеж, щоб отримати від козаків маєток та скасувати козацтво, було й геть то за мало уложити соймову постанову, написати гетьманський універсал та прислати від єпископа комісарів. Треба було попробувати, силою заставити козаків сповнити соймову постанову, а се було не так то й легко. Палій полк займав перше місце поміж усіма новозатяжними козацькими полками й кількістю люду, й моральним впливом на селян на інші полки, й географічним становищем, а через се з него й треба було починати скасування козацтва. Палій же, побачивши, що годі вже виїздити на гетьманському дозволі та службі Речі-Посполитій, заговорив що инше: „Я осів ся на вільній, козацькій Україні, — сказав він присланим від єпископа комісарям, — Речі-Посполитій ніякогісенького не має діла до сеї области, тільки я один й маю право хозяйнувати тут, бо я справжний козак та обраний ватаг свого народу“. Після сего він звелів закинути до тюрми присланих ксьондзів, а потім зневажно й повиганяв їх з міста, виголосивши, що у него не має й гадки кидати Хвастів***). Приходило ся збробю вгамувати Палія, але гетьман Яблоновський вже перевірив ся,

*) Volum. leg. т. IV. стор. 34. §. 14.

**) Див. N. CXVIII. стор. 368.

***) Otwinowski, стор. 15.

що се не так-то легко, як здавало ся соймови. От він попереду пустив ся на хитрощі, „щоб вгамувати сего нахабного хлопа й не знимати великої бучі“, як висловив ся один сучасний письменник. Білоцерківському комендантові, Брандтові, було поручено заманити Пал'я у засідку. Брандт послав у ліс, де були Пал'єві пасіки, відд'їл жовнірів. Жовніри сховали ся у гущавині лісу, а жид, що звичайно купував у Пал'я різне збіже, пішов до него начеб то купувати меду і повинен був виманити Пал'я у ліс, щоб оглянути крам; але се не вдалось. Сам Пал'їй не поїхав, а післав з жидом свого пасинка Семашка. Не встигли вони ще й доїхати, як їх нагнав козак, післаний Пал'єм з звісткою, що один з паєшників, помітивши у лісі засідку, прибіг у Хвастів остерегти полковника. Семашко, недовго думаючи, став голову жидови та, захопивши у місті козаків, перебив жовнірів, що ховали ся у лісі*).

Колиж таким чином хитрощі ні до чого не довели Поляків, то треба вже було з зброєю у руках виконувати соймову постанову. Гетьман Яблоновський довго вагав ся, поки зібрав потуги, а от наостанку у вересні р. 1700. регіментар Цівський попростував до Хвастова з сильним гуртом, чоловіка більш 4000. У него були й кварцяні й панські корогви, — панцирні та гусарські, була німецька та польська піхота, була доволі сильна артилерія. До Пал'я-ж, на оборону хвастівської фортеці, збіг ся народ з околичних сіл. Він встиг вкріпити місто. У низу біля замку встроїли начеб то пригород, обвели его валом та барканом; тут навалено було силу різних їстовних припасів: стоги сіна та хліба, бо сподівано на довгочасну облогу. Поляки, підійшовши під місто на другу-ж ніч іранатами запалили сі запаси. Козаки кинулись ратувати їх й кілька чоловіка згоріли на пожежі. Оце й усе, що вдіяли Поляки. Що стало ся далі з облогою, то про се свідощтва говорять нарізно. Козацькі літописці кажуть, що Пал'їй у ночі вирядив частину війська у ліс, а потім на другий день, встроївши герець, вдарив з двох боків на польський табор й таким чином примусив ворога дати на втеки**).

*) Otwinowski, стор. 15—16.

***) Літоп. Грабянки, стор. 240. Теж саме кажуть і убан, Рігельман та Симоновський.

що Яблоновський звелів військови відступити, бо Мазепа двигнув з за Дніпра 10.000 козаків на запомогу Палієви. А справді-ж на думку шляхти, відступлено через те, що Палій підкупив Яблоновського, піславши єму хабаря кілька барил гроший*). З наведених актів, що відносять ся до сего випадку, видно тільки те, що Поляки, зібравшись у похід у вересні, о половині жовтня вже повертали до дому, що Поляки уложили з Палієм дочасну згоду, умови якої не дійшли до нас, та що Полякам не вільно було зазимувати по околицях Хвастова, як запевняє Отвіновський, а вони повинні були йти на зимівку на Волинь, а до того-ж ограбили кілька, трапивших ся на шляху, місточок та сіл**). У всякому-ж разі й самі Поляки свідчать, що похід для них був не вдачним: „Палій, каже Отвіновський, не то що не вернув Хвастова, але й дідівщини ріжних панів у цілій околиці він усе таки вдержував під своєю владою та відбирив на себе доходи з них“. Виражений для усмирення Палія, регіментар Цїнський, на чолі коронного війська не зміг єго вгамувати й нашим не довелось поїсти Хвастова“, каже другий польський письменник***). Жовнірів-же, що вертали ся з під Хвастова, селяни піднимали на глум та наругу. Наприклад, одна короґва переходила через місточко Лабунь, що лежало на кордоні Волині. Один з військових товаришів звернув ся до селянина, що стояв на стіжку хліба, питаючи про шлях, а той замість того, щоб показати „*juxta suam barbariam rusticam, inhoneste tergiversationem ostendit.*“ Жовніри кинулись на глумливого, але на виручку до него збіглись міщани та козаки, що стояли у Лабуні, й діло скінчило ся бійкою, у якій жовнірів здорово попобито***)).

У всякому разі сей похід не розв'язав питання, а воно було відложено до якого часу, обидваж ворожі боки зіставались у попередньому стані. З одного боку шляхтичі вимагали від короля та коронних гетьманів, щоб було виконано постанову сойму 1699. р.; з другого-ж боку й Палій, розуміючи,

*) Otwinowski, стор. 16.

***) Див. NN. CXXII. стор. 377 та CXXVII. стор. 386.

****) *Sukcess, albo historia universalna a patre Gaudenzio Pikulski, ord. S. Francisci reg. observ. prov. Russiae The. Львів 1762. р., стор. 761—762.*

***) Див. N. CXXIII. стор. 377.

що настає час рішучої боротьби, збірив потуги та шукав помічників, щоб виконати свій плян. Р. 1701. шляхта волинська завела у інструкцію, дану депутатам, вираженням до сойму, статтю про невідступне вимагання вигнати Палія: „повинно ухвалити, сказано було в інструкції, щоб король не дав протекції бунтареві Палію, щоб ніхто з громадян Речи-Посполитої не насмілював ся під загрозою кари мати з ним якісь зносини або заступатись за него. Гетьман же великий коронний повинен вигнати его з Речи-Посполитої“*). Ще більші вимоги завели у свою інструкцію шляхтичі київського воеводства. У ній було наказано послам звернутись прямо до гетьманів з вимогою беззастережно вигнати Палія з воеводства й крім того перед самим соймом вони повинні були виголосити, що як Палія не буде вигнано до кінця сойму, то київські депутати своїм *liberum veto* зірвуть сойм. У сій інструкції депутатам поручено було широко розповісти про стан справи, а виображено її у таких виразах: „Постановою сойму 1699. р. усе козацьке військо треба вважати розпущеним, а виконання сеї постанови зложено на гетьманів. Не вважаючи на се неслухняний Палій не то що не корить ся соймовій постанові, не хоче розпустити своїх козаків й не слухає гетьманських наказів; але ще й навпаки він як й перше володє Хвастовом, що належить до київських єпископів, маєтки дворян нищить, встановивши собі наче-б то межу до Тетерева-річки, ставить тут постоем своїх козаків не то що зимою, а й у літку, робить напади та грабіжі, так що тоді, як по усій Речи-Посполитій користують ся з замирення з Портою, наше воеводство стало здобичю розлютованих ворогів“**). З початку 1702. р. з соймового примусу, після до Палія офіціальний наказ та власноручний приватний лист. І у тому й у другому документі король пригадує полковникови постанову сойму 1699. р. наказує ему, з загрозою кари, й просить по дружбі очистити київське та брацлавське воеводства та вернути Хвастів***). Обидва документи Палієви доручили депутати панів київського воіводства, що зібрались на соймик у Житомирі; але Палій

*) Див. N. CXXX. стор. 395.

**) Див. N. CXXXV. стор. 410—411.

***) Див. NN. CXXXVI. стор. 417 та CXXXVII. стор. 418.

знав, що польський уряд не спроможен виконати свої погрози й через те він з нехтованнем привитав шляхотських депутатів й погрозив їм навіть смертю*).

Справді діла Речі-Посполитої у той час стояли дуже лихо; король Август, не питаючись сойму, накликав війну з Шведом. Карл XII. на чолі побідного війська вірвав ся у кордони Речі-Посполитої й простував на Варшаву; сойм, дорікаючи королеви за самоуправу, вагав ся дозволом королеви субсидій. Саксонське військо що-раз побивано; а тим часом багато з маґнатів, що незадовольняли ся з короля, пристали до Шведа. Соймики деяких воеводств не схотіли кривити ся Августови й піддали ся Карлови XII. Вірність гетьманів, війська та більшости шляхти була непевна; кожний вираховував власні вигоди й хилив ся то на той, то на другий бік. Ні в кого й гадки не було станути супроти Шведа, як слід. Карл XII. вимагав від Речі-Посполитої скинути Августа II. та обрати нового короля. Звістно, серед такої замішанини ні королеви, ні соймови, ні гетьманам було не до козаків. Палій теж вважав виникший у Речі-Посполитій, безлад найспридатнішою годиною, виконати свої заміри. Тепер лекше ніж коли инше можна було справдити думку про вигнання шляхти з Волині, Поділля, Брацлавщини, про відродження тут козацтва та про відібране їх від Речі-Посполитої. За для сего з р. 1701. Палій починає централізувати всі, що були під руками, потуги та всилювати їх зброю усяк, як тільки можливо. Він тепер запопадливо скликає у Хвастів усіх, хто тільки хотів записатись у козаків. Для сеї мети Палій звертаєть ся на Запорожжя й зустрічає горяче підтримованне. „Що дия до них прибуває гультайство особливоз з Запорожжа, — доносив Мазепа Головинови; сотник, Палій секретар, недавно перебуваючи з Палієм у Києві, проговорились перед духовенством, що Палій накладає за одно з кошовим атаманом та у всему слухає, про усе між себе спотайна зносять ся“*). У Хвастів зібрали ся козаків та утікачі селяни зза Дніпра, з Волині, Полісся. У Хвастів поспішали усі бурлаки та ті, яким доля була мацохою, усі неспокійні та ті, що шукали боротьби та простору

*) Див. N. СХІІ. стор. 427.

**) Соловьевъ, т. XV. стор. 22.

задля своєї удалї — ся „голудьба“, як довелось, тулилась у Хвастові та терпіла усякі злидні та нужду, дожидаючись обіцяного походу на сусідну шляхту. Ось у яких висловах описує сучасний мандрівець, що переїздив через Хвастів з початку р. 1701., се скликане Палїєм ополчення: „На земляному валови (у Хвастові) ворота близько одні від других, а біля кожних воріт викопано ями та намощено соломи. Там лежать Палїївці чоловіка 20—30; голі, як бубони, просто без сорочок, — дуже страшні; а у ворота неможна ні з чим проїхати з села; усе рвуть, як собаки: дрова, солону, сіно, одно слово з чим не їдь... Коли-ж ми приїхали (у Паволоч) та стали на майдані, то біля нас скупились, неначе коло ведмедя, усе козаки — Палїївці; а усе обдертуси безштаньки, на иншому й клантя сорочки не знати; дуже страшні: чорні, наче Арати, а лихі, як собаки, так і рвуть з рук. Вони стоять, та, дивлячись на нас, дивують ся, а ми дивуємо ся ще й в-трое, бо й з роду не бачили отаких виродків; у нас в Москві й на Петровському кружалі не швидко знайдеш хоч одного такого**). Окрім зміцнення війська Палїєви для розпочатого діла треба було скупити всю козацьку силу та запобігти участи инших козацьких полковників. Для сеї мети Самусь, Искра, Палїй та Абазин скликали нараду у Хвастові**). Мабуть на сій радї зазначено було і час і самий хід пришлих подій. Час одностай-

*) Лукьяновъ — Путешествіе в св. землю стор. 15. Редакция сего пікавого памятника зробила помилку, через те що була помилка що до року грамоти, яку наведено у початку: мандрівку Лукьянова віднесено до 1710—1711 рр., тоді як, перевірючи факти, які описує автор, очевидно, що сю мандрівку треба принасовувати до 1702—1703 рр. Таку думку ми засновуємо на таких датах: 1) мандрівка Лукьянова припадає з назначенням у Константинополь післанцем Петра Толстого. На шляху у Цареград автор зустрічає бувшого післанцем князя Дмитра Михайловича Іоаїцана; а повертаючи до дому, він одержує вже грамоту від князя Толстого післанцем же назначено сего останнього у падолистї 1701. р. 2) Під час перебування Лукьянова у Цареградї, у Турків була гадка засипати Керченський пролив й через те, що Азів відступлено Росії, й через те, що на них напав страшний переполох, який напав на них через першу чутку про російську флоту у Чорному морі, — се було 1701. р. 3) У протяг часу мандровання а повороту Лукьянова козаки зруйнували Немирів, а се трапилось під кінець 1702 року.

***) Див. NN. С XVIII. стор. 484; CLXXVII. стор. 502; CLXXXIV. стор. 518—519; теж Соловьевъ т. XV. стор. 16.

ного нападу на сумежні воєводства повинен був залежати від того, коли шляхотське ополчення (так зване посполите рушення) рушить у королівський табор на війну проти Шведа; бо воєводства київське та волинське постановили стояти за Августа II. й обіцяли йому свою допомогу. Метода вести війну повинна була засновувати ся переважно на піднесенню співчуття до козацької ворохобні поміж людністю самого краю.

Козацькі ватаги цілковито могли здати ся на співчутте селян. Усім була відома ненависть кріпаків до панського тягару та покладані надії на козаків й особливож на відомого заступника селянських інтересів — Палія. Щоденні втеки у Хвастівщину та витворювані подекуду бучі серед селянства ясно свідчили про настрій поспільства. Що до сего то треба було тільки дбати про централізацію та завчасність селянського руху. Але вийшло, що окрім селян й інші верстви не зовеім то цурають ся задуманого. У Хвастів окрім козацьких старшин стали перебувати й заступники інших верств, подаючи свою заслугу у народній справі. Звісно серед незадоволених польським панованнем перше місце займає православне духовенство. З наведених актів ми можемо вказати, як на зразок духовника, на пресвітера Успенської церкви з міста Клевая — о. Йоана. Після того, як наречений луцький та острожезький єпископ Діонісій Жабокрицький р. 1701. перейшов на унію, то сей св'ященик не хотючи йти за ним, перестав корити ся йому; він проповідями підтримував православіє серед своїх парафіян, пораяв їм вигнати з міста присланих єпископом св'ящеників уніятських, й за се Жабокрицький відлучив его від церкви й завізав на єпископський суд. Тікаючи від нагінки, Йоан утік з Клевая й знайшов пристановище у Хвастові. Тут він брав участь у нараді козацьких полковників й, після після трохмісячної відсутности, прибув на вітчину „з інструкцією від тих, у кого він перебував, щоб підбивати до повстання людей у місті та князівстві (?) Клеваньскім*). Такий зразок був не поодинокую виїмкою і кількість духовенства, що мала звязки з козаками, мабуть була значна, коли шляхтичі на останку підозрвили самого Жабокрицького (що перейшов на

*) Див. N. CLXXVII. стор. 501.

унію після довгочасного змагання у тому, що зносни духовенства з козаками йдуть з єго відома. Деякі шляхтичі заперечали, що бачили у Палія листи від Жабокрицького*). У Хвастові теж брали участь у нараді козацьких полковників і заступники міщанства: два приклади ми маємо у наведених актах — се були: один з міщан з Острога, імя єго невідоме, та межиріцький вїйт, Григорій Косович; (зносни останнього з Палієм були довгочасні, ще весною 1701. р. він бере участь у нападі Палїєвих козаків на маєток дворянки Ласкової — Білилівку). Перегодом їх обох віддано на військовий суд, з приговору соймику волинського воєводства, за те, що вони „їздили до Палія й з останнім, як і з Самусем брали участь у таємничій нараді“**).

На останку у козацькій справі взяли участь деякі шляхтичі, що зістали ся вірними до православія; на чолі їх стояв чоловік, що різко виділяв ся з поміж шляхти замітною сталостю пересвідчень, саможертвою та значною для того часу освітою; се був волинський дворянин — венденський підчаший, Данило Братковський. Над сим чоловіком задержимо ся трохи довше, бо він є один з рідких у той час вїтків з поміж шляхотства й заслує на особливу увагу задля своєї освіти та щирости переконань. Братковський належить до старого, руського паньства; про прадідів єго згадуєт ся ще з початку XVI. в. у землях перемишльській та волинській, де говорить ся про них, як про тубольців, православник, маючих маєтности „земянах“***). У XVII. в. рід Братковських визначив ся щиростю до православія у супротивленїє шляхотської більшоєсти, що у той час переходила на унію, або католицтво. Р. 1619. один з предків Данила — Богдан підписав ся у числі дворян, заступників луцького братства. З 1675—1677. рр. другий Богдан Братановський, скарбник брацлавський, батько Данила, був старостою того-ж таки братства* **) й записав свій рід у братський помянник. Сам Данило придбав для того часу

*) Див. N. CXXXIV. стор. 407.

**) Див. NN. CLXXXIV. стор. 518—519 та CXXXIII. стор. 405.

***) Kasper Niesiecki — Korona Polska, т. I. стор. 177—178.

* **) Памятники, изданные временной комиссіей, т. I. ч. I. стор. 12, 190 та 273.

найкраще вихованнє. Величко, що подає про него єдину коротеньку звістку, каже, що він був „чоловік вчений, поета дуже добрий, що книжку під заголовком Świat przejrzany польськими ритмами зложив красно та втішно“*). З самого твору видно, що автор добре знав клясичну літературу. Книжка ся, що має заголовок „Сьвіт переглянутий по частям“**), очевидно малює і самого автора і єго погляд на сучасне єму шляхотство. Книжка складена з сили дрібних стихотворів й від початку до кінця є ущиплива сатира, що змальовує правдивий малюнок шляхотських звичаїв. Ось загальний зміст сєго твору: дві хиби цілковито панують у шляхотській громаді — пиянство та продайність. Шаноба у нас, каже Братковський, насуваєть ся не наукою, не заслугою, а грішми. Хто заплатить, або вгостить, того правда й на судї, того покликають Демостеном у соймі, той одержує староство та посади, того скрізь шанують; як що він чванькуватий, то має право погорджувати кожним, навіть найрозумнійшим біднякою. Решта-ж тільки й роботи, що пє, чубить ся та шукає купця на свій голос на соймі або на судї. Розпушта, як іржа, поїдає всю шляхотську громаду — родину та державу; красномовність замінюєть ся нудною реторичністю, чесність — обманом, правосудє — тяганиною по судах. Скарб грабують збірщики податків. Рівноправність шляхотська — тільки виклик, який прикриває оліїтархічні бажання багатих панів. „Шляхотська вільність“ складаєть ся тільки з того, що шляхтичови можна робити зло й не корити ся навіть тому, чого вимагає здоровий розум. Селяни зовсїм закріпощені; навіть, ємішно говорити, біль їх повернув пан на свою користь; бо аби тільки два селяни побили ся, то пеню за стусани пан відбирає на себе. Руський елемент так пригноблено, що „як Русинови чого треба, то він мусить притаїти ся, підлещувати ся й тоді тільки добєть ся до свого, як ніхто не впізнає, що він Русин“.

Такий погляд на шляхотську громаду ставив уже Братковського у неприязні відносини до неї, але ворогованнє єго

*) Літопись Величка, т. III. стор. 566.

**) Повний заголовок її: Świat po części przejrzany przez Daniela Bratkowskiego, podczaszego Wendeńskiego. Kraków, 1697. р. Вона присвячена королеви Августу II.

до шляхотської громади без перестану знаходило спонукання ще у ображенню його глибокого релігійного почуття. Братковський, як каже сучасник, був „благочестія святаго непохибний борець“, а се благочестіє шляхтичі що дня ображали та гнобили; задля сего, не вдовольняючись сатирою, Братковський відважився стати до фактичної боротьби з громадою, що була навколо него, за віру, якої він був щирим сином й задля глибокого досвіду й родинної традиції. Перші кроки сеї його боротьби були строго легальні. Так, коли шляхта київського та волинського воєводств виражала депутатів до сойму 1699. р., то Братковський зумів скупити православних дворян по сих воєводствах так, що вони, не вважаючи на своє невелике число, встигли завести до інструкції, даної депутатам, вимагання від сойму запоруки на свободу православія. Але се не мало ніяких наслідків. Сойм добре знав о скільки невеличкий гурт православних панів, а через се не тільки не завважив на пункти, що до православія, заведені у інструкції київського та волинського воєводств; а навпаки видав ще кілька нових постанов, що притискали православіє та прямували до скасування його. Так соймові конституції забороняли селитись у визволеному від Турків Каменці православним нарівні з жидами. Так визнано було, що тільки уніяти можуть бути гідними посідати у містах та місточках виборчі магістратські посади. Відновлено було попередню постанову, якою тільки уніятські церкви та духовенство увільнялись, на шкоду православним, від постою та військових повинностей*). На останку усе Поділля було відібрано від київської православної митрополії та піддано під львівського уніятського архієпископа.

Самі депутати дворянські з київського та волинського воєводств подали голос за постанову і, сподіваючи ся на малу кількість православних дворян, не звернули уваги на вимагання, заведені до інструкції. Такий рахунок цілком затвердили наслідки: пани, що зібрались на реляційні соймки, щоб вислухати справоздання депутатів, байдуже віднесли ся до того, що пропущено точки на річ православія. Не вважаючи на се, Братковський пробував ся змагатись і далі. Право-

*) Volum. legum, т. VI. стор. 35. §. 19. та 21. і т. IV. стор. 474. §. 58.

славні дворяни з обох воеводств (числом тільки 54) скомпонували загальний протест, у якому вимагали суду над депутатами, що занедбали деякі точки інструкції. Але усі три волинські городи: луцький, володимирський та кременецький, відмовили завести у книжки сей протест; єго заведено тільки у овруцькі книжки й то через особистий вплив одного з православних дворян, Ремигіяна Сурина; але під натиском загально-шляхотської думки справа на сему й стала*).

Але і сатиричні твори Братковського, і викликана ним опозиція православних дворян, роздратовали супроти него волинських шляхтичів, і він мусів на якийсь час з Волині перебратися до Львова. З сего часу Братковський пересвідчився у безсилі легального протесту православних панів й наважився шукати иншої опори для свого діла. За для сего р. 1700. він їздив у Батурин до Мазепи, з яким, як каже Величко, він був „здавна знаємий“. Але вийшло те, що у Мазепи не було ні охоти, ні спромоги стати до боротьби з польско-шляхотським ладом. Братковському доводилось вертатись до дому без жадного успіху, й тим часом на дорозі у Львів єго вже піджидало гнобительство. На Волині у містечку Олиці єго затримали якісь шляхтичі, що єго зустрінули і посадовили єго до острогу „з причини підзору з боку відступників православія сьвятого“**).

Визволившись з полону, Братковський рішився вдатись, як до об'яного жерела, до Палія. Наслідком військових приготовань останнього та велених зносини поміж старшинами козацьких у шляхотській громаді кружляли неясні чутки та страхи що до замірів Палія. Уже у квітні р. 1701. гетьман Фелікс Потоцький розіслав до соймиків універсали, у яких остерегав шляхту, „що козацький полковник, Палій, спонуканий палкою фантазією та пустою славою, бажає йти слідком за Хмельницьким, що запалив похідню селянської війни“*). Такі наміри Палія певне були відомі і Брат-

*) Архивъ Юго-Западной Россіи — часть IV. т. I., стор. 346, N. CV.

**) Літ. Величка, т. III. стор. 566. Величко помиляючись відносить до сего ув'язнення й смерть Братковського, яка була, як свідчать акти, під кінець р. 1702.

***) Zaluski — Epistolae historico-familiares, т. III. стор. 126.

ковському от він і рішив ся допомагати їм. Знаючи-ж о скільки такий замір має непевности, він схотів забезпечити перше свою родину. Для сего він викупив з заставу р. 1701. свій невеличкий маєток — частину села Свищева на Волині і даровою грамотою передав его двом своїм синам Іванови та Олександрови; а після сего вже рушив до Пал'їа*). Тут він узяв діяльну участь в нараді про намірені війскові події; він звернув особливу увагу на засоби, які повинні були підбурити та приготувити повстаннє у руських воеводствах Речи-Посполитої. Для сего він скомпонував поклик до православних мешканців республіки, у якому красномовно виложив усі образи та насильства, які перетерпіла православна церква від католиків та уніятів і закликав до одностайного повстання за пригноблену віру. Маючи силу силенну знаємих серед православного доховенства, шляхти та міщан, він рушив з Хвастова назад, сподіваючись розпустити свій заклик й таким робом здорово допомогти у справі підготовлення руху**). Справді багато подій потім посьвідчили, що праця Братковського не пішла марно. Саме у горячу добу війни, ми постійно зустрічаємо поодиноких людей з дрібної, служилої православної шляхти, бояр, сільських урядників, що спочувать і допомагають козакам та часто-густо стають агітаторами та проповідниками повстання. Наприклад, ми зустрічаємо супліку на боярина Мацевського, що жив у селі Борсуковцях, за те, що він, їздючи по околиці „ріжними способами та хитрими визворотками, підбиває до бунту та участі в козацькій ворохобні підданців“*). Дворянина Івана Опацького обвинувачено за те, що він підбивав до бунту мешканців з Ямполья на Волині; а на суді єму довели, що він говорив „у людному місці необережні слова, що підбивають селян на бучу* *). У місті Константинові увязнено війта з місточка Кузьмина на Волині; при ній знайдено реєстер тих, що обіцяли допомагати козакам та подавати відомости про подробиці наступаючого повстання. Але шляхтичам не довело ся скористуватись з сеї знаходки: довідавшись про уяз-

*) Див. NN. CXXVIII. стор. 389. та CXXIX. стор. 391.

**) Див. N. CLXVIII. стор. 483.

***) Див. N. CLXXXIX. стор. 525.

* * *) Див. N. CCX. стор. 573.

нення війта, осадчий з Кузьмина, дворянин Криштоф Керекеша, напав на константинівський замок й силою визволив з під арешту війта*). У Брацлавщині підчас ворохобні ми зустрічаємо дворянина Михайла Клитинського, що приготував для козаків боєвих потреб та постачав для них салітри, пороху та олова. Окрім того Клитинський сповіщав козаків про рухи польського війська й причинив ся до того, що козаки розбили та розвіяли одну корогву**). На останку, пани Ніжинський та Верещака самі беруть участь у повстанню. Ніжинський приймає посаду сотника й нищить шляхту запопадливійше, ніж інші козацькі начальники***).

Поки таким чином приладжували ся козаки, Поляки самі причинили ся до повстання. У серпні р. 1702. у Богуславі, Корсуні та ин. місцевостях, де стояли полки Искри та Самуся, прийшли польські господарі, старости та управителі їх з зазброєними командами і вимагали, щоб козаки або йшли геть з міст та сїд, або підлягли під панів та старост. У відповідь на се вимагання Самуся, Искра та прибуваючий на сей час у Богуславі пасинок Палія, Семашко — дали поклик до повстання. У Богуславі, Корсуні, Лисянці, та околичних місточках та селах перебито польські корогви, наїхавших панів та жидів арендарів. Наказний гетьман Самуся заприсяг „Царю Московському“ й виголосив себе під регіментом Мазепи. Селянам вголошено довічну волю та визволення з під панів* *). Самуся пішов облягати Білу-Церкву, бо не хотів кидати позад свого війська та у сусідстві з козацькими селитьбами сильної ворожої фортеці. „Палїсад“ білоцерківський Самуся спалив і почав облягати фортецю. У початку вересня Самуся розіслав листи до окремих козацьких ватаг, що розкидані були на усему обширі від Бога аж до Дуїстра, і запрошував їх до себе у табор†); під Білою-Церквою назначено збір і для селян,

*) Див. Н. ССХІІІ. стор. 577.

**) Див. Н. ССХХІІ. стор. 624.

***) Див. Н. ССLXXXIX. стор. 762.

* *) *Zaluski epistolae historico-familiares*, т. ІІІ, стор. 248. Соловьевъ, т. XV. стор. 15—16. Теж див. NN. СXLVІІ. стор. 442; СXLVІІІ. стор. 445; СXLIX. стор. 447 та CL. стор. 449. Бантышъ-Каменскій, т. ІІІ. стор. 39.

†) Див. Н. CL. стор. 449; *Zaluski*, т. ІІІ. стор. 279.

яких теж закликали до зброї. Ворохобня межі останними справді була дуже сильна; тільки залунала перша сповістка про довічну волю, як „здоровенні юрби хлопів кидали міста, села, свої хати, збирали ся з дїтьми, жінками, добром та худобою, иноді підпалювали свої житла і валками, яким не було й ліку, посишали у козацький табор“. Тут начальники вибирали людей вдатних до зброї і формували полки*). У Самусїв табор бігли козаки з Лівобережя та Молдавани зза Дністра. Під Білу-Церкву і Палій пристав у 1500 козаків до помочі Самусєви. До сєго часу Палій запевняв і Поляків, і Мазєпу, що Самусь сам-собою без него скоїв отаку бучу — сим він певне хтів виграти час та приспати шляхту сусїдних воеводєтв, що тим часом збирали ся на війну супроти Шведа. Справді шляхта доволі байдуже зустрїла першу звістку про повстаннє Самусєя та Искри. Київський соймик, який зібрано 20. серпня, ухвалив поставити на військове положеннє поголовнє дворянське ополченнє і виголосив, що воно готове рушити у похід проти Шведів, аби тільки був королївський наказ. Пани тільки звертали бачнїсть короля та гетьмана, що треба приборкати Самусєя та Искру; але не вважали сю справу о стїльки вже важною, щоб вдержуватись від походу. Полякам й у голови не клалось, що й Палій бере участь у повстаннї і скаржились тїльки на те, що він ще й доси не вийшов з Хвастова та образив виражєних до него посланцїв від київськєго воеводства**).

Тим часом потуга козаків під Білою-Церквою швидко зростала з тих селян, що прибували до них; з відомостий, мабуть значно збільшєних, які доходили до Поляків, потуга козаків з початку жовтня сягала вже 10.000: Мазєпа тайно прислав до Самусєя пороху та олова. „Щоб не відїгнати єго зовсїм від свого рєгїменту“***). А все таки білоцерківська фортеца не здавала ся і Самусїв приступ відбито. Треба було розпочати облогу по формї, а се то й було проволокою, яка може прохолодити запад новозатяжного війська з селян. До

*) Otwinowski, стор. 41—42; Теж див. NN. CXCI. стор. 529. та CLVI. стор. 458.

**) Див. NN. CXLVI. стор. 436; CXLVII. стор. 441 та CXLVIII. стор. 444; Соловьєв, т. XV. стор. 16 та Załuski, т. III. стор. 279.

***) Załuski, т. III. стор. 279; Соловьєв, т. XV. стор. 16.

того-ж первоначалу потрібно було скористувауня ся і розрухом селян і безпешністю шляхти. Не слїд було пропускати слушного часу, щоб знеобачка захопити не приготовлені до оборони суєдні воеводства та покористувати ся першим замїшаннем поміж шляхтою. Наслїдком, таких виглядів козацькі ватаги перемїнили плян своїх подїй: Палїй сам, узявши ся за кермованне над частиною війска, зістав ся під Білою-Церквою, щоб далї провадити облогу; Самусь з головним відділом рушив до меж Волині та Подїлля; на останку, третїй віддїл, з Семашком на чолї, попростував до Брацлавщини та Побережа*), звідкіль мешканцї прислали до Палїя денутацию, просячи прийняти їх під свою охорону та прислати козаків**).

З початку жовтня Самусь з під Білої-Церкви рушив у ту частину кїївського воеводства, яка була ще у руках шляхти; се воеводство було доволї легкою здобичю: значна частина его до ріки Тетерева, була вже у руках Палїя; більша частина шляхти звїдїля перебралась на Волинь, а тут і ополчення було нечисленне; через те-ж, що воно стояло далеко від воедств, які були осередком і від королївського табору, воно не могло поклататись на швидку допомогу правильного війска; до тогож, заволодївши сим воеводством, козакам можна було вдарити на одно з трех воедств: їм можна було, забезпечивши себе з заду, вірватись або на захід у Волинь, або на південно-захід на Подїлле, або на південь у Брацлавщину. Перечувши, що Самусь рушив, Поляки з Кїївщини зібрали всі свої потуги у Бердичів, одно з міст, що граничило з козацькими містами. Сї потуги й без того були незначні, а безлад та чвари проміж себе ще більше збезпелили їх: у Бердичів прийшов полковник Дамян Руциць, якого виражено з відділом їварцяного війска з гетьманського табору, щоб зібрати відомости про козаків. До Руциця пристав староста хмельницький, Яків Потоцький, з кількома надворними корогвами і своїми і кїївського воеводи Осипа Потоцького; на останку у Бердичів прийшла і частина дворянської мілїції кїївського воеводства. Се ополчення складено ще у серпні й намірялось

*) Теперішні повіти подільської губ. балтський, ольгопольський та ямпольський.

***) Załuski, т. III. стор. 333; N. CLI. стор. 450; Otwinowski, стор. 42.

йти до королівського табору супроти Шведів; але се зістало ся тільки заміром, бо виникла суперечка про те, кому бути начальником. Склав ся вже такий звичай, що кермував посполитим рушенням старший з чиновників, присутних у ополченню; але на сей раз трапило ся так, що ні воєводи, ні каштеляна не було, й старшими могли бути два чоловіки: староста житомирський Осип Корчевський та староста овруцький — Францішок Потоцький; дрібні дворяни, з яких складалась більшість міліції, бажали доручити уряд Корчевському; але Потоцький з своєю партією, яку більшою складали значні дідичі, не хотів корити ся ему; его прихильники залишили загальний табор і спорудили свій окремих табор на урочищі Пелчі під Овручем; обидві партії визнавали себе виключно законним ополченням воєводства, дорікали супротивників у неслухнянстві та самозванстві, обидві післали до короля та гетьманів коронних послів з суплітками на неслухняність супротивників. Як наближав ся Самусь, то Руциц післав до шляхти запросини — прямувати на Бердичів. Корчевський скорив ся, але Потоцький, користуючись з того, що Корчевський пішов, військовим судом, приговорив усіх своїх супротивників до кари за неслухняність до его влади і пішов у їх села для езекуції. Будинки супротивників Потоцького ограблено, жінок та родичів перебито або скалічено. Тих дворян з супротивного табору, що зляпав Потоцький, закинуто у острог*). Серед польського війська, що зібралось у Бердичеві, виникла такаж суперечка за права верховодити: виникло непорозумінне про старшинство межі полковником Руцицом та старостою хмельницьким, Яковом Потоцьким; останній, щоб перетягти на свій бік громадську думку, почав щедро могоричити шляхту та жовнірів Руцица. Тим часом у самий розгар пиятики 16. жовтня під Бердичів підступили козаки; пняих жовнірів та шляхту покришено на капусту, замок узято; усіх Поляків та жидів, що жили у місті, вирубано у пень; зараз же після сего козаки напали за містом на табор, розігнали всіх, що зіставались ще у таборі, шляхтичів, і захопили табор Якова Потоцького, его казну та гармати. Потоцький цінував отсю

Див. NN. CXLVI. стор. 438; CXLVII. стор. 443; CLXVII. стор. 481
CLXV. стор. 497; CXCIX. стор. 541 та CCXVII. стор. 593.

втрату на 220.000 золотих; сам він з кількома челядниками ледви втік до Львова. Рушиц теж утік з замку, спустившись на мотузї через вікно. Поляки рахували, що тут полягло 2000 чоловіка. Зараз же після вдачного діла, на бердичівській околиці та і на усему обширі меж річками Тетеревом та Ушою повстали селяни; вони розграбували табори шляхтичів, що були у ополченню, і пристали до козаків. Таким чином через бердичівську побіду козакам дістав ся увесь житомирський повіт київського воеводства*). Шляхта, що повтікала з Бердичева, не думала про те, щоб боронитись далї, а вкинулась у розлад: утікачі обвинувачували овруцького старосту за те, що він, роз'єднавши потугу воеводства, тим самим причинив ся до погрому її; а Францішок Потоцький теж і собі доводив, що їх покарано, як слїд, за їх самовправство і обвинувачував їх у державній зрадї; бо вони, нічого не тямлючи у військовій справі, пішли на ворога; дурно роздрочували єго і причинили ся до погибелі значного відділу.

Зломавши таким робом силу київського воеводства, козакам можна було з під Бердичева ускочити або на Волинь, або на Брацлавщину та Поділля. — Самусь зупинив ся на останних двох, бо стало звісно, що Волинь зараз приладила ся до оборони. Се воеводство стояло далї від козацьких селитьб і через те не підпадало такому впливови козаків, як київське. Та ще й шляхта встигла на Волині міцнійше вкоренитись. Окрім великих магнатів на Волині осїлає сила мілкоти та середньої шляхти. З свїдоцтв сучасників се воеводство могло виставити шляхотське ополченне більш 5.000 зазброєних верховців**). До того-ж волинська шляхта була рідким вїмком у Речі-Посполитій, бо поміж неї не було охоти до чварів: — шляхта схияляє перед авторитетом любої їй людини, що видобує на каштеляна з кола середньої шляхти, яка й дивил ся на сїю людину, як на свого заступника. Ся людина була волинський каштелян Францішок Лєдуховський; користуючись безмежним довірєм та популярністю серед шляхти,

*) Załuski, т. III. стор. 294; Otwinowski, стор. 42; Первыи Русскіи вѣдомости 1703. р., стор 7 та 25; Літопись Грабянки, стор. 241; Теж див. NN. CLXXXI. стор. 507. CXCIV. стор. 533 та CCLXV. стор. 704.

***) Załuski, т. III. стор. 294.

вміючи вдатно обходити ласкотливу пиху і, усе таки, вгамовувати розпусту своїх земляків, один тільки Ледуховський і міг зробити з посполитого рушення волинського воеводства справжню військову силу. Він і скористував ся сим, щоб забезпечити воеводство від нападу козаків. Ще у серпні Ледуховський, що стояв з частиною волинського ополчення у королівському таборі під Сандомиром, одержавши перші звістки про повстання Самуся, вгадав увесь плян діяльності козаків. Він не гаючись післав до волинських дворян універсал, у якому, остерегаючи про небезпечність, завважав що не треба нехтувати сего повстання, що козаки напевне обрали сей час на вмисне і схотять скористуватись з того, що королівське військо і шляхта заклопотані війною з Шведом; аби розширити повстання до страшного для шляхти розміру. Задля сего він запрошував дворян усіх взяти ся за зброю і до 14. вересня зібратися біля села Мятина, куди обіцяв і сам прийти, щоби прийняти уряд над походом проти козаків*). У призначений речинець Ледуховський справді прибув і новими універсалами став спонукувати до зброї шляхту волинську, що збиралась по кволод; у своїх універсалах він то вихвалював природжену їй хоробрість, то сповіщав її про похід Самуся з під Білої-Церкви, то лякав повстанням селян та відвічальністю перед військовим судом**). На останку, о половині жовтня Ледуховський з своїм ополченням виїшов у чисте поле і отаборив ся під містом Заславом, пильно спостерегаючи козацькі рухи по Київщині та міркуючи, як би то рушити на Україну на вичухку до Білої-Церкви. У сей час трапив ся випадок, що свідчив про істнування близшої непевности і примусив Ледуховського утриматись від походу за межі воеводства, ужити якихсь суворійших засобів у самому воеводстві. Одна з шляхотських патруль затримувала Данила Братковського, що хтів, переодягаючись, уникнути від зустрічі з шляхтичами. Потрусивши, знайшли у него уложений ним поклик до народу та де кілька листів, що свідчили про участь його у козацькому повстанні. Після допиту Братковського зачинено до острогу і пропоновано ему зібратися (такий був уже звичай) інквізицію,

*) Див. N. CXLIX. стор. 447.

**) Див. NN. CLVII. стор. 460; CLVIII. стор. 461 та CLIX. стор. 463.

себ то сьвідків на свою користь*). Тим часом Ледуховський, побачивши певну небезпеку від грозившого шляхті систематично готовленого селяньського повстання, ужив засобів, щоб запобігти сему лихови. 18. жовтня у своїм таборі він заснував військовий суд і членам его доручив притягати в суд усіх підзорених за спочування до повстання, або за недбалість до виконання своїх обовязків**). Сей суд шпарко узяв ся придавлювати селяньську змову — підзорених селян брали на диби, а на случай признають ся, що спочувають козакам, зараз же вкочувано їм віку, четвертовано а частиною вішано понад великими шляхами***). Такі засоби справді не дозволили на Волині спалахнути загальному селяньському повстанню й усе окошило ся тільки кількома малюсенькими, місцевими, зараз же й придавленими вибухами, та підпалом кількох панських дворів***)). З другого боку діяльність та популярність Ледуховського не дали роздвоїтись шляхотській силі так, як се трапилось у київському воеводстві, хоч коронний підкоморій Юрій Любомирський і пробував улесливими універсалами зібрати під своїм зарядом окреме дворяньське ополчення†). Ледуховський не покладав рук, як почув, що Самусь, поминувши Волинь, пішов у Брацлавщину. — Бажаючи й надалі забезпечити своє воеводство від нападу козаків, він запросив волинських дворян зібрати ся 20. падолиста на соймик до Луцька і тут обміркувати, яким робом певно оборонити воеводство††). На сему соймик ухвалено: зазброїти міліцію супроти козаків, що опанували вже над усім Поділлем і підходили уже з півдня до меж Волині. Сю міліцію повинні були своїм коштом зазброїти шляхтичі, духовенство та жиди з волинського воеводства. Кожні 30. димарів повинні були поставити одного жовніра, безиремінно шляхтича або чужоземця, людину не підозріну; а як що сеї міліції буде замало, то Ледуховський знов повинен був скликати посполите рушення. Соймик вирядив

*) Див. NN. CLX. стор. 464 та CLXVIII. стор. 484.

**) Див. N. CLXI. стор. 465.

***) Див. NN. CLXX. стор. 486 та CLXXII. стор. 493.

***) Див. NN. CXLV. стор. 435 та CXC. стор. 527.

†) Див. N. N. CLXIX. стор. 485.

††) Див. N. CLXII. стор. 467.

депутатів з просьбою про допомогу до коронних гетьманів та до шляхти сусідних воєводств: руського, белзького, люблицького та холмської землі. На тому-ж соймаку Ледуховському дано дозвіл судити Данила Братковського військовим судом, не вважаючи на те, що він був шляхтич*). Але Братковський спокійно дожидав сеї постанови. Ще за тиждень до засідань соймака він приготував ся до смерті і написав заповіт, у якому відбило ся глибоке релігійне та людське почуття. У сій заповіді Братковський розписав рухоме добро межі дитий, попросив ся з родиною, поручив їй після єго смерті винагородити усіх, кого він обидив за життя, положити вкладку на ріжні церкви та монастирі на помин по душі, роздати милостиню бѣгим й т. и.**). Через два дні після соймакової постанови Братковського вже опитувано у військовім суді; він зрік ся назвати своїх співробітників і єго присудили на диби. Видержавши бадьоро перший ступінь муки (розтягування членів), єго увільнили від інших двох (вогню та розпеченого заліза), бо він зовсім знесилів. 25. падолиста у військовому суді єму вичитано смертельний приговор, а ранком другого дня сей борець за православіє та лад рускої народности у південно-західному краю, що так напружено змагав ся за свої переконання „посеред ринку луцького, через ката за сїм разів, мордерско зістав стятим***).

Тоді, як волинські пани наведеними заходами боронили своє воєводство, Самусь після бердичівської побіди пішов у Поділля та Брацлавщину. Шляхта обох сих воєводств не спроможна була виставити значних потуг до боротьби. Ледві минуло три роки після того, як Річ-Посполита вернула від Туреччини карловицькою умовою сї області. Пани тільки що

*) Див. N. CLXV. стор. 474.

**) Див. N. CLXIV. стор. 470.

***) Див. NN. CLXVIII. стор. 483 та CLXXIII. стор. 494; теж Літоп. Величка, т. III. стор. 597. Але карою над Данилом Братковським не вдовольнилася ся шляхотська ненависть до него — родину єго довго ще після сего все притискала шляхта. Через три роки після смерті Данила, случкий городський суд виголосив дітям єго баніцію за те, що батько їх перед смертю не зложив справоздання за керування маєтком недорослих дворян Пасевичів, які були під єго опікою. (Книга гродская, луцкая, декретовая N. 3065. листъ 275 на оборотѣ).

вернулись у свої села і не встигли обжитись. Бажаючи привабити спустілі маєтки яко мога більше робочих рук, вони вигосили дуже вигідну для селян слободу, а опісля не додержували умови: селяни або повертали назад, або безперестану переходили від одного до другого пана. Таким чином майже усе кріпацтво по сих воєводствах жило по циганьски. Кріпостне право не вкорінилось ще і нарід зберегав у значній мірі самостійність, бо знаходив заручку у козацьких селитьбах, які на півдні Брацлавщини завели Абазин та молдавські виходці, що останніми часами піддали ся під Пал'я. — До того-ж і шляхти було не геть то багато; посполите рушення подільського воєводства р. 1702. ледві перевишало 400 чоловіка*). Ще слабші потуги були у панів на Брацлавщині; самі шляхтичі знали се і, відчуваючи наступаючу біду з України, шукають поратунку у задобрюванню козаків. Ще з початку липня соймик брацлавського воєводства вирядив до Пал'я посольство покликаючись дружбою та пропонуючи засябрувати. Шляхтичі обіцяли, як що він згодить ся на їх внесення, клопотатись про него на соймі**). Не вважаючи одначе на сї події, ще перед Самусевим поветаннем на Поділлі та Брацлавщині помітно було дуже хвилювання серед селян. Вже з початку червня соймик подільського воєводства поклав обовязок на панів та їх урядників вистежувати сей рух і закидати за варту уєїх підозріних; вкуші з тим соймик доносив гетьманови, що на Поділлю почали з'являтись ватаги „левенців“ (гайдамаків) і просив у него оборони***). Колотнеча що дня зростала; напади на панські двори та вимагання, щоб шляхтичі під'упадали „общинному суду“ громади й т. в. відбували ся усе частійш. З початку липня подільска шляхта знов зібрала соймик і ухвалила посполите рушення та постарати ся привести до ладу селянські діла, завівши одноманітні більш не вигідні селянам слобідські умови* * *).

*) Поименный перечень шляхты, „ropis gycerstwa wojewodstwa polskiego“, 1702. року заведено у книжку городську, каменець-подільську, записову та поточну, р. N. 3956. лист 192.

***) Див. N. CXLIV. стор. 43².

****) Див. NN. CXL. стор. 423 та CXLI. стор. 425.

* *) Див. N. CXLIII. стор. 428.

Таким робом Брацлавщина та Поділля мали цілком при-готовлений для козаків ґрунт. Самусь постановив скористува-тись сею обставиною і після бердичівської побіди повернув у Брацлавщину. Майже що не на кордоні Брацлавщини стояла одним одна польська фортеця, що обороняла її, — Немирів. Сею фортецею Поляки дорожили нарівні з Білою-Церквою: вони постійно в умовах з Туреччиною а Росією старають ся вимовити право володіти Немировом, який вони вважали за ключ до Побужа, що давав спромогу здержувати у сій крайній козаків та селян. Через се Самусеві потрібно було заволодіти Немировом. До того-ж немирівська залога дуже вже розпа-лила супроти себе околичних мешканців. Комендант стежив за настроєм селян усеї околиці і, підзоривши багатьох, скарв їх на смерть. З початку надоліста Самусь пішов до Немирова і злучив ся з Абазином, що підійшов до міста з півдня. — Фортецю зараз же з запомотою міщан узято. — Коменданта та двох єзуїтів замордували тутешні селяни, що мстились за попередні насильства: коменданту відрубано руки та обрізано губи; єзуїту Цаполовському зідрано з бороди шкіру; всю за-логу та усіх шляхтичів і жидів, що шукали захисту у фортеці, перебито*). Узявши Немирів, козаки розсіялись по усему По-діллю невеличкими ватагами; частина їх пішла помогати Па-л'єви у облозі Білої-Церкви, другі рушили на Бар. Невеличка залога сего міста, шляхта та жиди чкурнули у більш без-пешний замок межибожеський; козаки рушили за ними, спа-лили місто і обложили замок. Козаки розбили відділ війська, що вирядив супроти них коронний гетьман, і похвалялись, що узявши Межибож, підуть на Каменець. Поодинокі ватаги ко-заків і справді з'являлись по околицям Каменця; вони про-скакували навіть у воеводство червоно-руське та волинське, винищуючи шляхту по околицях: Сатанова, Золочева, Сокаля, Константинова**).

А тим часом майже чи не разом з тим, як узято Немирів, Палій опанував над Білою-Церквою. Як пішов Самусь, Палій

*) Zaluski, т. III. стор. 294. 332 та 333. — Первые русскія вѣдомости, стор. 2 та 18.

**) Zaluski, т. III. стор. 279. Первые русскія вѣдомости, стор. 19, 21, 53 та 65. Теж див. NN. CLVI. стор. 457 та CLXXXV. стор. 520.

попробував піти на пролом, але єго відбито; тоді, вдаючи, ніби втратив усяку надію на вдачу, він зняв ся і пішов назад у Хвастів, кинувши у напів зруйнованому пригороді сильну засідку. Хитрощі вдались. Зараз же, як Палій рушив, з замку виїхав з небагато подорожними комендант Галецький і виврядив ся оглядати місто, — козаки, що сиділи у засідці, вискочили, перерізали єму шлях до фортеці і почали гнатись; Галецький чкурнув у поле, але не знаходячи нішого виходу, подавсь у Хвастів, шукати у Палія захисту. Палій любенько привитав єго, а усе таки подавав єму вибирати одно з двох: — або смерть, або відданне фортеці, хоч і запевняв життє залоги. Комендант злякав ся і написав наказ до офіцерів, що зістались у Білій-Церкві, щоб здали фортецу. Боячись же відповіди перед коронними гетьманами, за се він випросив у Палія дозвіл оселитись у Хвастові. О половині падолиста фортецу здано козакам; в'їхав у неї пишно шестериком, у кареті, певно здобутій у якогось пана. Палій зараз же свою резиденцію перевів у Білу-Церкву і діяльно узяв ся за полагдження та зміцненне укріплень*).

А на Поділлю та Брацлавщині, понад Богом та Дністром, появленне та успіхи козаків витворили загальне селянське повстанне. На Побережжі Семашко заволодів 20 волостями, перебрав арендарів-жидів, повиганяв шляхтичів а їх маєтки приписав до білоцерківського полку**). На Поділлю скрізь повстали селяни мучили та вбивали ксьондзів, панів, шляхту та жидів, насилували над жінками; „голото та козаки, що бунтують ся, — скаржилась шляхта, — страшно лютують, не маючи ласки ні до кого, ні до шляхтичів, ні до управителів, ні до панів — усім на гурт зрізують голови. Вони заволодівають містами та селами: одні беруть проломом, другі під-

*) Rulikowski, стор. 105—106. Zaluski, т. III стор 402. Первия рускія вѣдомости, стор. 44 та 63. Ксьондз Орловський у своїй праці „Защита кievскаго епископства“ запевняє, що не вважаючи на дану комендантови обіцянку, Палій обеззброїв, а потім звелів перебити білоцерківську залогу. Але се несправедливо; у праці Залуського поміщено Мазепин лист до польских гетьманів, де він, усовуючи від себе підозріння за участь у взяттю Білої-Церкви, покликуєть ся свідомством „тих людей, які, витримавши облогу, певном після здачи були випущені з фортеці“.

***) Zaluski, т. III. стор. 333.

дають ся їм з доброї волї, визволяючись з під покірливости панам і таким робом укріпляючи та вселяючи могутність їх на річ наших же маєтностей. Вони грабують села та місточка, вибивають пасіки, витворяють усякі, які тільки можно, збитки, а де вловлять Поляка або жида — вбивають^а. Грабіжі панського добра йдуть по всіх усяодах, селяни забирають усе рухоме, загаяють скот, вишукують та нищать документи і на останку, підпалюють хати та будівлі панів^б). Звичайно більшість селян якої небудь місцевости приставала до козаків з доброї волї; а решта сплومیць мусіла йти за загальною думкою громади; селяни, порозумівшись проміж себе, виражали депутатів від волости до урядника найближчого козацького відділу з поклоном і вже після сего вважали себе дійсними членами козацького війська. „Кажі — куди ти заховала жида, казали селяни з місточка Зінькова, вірвавшись у дім пані Ходоровської, а як не скажеш, то ми перекинемо вкупі з тобою і твою хату. Будеш памятати тоді Самусевих козаків^в“^а. У багатьох місцях справді посполиті не задовольняли ся одним визволенням з під панів та своєю підлеглистю козакам; вони складали ватаги, приймали назву полків, розбивали дрібні, що попадали ся їм, польські відділи і йшли, або нищити шляхту в інші місцевости, або приставали до козаків. Такі ватаги формували ся з міщан та селян по околицях: Новоконстантинова, Дунаєвець, Студениці, Гусятина, Стрижавки й т. и. По околицях Летичева полк склав ся з летичівських міщан, околичної шляхти, що жила біля Бара, та з селян сусідних сіл^{***}). По околиці Немирова сформував полк з селян — якийсь Федір Шпак. Взагалі у приложених актах попадаєть ся багато людей з селян, що носять полковницький титул. Так ми налічуємо полковників: Карнауха, Дубина, Дервянка, Скорича й ин. — так у Дунаївцях був свій —

^а) Otwinowski, стор. 42; Załuski, т. III. стор. 279. Соловьевъ, т. XV. стор. 16; Pamiętniki Zawiszy, стор. 217; див. теж. NN. CLII. стор. 452; CLVI. стор. 458; CLXXXV. стор. 520; CCXXIV. стор. 607; CCXV. стор. 579; CCXVI. стор. 585; CCXX. стор. 599; CCXXIX. стор. 625; CCXLI. стор. 641 та CCLXVI. стор. 706.

^б) Див. NN. CXCIV. стор. 535 та CLIII. стор. 453.

^в) Див. N. CLXXXVII. стор. 522.

полковник, як се видно з слів самих же Дунайських міщан : — Уловивши на шляху шляхтича Сузьського, одні з них раддили : „Ведіть того собаку до полковника, буде нам добрий язик“! а другі між тим кричали : „Лишіть єго, а прямо утіім собаку шию“! На останку полоненого шляхтича роздягли до голого тіла і кинули у лісі, прикрутивши до дерева*).

Такому зміцненню селянських ополчень подільскі шляхтичі не спроможні були поставити ніякого справжнього супротивлення. Ще у вересні підкоморій Богуш скликав шляхту для посполитого рушення супроти козаків, але універсал єго не мав ніяких наслідків. Пани обмежились на тому, що післали до коронного гетьмана посольство просити прислати війська та всилити каменецьку залогу. Сам Богуш рахував за безпечнійше виїхати з Поділля. Через се, коли козаки появились у Брацлавщині, то самим найстаршим з оставших ся у воеводстві урядників оказав ся летицьський підстолій Домбровський, який і універсалом запросив шляхту до зброї. Шляхтичі зїхались у кінці падолиста на соймик до Каменця, пообіцяли згодом скласти ополчення, а тим часом післали до коронних гетьманів просити про допомогу та обрали дворянина Станислава Шидловського стражником воеводства. Єму було поручено доглядати за селянами, а на случай він помітить серед них нахил до ворохобні, то карати на смерть**). Покладаючи на него таке поручення, соймик не подумав про те, звідкіль стражник здобуде війська, щоби виконувати ухвалені соймиком засоби; а тимчасом тоді був як раз час повного розвитку селянського бунту. Бажаючи принаймні вдавати, що він виконує свої обовязки, Шидловський вкупі з кількома своїми приятелями та челядниками поїхав на обїздку; але-ж з першого-ж разу єму випала невдача. Першого-ж дня, коли він став на ніч у селі Передовцях, тутешні селяни сповістали про єго приїзд мешканців сусідних сїл; юрба селян напала на квартиру стражника і єму ледви вдало ся утечи, покинувши у здобич напавших своє шматтє, зброю та коний. Через кілька день Шидловський вимагав від копайгородських міщан, щоб вони ви-

*) Див. N. CLXXXIII. стор. 511.

***) Див. NN. CLII. стор. 451; CLVI, стор. 457; CLXIII. стор. 468 та CLXVI. стор. 478.

дали ему, як злодія, того селянина, у якого опинились его коні: але ему відмовив осадчий, пропонувавши: „Нам тепер і злодія потрібно, а ваше паньство вже кінчаєть ся“. Після сего селяни ограбили подвіре самого Шидловського у селі Берлинцях. На сему і скінчилась діяльність Шидловського*).

Почуваючи свою несилу, шляхта почала втікати на Волинь, або у осередок Польщі; за нею бігли й жиди. Утікачі розносили збільшені звістки про козацькі потуги і викликали страшний переляк. З їх слів виходило, що вернулись часи Хмельницького. Вони розказували, ніби на Поділлі нагрянуло три відділи, кождий не менш 30.000 чоловіка. Земські та городські урядники зрікали ся своїх посад і теж тікали. Селяни, як надходили козаки, користали ся з переполоху шляхти і частенько збували ся пана, заставляючи его тікати з одного переляку; нічної доби вони піднимали на селі галас, крик та стрільбу. Шляхтичі, почувши івалт, тікали з дому панів одягнені, кидаючи для грабовання свої двори та майно. Іноді шляхта та жиди задля більшої безпешности складали табори і рушали шукати захисту по більш спокійних місцевостях. З багатьох місточок жиди зовсім повиходили. Так наприклад, утікли з Любара, жиди, як повстанне й вгамувалось, вернули ся у вітчину тільки через 3 роки**). Ні далекість від опанованих козаками областей, ні сильні фортеци не збавляли від переляку. Шляхта, що збіглась у Львові, здорово трусилась й що дня дожидала, що от-от з'являть ся козаки. У Каменці шляхтичі, Поляки-міщани та жовніри залоги зкоса позирали на руських міщан та гомоніли, що не завадило-б перебити їх задля перестороги. Останні теж казали: „Ми й самі не знаємо, кого нам боятись — козаків чи Поляків? Ми чули, що один з урядників раяв вирізати у місті Русинів“!***). Загальний переполох та безлад збільшали ще й самі такі шляхтичі: користуючись з заколоту та утікання своєї братії, багато з них були не від

*) Див. NN. CLXXVIII. стор. 503, CLXXIX. стор. 504; CLXXX. стор. 506 та CXXII. стор. 576

**) Див. NN. CLIV. стор. 454; CLXXI. стор. 509; CCV. стор. 562. CCXXIII. стор. 605; CCXLIV. стор. 647 та CCLIV. стор. 681

***) Załuski т. III. стор. 279; Первые русскія вѣдомости, стор. 24; Теж див. N. CLV. стор. 455.

того, щоб поживитись добром неприсутніх. Одні з них, довідавшись, що сусіди повтікали, переодягали ся за козаків, нападали на їх двори і грабували кинуте добро. Другі-ж приєднавали до грабування козаків, показували їм шлях, а потім відбирали пайки. Інші, щоб вдовольнити особисту пімсту, дбали перейняти втікачів і на шляху вкоротити їм віку. Багато було й таких що, коли повстання почало стихати у відомій місцевості, або коли козаки, ограбивши, виступали з неї, то вони по козацьким слідам вривались у шляхотські двори та маєтності і грабували усе, що випоренуло з козацьких рук, або що козаки помилювали, та ловили теж по дорогах бродячих, сусідських селян і оселявали їх по своїх маєтностях*). Іноді навіть заброєні шляхтичі на час кидали земське ополчення, щоб ограбити утікачів. Наприклад, шляхтичі Єзерський та Дідковський вийшли з табору волинського ополчення і найнялись з десятком верховців з Полонного проводити багатих крамарів-жидів, що прямували до загального табору утікачів. У ночі-ж подорожні начеб то збили ся з дороги, завели їх у темний ліс, прогнали від возів і ограбили багатий крам, що був у жидівській валці**).

А польський уряд через козацьке повстання не знав, що діяти; вільного війська не має, а від головного війська не можна відділити частини, бо воно й без того мале кількістю, а тут війна з Шведом. От король і почав силкувати ся, щоб через дипломатичні зносини з Росією позбути ся козаків. Поручивши гетьманам, гулящим часом, обміркувати засоби до приборкання козаків, король та його порадики ще в падолисті запопадливо доводили московському післанцеві, князеві Долгорукому, що шведські поборники розпускають чутку, ніби то козаки заворушили ся через московський вплив; що Самусь справді заприсягнув цареві й що через се безпремінно треба, щоб цар, на доказ щирости свого єднання, щось зробив, аби вгамувати козаків. Князь Довгорукий протестував на підозрінне, запевняв канцлера, що цар заборонить своїм козакам допомагати Саму-

*) Див. NN. CLXXXII. стор. 509; CCI стор. 551; CCV. стор. 562; CCXIV. стор. 578; CCXIX. стор. 596; CCXXI стор. 601; CCXXII. стор. 602; CCXXVII. стор. 614 та CCXLVII. стор. 653.

***) Див. N. CLXXI стор. 487.

севи, обіцяв зробити усе, що тільки можна, щоб підсобити Речи-Посполитій. Він справді післав до Мазепи два листи, де сповіщає гетьмана про розповсюджені шведською партією гутірки й просив, щоб останній заходив ся біля того, щоб вправдатись. Усеж таки польські маїнати не переставали говорити про вплив Росії на козацьку ворохобню. Сам коронний гетьман, Любомирський, підшправ такі заяви своїми брехливими донесеннями королю, ніби то Мазепа лаштуєть ся перейти Дніпро на чолі усього козацького війська, щоб допомагати Самусеві. О половині грудня Август II. особисто звернув ся листом до Петра I., переказував єму чутки про протекцію, яку ніби то дає Росія повставшим козакам; запевняв, що він зовсім не вірить сему, але все таки просить, щоб цар взяв ся вгамувати Самуся. З початку січня він знов післав лист такого-ж змісту. Тим часом Петро I. від щирого серця хтів заспокоїти Поляків, бо вони необхідно потрібні були єму для шведської війни. 28. грудня до Самуся та Палія післано грамоти. Обом їм цар пригадував свої приязні відносини до Речи-Посполитої, просив спинити війну; а як що вони спочувають себе чимсь скривдженими, то нехай біють чолом королеви; а замість того, щоб турбувати Річ-Посполиту, раяв їм лїпше заходити ся біля загального ворога-Шведа. Коли-ж Мазепа діставив єї грамоти по адресі, то Самуєв виголосив гетьманови, що війна з Поляками схопилась через них же самих; бо у козаків вже не ставало снаги, терпіти насильства та лютієть шляхти і що вони не можуть відказатись від щасливо розпочатої та справедливої, на їх думку, війни*).

Таким чином королеви не вдалось московськими потугами вгамувати козаків, не вважаючи навіть і на те, що московський уряд у сій справі здорово поступав ся. Приходилось обходитись власними потугами; а стягти їх було не так то легко. Великий, коронний гетьман, Гієронім Любомирський, не міг прибрати навіть і змоги, виставити потрібне військо для приборкання козаків і пробував манівцями вискочити з сеї мороки. 13. падолиста він доносив сенаторам, з яких складала ся королївська рада, що він пробував переговорами спинити Самуся,

*) Соловьевъ, т. XV. стор. 16—17; N. CLXXIV. стор. 495; Zaluski, т. III. стор. 337, 338, 374 та 375. Первыя русскія вѣдомости, стор. 34 та 38.

але се не певна стежка. — Самусь покликавть ся на утиски селян шляхтичами та на те, що останні пробували закріпостити козаків, — і вказує на се як на причини війни; а через те, на думку Любомирського, варто-б скласти комісію і поручити їй: розглянути козацькі скарги і вдовольнити справедливі вимагання їх. Не одержуючи від сенаторів відповіді, гетьман під кінець листопада скликав у Львові військову раду. На сій радї окрім Любомирського та польного гетьмана Сєнявського, були ще руський воевода Ян Яблоновський, краківський воевода Мартин Контський, каштелян виленський князь Явуш Вишневецький та ин. Після довгого обмірковування пани ухвалили: позаяк у Речі-Посполитій війська дуже обмаль і воно не може залишити розпочатої вже кампанії супроти Шведів; то доконче треба покликати супроти козаків чужоземну поміч; а за сею допомогою треба звернутись до хана, який напевне не відмовить прислати частину своєї орди, як що задобрити его коштовним подарунком. На сей дарунок треба було гроший, а останніх у Речі-Посполитій було ще менше ніж жовнірів, так от пани й поклали на великого коронного гетьмана обовязок де завгодно а роздобути гроший і шіслати до хана; на себе-ж брали на соймі Речі-Посполитої, виклопотати затверження сеї позики. Ухвалу військової ради Любомирський передав розглянути сенаторам, а від себе додавав, що й справді у Речі-Посполитій війська дуже мало і що він й для невеличкого числа не одержує гроший на харчі та платню; а через се й доводить ся вдатись до Татар, як до сумної, але необхідної потреби. Сенатори та загал скоса дивив ся на сї гетьманові думки. Серед шляхотської громади тоді або зовсім не було, або й були та дуже хибкі, політичні та громадянські переконання; кожний, вважаючи на власну користь, ладен був передатись на ворожий бік; що дня зростала сила магнатів, яким, через своє значінне та багатство, можна було закупити шляхотські голоси на соймі і таким чином з шляхотської рівноправности зробити пустий риторичний оклик; безперестану йшли викрутні, початок яких був у честолюбстві магнатів, а останні доводили отсеї викрутні до межусобиці й ріжні партії закликали до помочі чужоземців, — так от же й не диво, що шляхта зневірилась. Кожний сам на собі переконав ся, як би він швидко став на стежку державної

зради, коли запахне власним інтересом, й через те при кожній нагоді питав: а чи не має тут державної зради. Аби тільки стряслось яке нове лихо, то перша думка кожного шляхтича підбивала его шукати причини у інтересах та штуках якої небудь особистої партії та відносити отсе лихоліття до чваньковитости якого небудь магната. Невідомо задля якої мети між Любомирськими та Палієм вже давно істнували приятельські відносини. Сам Палій нерідко чванив ся, може й навмисне, бо покладав надію на підзорливість шляхти, що він велику надію покладає на протекцію та співчуття Любомирських*). Київську (та подільську шляхту брала досада на недбалість, з якою уряд брав ся до тяжкої для шляхти козацької війни; от вона й думала, що причину млявости уряду треба шукати не осіільки у тому, що бракувало коштів на війну, скільки у зрадї та протекції, яку мають козаки через великого коронного гетьмана. Багато з сенаторів поділяли таку думку шляхти і навіть впливали ними на самого короля. У записках, які лишив після себе один з сенаторів, з певністю затверджуєть ся, що „козацькі поветання Самуся та Палія виникли через те, що до сего підбивав король та Любомирські допомагали останньому“**). На підставі такого погляду, сенатори, одержавши донесення гетьмана, побачили тут доказ зради. Вони відповіли єму: „Нам здаєть ся дивовижним і ми не можемо второпати, яким чином козаки встигли без усякої перешкоди отак страшенно двигнути свою справу, коли вони починали ледви чи не з голими руками; вони не хтять догадуватись, де шукати жерело лиха; але глибоко переєвідчені, що посилати до козаків комісію — даремна праця й нічого з того не вийде, а тільки дасть привід козакам відновити свої єсмїлі вимагання, які вони заявляли ще за часів гадяцької комісії. Сенатори не згоджують ся й на те, щоб кликати Татар. Се буде нарушеннєм умови з Туреччиною і покаже Кримцям шлях до нападів. Вони наказують гетьманови, щоб він повернув у Велику Польщу корогви післяні на Шведа і справив їх на Україну; обіцяли, що платню дасть король; але-ж додають, що добреб зробила ваша милость,

*) Соловьевъ, т. XV, стор 41

**), Записки миского воеводи Криштофа Завиши, стор. 363.

як би зрекла ся уряду над походом на користь польного гетьмана Адама Сєнявського**). Сам Сєнявський давно набивав ся на сей похід. Честолюбний, жадний до влади та грошей, містець підкопуватись під других, Сєнявський то головним чинном і розповсюджував чутки про зраду Любомирського. Одержавши у маї 1702. року посаду польного гетьмана, Сєнявський з першого-ж разу відчув, що єму треба звернути увагу на свій військовий хист яким будь знаменитим вчинком. Він міркував, що для сего далеко лїпше вести війну з селянами, не гаразд зазброєними та вимуштрованими, нїж з випробованою та побїдоносною армією Шведів. От через що він і клопотав скрізь, щоб єму поручили похід на Україну на чолї частини коронного війська. Ще равїйш, нїж одержати уряд, він рушив до меж Волниї і силкував ся виявити свою дїяльність та стягти які небудь військові потуги. Він підбивав панів доручити єму надворні міліції і похваляв ся, що швидко вгамує козаків. Але-ж війська у него було й поки ще він обмежив ся на тому, що їздив по фортецам, говорив гучні промови та строїв шашні проти Любомирського, щоб вирвати від него частину війська. Оттак протяг ся час до початку грудня**). З початком грудня Сєнявського обрано головою настигаючого походу супроти козаків. Він зараз же видав універсал, яким скликав усї віддані під єго уряд короєви, у свій табор під Бережани. Але військо сходилось повагом та й кількість єго була незначна, а через се Сєнявський і повинен був дожидати цілий місяць, поки то зібрав ся з силами. Окрім короєв коронного війська на запомогу Сєнявському прибули і надворні міліції тих панів, маєтностям яких або нашкодили, або тільки збирались пошкодити козаки своєю ворохобною. Київський воевода Осип Потоцький, хмельницький староста Яків Потоцький, виленський каштелян князь Януш Вишневецький надїслали свої бїльш менш численні міліції; литовський польний гетьман князь Михайло Вишневецький на допомогу Сєнявському вврядив частину свого литовського війська. Шляхтичі волниського воеводства віддали під єго уряд зазброєну ними міліцію

*) Zaluski, т. III. стор. 315, 332, 335 та 336.

***) Zaluski, т. III. стор. 279 та 332; Первыя русскія вѣдомости, стор. 19. 38 та 45.

і обіцяли на случай скруту допомогти посполитим рушенням; на останку Любомирські, що відчували потребу спекатись підозріння за зносни їх з козаками, горяче взялись до війни. Великий коронний гетьман на придачу до обіцяних корогів післав до Сєнявського ще й артилерію коронну під зарядом генерала Брандта. Два інші члени сего роду: Юрий Домінік, подкоморій коронний, та Юрій, обозний коронний, у Дубні зібрали усі свої надворні корогви та корогви своєї рідні, на швидку стягли ще нові і теж рушили у табор Сєнявського*). На останку о половині січня 1703. р. Сєнявський рушив у похід. Поперед него післано королівський універсал до Самуся, полковників, старшини козацької та до усього товариства. У сему універсалі король запрошував залишити війну, розійтись по хатах; а свої образи та вимагання доручити королеви спокійно розглянути та покластись на єго розсуд**).

Прийшовши на Поділля, Сєнявський побачив, що переляк шляхотський дуже збільшив силу козацького повстання. Усіх козаків було не більш 12.000 чоловіка та й ті розійшли ся дрібними ватагами по Поділлю та Брацлавщині. Правда, що селяни скрізь повбивали та повиганяли панів та жидів, але їх було не так то багато і вони й не походили на зазброєну силу. Сї області тільки що почали після 1699. р. залюднювати ся й селян тут було й геть-то не багато. До того-ж селяни прогнавши панів, більшою частю повертались на зиму до дому і рахували, що справа вже скінчена, — й гадки не мали, що треба буде відбивати ся від нового польского находу. До тогож межі ватагами окремих козацьких відділів та полків не було ніякої єдности; вони не зносили ся один з другим, кожний знав тільки себе самого; а та легкість, з якою вони одержали верх, зробила їх необачними. На зимівлю вони розійшлись по селам і тільки на весні думали знов розпочати війну. Польске військо нашло козаків знеобачка. Сєнявському довелось замість компанії відбути церемоніяльний марш, який ледві тільки перепинили кілька невеличких боїв. Безсилі козацькі ватаги, що

*) Załuski, т. III. стор. 440, 452, 512 та 515; Первыя русскія вѣдомости, стор. 21 та 45. Otwinowski, стор. 42; теж дав. N. CLXXVI. стор. 499; CLXXXIV. стор. 513 та CLXXXVIII. стор. 524.

**) Załuski, т. III. стор. 375.

попались Полякам на шляху під Константиновом, Межибожем, зараз же розвіяно. Самусь попробував оборонити Немирів, але війська було занадто вже обмаль, — его розбили і він подався у Богуслав. Козаки, що зістались у Немирові вийшли з фортеці і пішли у Брацлав. Поляки погнали ся за ними, але козаки утікли і з сего міста і подались до Ладжицина та так швидко, що поквадали на шляху навіть і гармати забрані з Немирова Осип Потоцький та Януш Вишневецький з усею кінницею пішов за ними до Ладжицина; тут тільки Поляки зустрілись з настоящим змаганням. У Ладжижині зачинив ся полковник Абазин, і вкуші з відділом, що прибув з Немирова, ему довело ся стягти до 2.000 чоловіка. Він вийшов на зустріч Полякам. Схопилась люта сеча; але Поляків було далеко більше. Абазина обкружили й після одчайної оборони, коли не стало майже що не $\frac{3}{4}$ усього відділу, Абазина узято у полон. Поляки спалили Ладжижин і вирізали мешканців. А Сензевський з піхотою пішов на Царгород і, отаборившись, розслав на всі боки команди, щоб вищити розсіяні козацькі та селянські ватаги. Козацькі-ж урядники та селянські ополчення дбали кожний на себе і шукали спасення ріжними шляхами. Полковник Шпак відійшов до Каменця і завчасу увійшов у зносини з комендантом сеї фортеці; у своєму листі до него він запевняв, що він бажає зіставати ся вірним до короля та Речі-Посполитої, а що з шляхтою він різав ся випадково; бо ему треба-ж було заступитись за селян, яких дуже вже придушували пани по деяких маєтностях. Поляки й не турбували его і він перебрав ся за Дністер. Полковник Дубина, якого припірав коронний підкоморій Любомирський, теж подав ся до Дністра, перевіз ся через сю річку під Рашковим і утік у Молдавію. Его шляхом рушило і багато інших дрібних ватаг та купи наддністрянських селян, до яких тепер знов вернулись пани і стали доконуватись, хто брав участь у повстанні. Таким чином з поради полковника Скоряча, за Дністер перебравлись мешканці з цілих міст та волостей: Калюса, Ушиці, Могилева, Ловець, Козлова, Лягани, Ласковець, Яришева, Жванця й ин.; багато ватагам поталанило перебраться до Палія на Україну, інші-ж окопу-

вались по лісах та на островах на річці Бог і дорогою продавали Полякам своє життя*).

Тим часом Сенявський та інші польські урядники розпочали суд та розправу над побідженими: Абазина посадовлено на кіл; усіх козаків, що узято у полон з зброєю у руках, покарано на смерть; їх садовили на кілки, вішали, з висока кидали на гостре криюча й т. п. Мешканців з усіх міст та сіл, що не покорились Полякам, до душі вирізано. Київський воєвода Осип Потоцький раяв, щоб усім селянам і їх родині відрізувати ліве ухо, як тільки на кого з них є підозріння, що вони брали участь у повстанні. „Отак позначено більш 70.000 чоловіка“, — каже Поляк сучасник, мабуть здорово збільшуючи число, щоб надати більшої ваги одержаній перемозі. На останку, остаточно довідатись, хто з селян брав участь у повстанні, та покарати винуватих, поручено подільській шляхті, яка відразу цупко взялась за се діло. Шляхтичі ловили по своїх селах тих, що їм здавались непевними, закидали їх у остроги, мордували, карали на смерть або, зустрінувшись, стріляли у них. Городські суди приговорювали на смерть або до баніції цілі села на гурт. На останку на соймикови подільського воєводства 27. марця ухвалено загальні кари задля селян: усі попередні слободи вкорочено до одного року; а як мине речинець, то селяни повинні були відбувати панщину; до того-ж, як покуту за участь у повстанні, на обшвірі усього воєводства ухвалено конфіскувати у селян увесь скот**). Але швидко власний інтерес поклав межу шляхотської пімсти: — „Пани не хтіли пустошити свої села“, — каже Отвіновський, щоби не збути ся робучих рук; а через те багато шляхтичів вже у самий розгар утисків заповідгають, як би вигородити від одновіди своїх селян. Деякі судом почали виправдувати своїх селян і всю вину складали на сусідів. З слів кожного видко, що тільки

*) Первыя русскія вѣдомости, стор. 23, 65, 78, 80, 83, 92 та 109—110 Załuski, т. III. стор. 416; теж див. NN. CLXXXVI. стор. 521. CXCVI. стор. 536 та CCVI. стор. 561.

***) Otwinowski, стор. 42; Первыя русскія вѣдомости, стор. 83; Załuski, т. III. стор. 455; Pikulski Sukcess, albo historja uniwersalna, стор. 765; Соловьевъ, т. XV. стор. 22; теж див. NN. CXCII. стор. 557; CCIX. стор. 570 та CCXVI. стор. 585.

его селяни й не повставали, а навпаки ще допомагали вгамувати та вистежити повстанців. Другі брали своїх селян на поруки; а як сусіди ловили їх селян, то вони силоміць визволяли їх; наостанку, знайшлися і такі, що наперекір постанові соймика відкривали по своїх селах довгострочні слободи та не забороняли, теж наперекір соймиковій ухвалі, селити ся тим, що обвинувачені за ворохобню. Таким чином особистий інтерес шляхти переважував верстові інтереси о стількі, о скількі верстові інтереси переважували серед тодішньої шляхти державний добробит; а на сей раз особистий інтерес йшов поруч з гуманністю*). Зовсім же інші почуття шляхта виявила до тих селян, що повтікали з сїл, й таким чином пани не могли сподіватись на них, як на робочі руки. Шляхта без перестану добиваєть ся, щоб таких утікачів переловили та покарали, а ще більше, щоб силком оселити їх на попередних селитьбах. Через те, що значна частина людности перейшла у Молдавію, шляхтичі й розпочали цілий ряд зносин з молдавським господарем Костьом Дукою. Подільська шляхта попросила, а коронний гетьман, Любомирський, зараз же після усмирення повстання, післав до господаря лист, у якому, пригадуючи дану обіцянку — не приймати під свою протекцію бунтарів, просив видати утікачів-селян та козаків, як того вимагає подільська шляхта, щоб засудити їх, та примірно покарати. — Після сего соймик подільського воеводства вирядив до господаря післанців з таким самим вимаганням. Шляхтичі представили реєстер імен козацьких урядників і тих місцевостей подільських, звідкіля повтікали за Дністер селяни; зазначили, де перебувають у Молдавії утікачі і просили господаря, видати їх усіх заведених у реєстер та не приймати на далі у Молдавію утікачів з Поділля. Дука відповів соймикови, що він ладен вволити волю шляхти; але ставить і свої умови. Він звелить видати утікачів тільки тоді, як польський уряд видасть ему всіх Молдаван, що ховають ся у кордонах Речи-Посполитої. Він дасть розпорядок, не пускати селитись у Молдавії подільським селянам тільки тоді, як Поляки перестануть вербувати Молдаван

*) Див. NN. CXСІІІ. стор. 532; CXСVІІ. стор. 538; CXСVІІІ. стор. 539; ССVІІ. стор. 566; ССХІ. стор. 574; ССХХХVІ. стор. 631 та ССХLVI. стор. 652.

у своє військо та переманювати їх на слободи у Поділлі. Покн-ж не справдять ся сі умови, господар пообіцяв нарядити суд над утікачами, що брали участь у повстанні, тількиж нехай і польські депутати на его суді докажуть, що обвинувачені дійсне бунтарі. Шляхтичі подільські, одержавши таку відповідь, зараз же посилають депутацію до господаря. Інструкцією депутатам поручено довести Дуці, що поміж утікачів далеко більше людей безвинних, ніж винуватих і що шляхті далеко більш ходить про те, щоб повернути зовсім добром невинуватих, ніж покарати винних. Певне й се посольство не досягло бажаної мети, бо ще довго після сего трапляють ся приклади того, що селяни з Поділля утікають за Дністер і звідтіля нападають на попередних своїх панів*).

Усмирити селянський бунт на Поділлі та у Брацлавщині, се ще далеко не усе одно, що скінчити козацьку війну. На півдні України держались ще Самусь та Искра; Палій займав Білоцерківщину та кївське Полісся по річку Ушу, й не тільки не мав і гадки здаватись, але навпаки сильно вкріпляв Білу-Церкву. „У Палія що дня працює над фортифікацією 500 чоловіка, — писав Потоцьким їх кореспондент, — він у щерь напустив води не тільки у рови біля замку, але й біля посаду; він визначуєть ся обачністю і хоч він гультай, хлоп та паниця — але розторопний і сподіваєть ся не віддати листу“***). Сенявський тямив, що він справді одержить верх над козаками тоді тільки, як візьме Білу-Церкву та вижене Палія; але він не хотів брати на себе сей лицарський вчинок, — ему довелося би міряти ся з ватагом-мастаком, що добре приготував ся до оборони і мав добре упорядковане військо й сильну фортецю. А тим часом він легкими побідами над безпешним Самусем та майже беззбройними та знечевя захопленими подільськими селянами, досягнув своєї мети, — шляхтичі вихваляли его, яко побідителя „козацької гидри“ та укротителя „безбожної хлопської сваволі“. Сенявський не хотів безславити себе походом, який хто его знає ще як скінчить ся. Через се він доносив

*) Див. NN. CC. стор. 550; CCIV, стор. 558; CCVIII. стор. 567; CCIX. стор. 570 та CCLII. стор. 668.

**) Див. N. CCXVIII. стор. 595.

королеви, що на Україні усе смирно та тихо; що шляхті придбана повна безпешність, бо козаків так здорово покарано, що на дальше вже не здолають так підвестись, як попередю: що польське залізо так щасливо потушило пожежу бунту, що від него не зосталось і сліду“ *). Він не звернув уваги на внесення подільської та київської шляхти. Перша просила оставити частину війська у воеводстві, щоб забезпечитись від нового нападу козаків; друга просила допомогти їй, вернути свої маєтності; бо київську шляхту козаки вигнали на Волинь і їй неможна було і поткнутись у своє воеводство **). Сєнявському було байдуже і він виголосив, що справа з козаками вже скінчена, а через те Речи Посполитій військо потрібнійше для війни з Шведом, ніж поворот Білої Церкви. Він і рушив з Поділля у Львів а потім у осередок Польщі ***). Перед своїм виходом, бажаючи заспокоїти шляхту подільську та почадаючи у тон відповідний її інтересам, а вкупі з тим бажаючи документально довести повне усмирення козаків, Сєнявський 24 лютого видав амнестію для селян, що брали участь у колотнечі. У сій амнестії було сказано: „Козаків усмирено зброєю, а виноваті та ватаги як слід покарані; багато-ж з тих, що zostали ся живими, мимохіть брали участь у бунті і з самого початку не охоче йшли за бунтарями, а тепер щиро кають ся у лихолітті, яке накликали на вітчину, безборонні никають по лісах та зітхають про повертання у попередні житла... Річ Посполита, бажаючи покласти кінець їх лихій годині, розрізняючи хто виноватий а хто ні та запобігаючи, щоб до останку не викоренити народ та не спустошити сїл, бо се буде втраатою для господарів сїл, обіцяє простити та забути злочинства усїм тим, що вернуть ся до своїх панів“ ****). На останку 18 марця Сєнявський видав універсал до відділів війська, які він зоставляв на Поділля. У сему

*) Первыя русскія вѣдомости, стр. та 139; Załuski, т. III. стор. 490.

**) Див. NN. CXCVI. стор. 537 та CCL. стор. 553.

***) Первыя русскія вѣдомости, стор. 93. — Хоча Сєнявський щільно ухилив ся від зустрічі зо Шведами і навіть потайно зносить ся з Карлом XII., черегом він силкував ся перебити Лещинському стати королем і довго пустиш воеводства, що не підтримували его зазірань. (Bartoszewicz — Galerja Hetmanów — Adam Sieniawski).

****) Załuski, т. III. стор. 415—417.

універсалї він сповіщав про те, що виступав, і наказував жовнірам, не карати вже селян та не грабувати сїд, (се робилось начеб то задля усмирення бунту), бо повстання вже цілком усмирено і покарано *).

Увесь 1703 та половину 1704 р. р., після того як виступило польське військо, прожито спокійно. Козацькі полковники перестали наступати на Поляків і стали на тому, щоб укріпити та упорядкувати ті області, що були вже у їх руках. І Палій у Білій-Церкві, і Самує у Богуславі, й Искра у Корсунї вкріпляли свої міста та розширяли селитьби. Очевидячки, вони не зрікались від того, що вже раз розпочали, а тільки набирали ся нової сили **). А проте Самує та Искра, яких недавно побито, працюють, не маючи під ногами певного ґрунту, зрікають ся усякої ініціативи та без перестану докучають Мазепі, то просячи прийняти їх під свою владу, то вислати платню на їх полки. Палій же значно всилив ся, бо звоював Білу-Церкву, остаточно заграбував київське Поліссє і частину Брацлавщини та й Дністрове Побережє визнавало сю владу. Він розумів, що час сполучення з Росією ще не настав. Мало того, він тямив, що міцне єднання Росії а Польщі супроти Шведів є самий не підходячий час клопотати про сполучення з Росією. Через се він і не захожуєть ся біля сего, а тільки страхаєть ся, щоб відхилити від себе виявлення покірливости королеви, які пропонують і Польща, і Росія; а для сего він покликаєть ся усякими пригодами, аби затягти час та не випустити з своїх рук того, що вже раз відняв від Поляків. У київському Поліссї він усе таки поряdkував по шляхотських маєтностях і не давав шляхтї вернутись у них; шляхтичі київського воеводства, стративши всяку надїю на гетьманську допомогу, повинні були покоритись Палїєви. У липні 1703 р. вони послали до Палїя депутацію і просили дозволу „безпешно вернутись у свої маєтности та збиратись на прилюдні з'їзди задля порад про громадські справи, і обіцяємо на сих порадах нічого не вигадувати ворожого пану полковникови“ ***).

*) Див. Н. ССVІ. стор. 564.

***) Соловьєвъ, т. XV. стор. 39.

***) Див. Н. ССXVII. стор. 588.

На Поділля він запровадив той самий спосіб, який він колись випробував на Поліссі. Він не робив загального нападу; а дожидав слушного часу, щоб то у одній, то у другій місцевості над Богом та Дністром запровадити свою владу. Самі селяни, як виступило польське військо, нерідко визнавали над собою владу Палія і виганяли польські корогви, які zostавили різні пани, щоб оберегати свої маєтки. У Стрижавці, наприклад, мешканці за порадою попа, ударили на Івалт, напали на жовнірів, випроводили їх з містечка; а коней та зброю відняли. З ягорлицького староства жовніри мусіли утікати; а мешканці аж сім миль гнались за ними. Через хмельницьке староство жовнірам було не вільно переходити, бо селяни били їх та грабували валки. Ладижани покликали з Умані 200 Палієвих козаків і вигнали польські корогви, що збирали ся зимувати тут*). Таким чином Палій, хоч і покволо але усе таки збільшуючи свої сили, дбав, о скільки мога, набуті численне та стройне військо. До него приходили значні ватаги запорожців, яких він зазивав начеб то для походу супроти Татар.**)

Сама отся голота набувала стройний вид і ставала гарними козацькими полками. Той самий сьвященик Лукіянов, на якого напівгола, обдерта та безхатна „Паліївщина“ зробила дуже непримне вражіння, майже два роки, повертаючи назад, любить ся численністю, військовою жвавостю, богацтвом, убрання та зброї Палієвих козаків і оповідає, як про одну з найприємніших згадок, проте, як Палієха привитала у Павлочі приїзжих московських крамарів, бо Палія тоді не було дома.***)

А Поляки, не маючи спромоги зброєю витиснути Палія, знов відновили, тільки вже з більшою силою, натиск на него через дипломатичні зносини з Росією. Польський уряд знов звернув ся до царя та гетьмана Мазеши з звичайними вносеннями, що неможливо успішно воювати з Шведами через турбацію, яку роблять козаки, і просять вгамувати повстання. Петро I. 25 лютого 1703 р. відповідав Августови II. листом.

*) Див. NN. CCXXVI. стор. 612; CCXXVIII. стор. 615; CCXXX. стор. 619; CCXXXI. стор. 622 та CCXXXIV. стор. 627.

**) Первые русскія вѣдомости, стор. 184.

***) Лукьяновъ, путешествованіе въ св. землю, стор. 103.

Він доводив, що підлеглі ему козаки не винуваті у повстанню, що він звелів заборонити, переходити на Правобережжє, бо винних буде карати на смерть; що Палій та Самусь — королеві підданці і він не має права послати до них наказів; а все таки він посилав і ще посилав усовіщуючі грамоти з порадою, не ворогувати з Речю-Посполитою. (Дійсне того-ж таки числа вислано до Самуся та Палія усовіщуючі грамоти).*) У той час Мазєпа, теж підганяний царськими наказами та і польськими відносинами, повинен був відписувати ся на усї боки і розпочинати з Палїєм зносини, щоби піддати его Полякам, — замір і неможливий і небажаний на думку самого-ж Мазєпи. Так 20 лютого він відповідав на широку ноту, прислану ему від польських гетьманів. Він запевняв їх, що повстаннє вибухло, минаючи волю і царя, і его — Мазєпи. Хоч Самусь і Палій і називають себе полковниками війська Его царської Величності; але се самоволя, бо вони не випросили собі сего права. Цар вже кілька разів велів їм покоритись, але добив ся тільки того, що вони пообіцяли у друге не нападати на Волинь та Поділля. Що він — Мазєпа без перестану лякає їх царським гнївом; алеж не его сила заставити Палія, вернути Білу-Церкву. Наостанку, він думає, що нїяково заарештувати Палїєве добро, яке він має у Київї.***) А тим часом у зносинах з московським урядом Мазєпа висловив ся трохи яснїйше. Вважаючи на хибний стан Палія, що тягне до Росії а та его усе відганяє, він рахував, що можна скористувати ся часом, щоби виконати свої заміри. Знаючи, як стоїть справа та непохвбність самого Палія, Мазєпа відчував, що нї Палій з доброї волї ніколи не піддасть ся Полякам, та й у Поляків, принаймні довго ще, не буде спромоги, зломати Палія. Обидва-ж боки закликають московський уряд, — і ранїйше, чи пізнїйше ему треба буде вдати ся в сю справу. Хоча тепер московський уряд і відсоуєть ся від сего, бо з одного боку доконче треба буде порвати з Поляками, які потрібні у війні з Шведом; а з друго-

*) Załuski т. III. стор. 422 та 436. Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей при Московскомъ университетѣ. 1859 р. кн. 1, отдѣлъ 2, стор. 39 та 40.

***) Załuski т. III. стор. 400.

го-ж боку — гостре поводження відтовкне симпатію українсько-руського народу й через те доведеться власними руками віддати Польщі ту країну, яка бажає сполучитись з східною Україною і всю надію покладає на допомогу Росії. Чи сьак, чи так, а московський уряд мусів вмішати ся: обидва боки закликають его і стояти, як кажуть, межі огнем та полум'ям, довго не приходилось. Московському урядови можна було, наостанку, наважитись до рішучого ступня і вибрати одно з двох: або прийнято Палія під свою протекцію, або, угоджаючи Полякам, вигнати его. У першому разі Палій поступив би під Мазепину владу, а Мазепа сего не хтів. Палій набув популярність не тільки на Правобережжі, але й на Лівобережжі він був заступником незадоволеної з Мазепи „військової та посполитої годоти“, — і міг поставити гетьманови непоборимі перепони у его досягненню громадського, шляхотського ладу. Мазепа мав би з нового підданця супротивника, що зможе спентралізувати біля себе незадоволений загаль та прахом пустити уєї аристократичні витребеньки гетьмана, — а то й зовсім скинути з гетьманства приговором „чорної ради.“ — З другого-ж боку Мазепа не хтів, щоб західну Україну московська зброя підбила під Поляків. У такому разі одержаний від Самійловича спадщиною титул „гетьмана обидвох боків Дніпра“ ніколи не істнувати ме, як дійсність. От через се, на его думку, найліпше устроїтись так, щоби московський уряд не дуже то зв'язав ся на Палія; а заволодів его територією наче-б то через те, що Поляки просили вдати ся у се діло. Полякам же можна було не віддавати землі відібраної від Палія й потрохи-потрохи довести їх до того, що вони формально віддадуть її Росії. Вже з початку 1703 р. Мазепа починає налагоджувати на такий лад справу. У зносинах з урядом він без перестану нотує, що прямо неможливо примусити козаків та нарід західної України підлягати під Поляків. Вкупі з тим Мазепа стараєть ся накинути оком на поводження та чистоту замірів Палія, виставити его єдиною перешкодою до того, щоби Поляки вдовольнили всі вимагання, та вселити думку, що як Росія візьметь ся за се діло, то виконання его треба поручити Мазепі. Так на весні 1703 р. гетьман доносив Головінови, що нічого й думати про те, щоб Україна піддала ся Польщі, бо нарід страшно ремствує за карі, які відбули ся на Поділля; вкупі-ж з тим він

сповіщає, що Палїй, незадоволений з відмов московського уряду, нахваляється піддати ся Полякам; а се дуже й дуже небезпечно, бо се матиме поганий вплив і на Гетьманщину. У лїтку того-ж року Мазепа знов сповіщав Головіна, що Самусь та Искра не можуть підлягати під Поляків; але прямо набивають ся, щоби Мазепа прийняв їх під свою владу; Палїй же почав не дуже то звїратись на него. Він сварить ся з Самусем і все таки пригрожує здати ся Полякам; а як се станеть ся, то й Запорозці підуть єго стежкою. А тим часом, поки він відмовляє здати Білу-Церкву, чи не вважати муть в Москві користним, прийняти внесення Мазепи, ось як: закликати Палїя на зобаченнє у Київ, задержати єго тут, заволодіти Білою-Церквою, а потім виголосити Полякам, що сю фортецу вернуть їм тільки опісля, як скінчить ся шведська війна?*) . Тодїж Мазепа подавав і польському урядови, чи не поручить він єму відібрати від Палїя Білу-Церкву, яку инакше він ніколи й не верне?**)

А Палїя теж з самого початку 1703 р. зі всіх боків оточали вимогою, віддати Полякам Білу-Церкву; тодї єму було доволї таки трудно відговорювати ся. На всі вимагання Росїї та запитання Мазепи він відповідав, ухиляючись, вимагав часу обміркувати, а то виголошував, що, як він цілком втратить надїю на підданство Росїї, то цілком піддасть ся Полякам; а у такому разї він міркує, що зовсїм зайва річ віддавати їм попереду фортецу. На вимагання Поляків він відповідав теж з умовами: то він успокоював гетьманів приязними листами; то виголошував, що він здав уже Білу-Церкву Мазепі і заприсягнув цареви, а тепер без них не може віддати фортеци; то прямо сповіщав, що він ні за що не віддасть її і балакати про се, зовсїм марна праця; то вимагав, щоби єму дали наказ разом від обох монархів; то наостанку казав, що він зайняв фортецу задля добра Речи-Посполитої; бо як не гаразд поведеть ся війна, то Шведам легко спокуситись на неї.***) Палїєви найтруднїйше було балакати тодї, як приходилось

*) Соловьєвъ т. XV. стор. 21—22 та 88—39.

**) Первыя русе. вѣдом. стор. 110.

***) Zaluski т. III стор. 417 та 436. Первыя русе. вѣдом., стор. 92.

мати діло з якою людиною, що може дати повномоче від Росії та Польщі. Таким чоловіком з початку 1703 р. з'явився між иншим відомий Паткуль. Приїзжаючи через Поділля та Київ, як повертав уже з Відня, куди він їздив, яко посланець Петра I. Паткуль здивав на дорозі Сенявського, що тоді саме усмиряв подільських селян. Сенявський доводив Паткулеви, що Поляків так стурбувала козацька ворохобня, що не можуть з успіхом воювати з Шведом, і просив его, яко довіреного московського царя, вговорити Палія здатись. Паткуль горяче взяв ся виконати поручення польського гетьмана, чванився, що він скоро примусить Палія поступити ся, взяв від Сенявського писане повномоче, щоби провадити переговори і з польськими поїзжаними рушив у Білу-Церкву. Сенявський між иншим просив Паткуля, довідати ся про Палїєві потуги і сповістити его, чи не можна-б йому поспробувати взяти Білу-Церкву на пролом. Дійсно-ж вийшло, що дипломатичні хитрощі Паткуля нічого не варт у порівнанні з хитростю та меткістю старого козацького полковника. Ось як сам Паткуль описує всі переговори: Приїхавши у Білу-Церкву, він поручив Палїєві королівський універсал та повномоче Сенявського й виголосив, що він іменем царя та короля вимагає, щоби Палій зараз же віддав Полякам Білу-Церкву. Палій зараз же побачив, що Паткуль випадково взяв ся справити поручення Поляків; але він не має царської грамоти, що давала право річ про се знимати; от Палій і відповідає, що він ладен віддати фортецу, але нехай ему дадуть писаний наказ від царя та Мазепи. „Ти не повинен сумніватись що до царського бажання, промовив Паткуль; ще умовою 1686 р. Білу-Церкву віддано Полякам; а до того-ж з того часу цар уклав нерухому спілку з королем супроти Шведа, — отже цареві й не можна бажати порушити умови; ти-ж перебуваєш Полякам успішно воювати, бо завдаєш роботу польському війську та своєю впертістю накликаєш на себе царський гнів.“ — „Навпаки, відповів Палій, я допомагаю у шведській війні, — я взяв Білу-Церкву конче побоюючи ся, щоб вона не достала ся загальному ворогові — Шведові, бо у Поляків не має ні сили, ні кебетти боронити свої фортеци; а у моїх руках вона безпечна.“ — „Як що ти узав фортецу для того тільки, щоби зберегти її, промовив Паткуль, то повинен зараз же, як сего схоче її господар, і вернути її. Ти не

поправді прикривавш ся царським іменем; тобі добре відомо, що цар здержуєть ся від того, щоби з війском стати супроти тебе тільки через те, що поважаючи короля, не береть ся розбирати внутрішні справи Речі-Посполитої; але як ти зараз же слухняністю не заробиш ласки від короля та Речі-Посполитої, то цар на підставі трактатів, як Поляки попросять, мусятиме допомогти їм і головою видати тебе на кару, яко бунтаря.“ Палій не вважав на сї доводи і вимагав писаного царського наказу. Побачивши Палїєве завзяття, Паткуль раяв єму погодити ся з Поляками принаймні поки скінчить ся шведська війна. Спершу Палій начеб то й згодив ся, але потім, побачивши умови, які подавав Паткуль, виголосив, що єму не можна й про них річ розпочинати, поки не порадить ся з Мазепою. Паткуль спалахнув, став кричати, що Палій бунтар, невартий королївської милости; що з ним і не варт говорити, не має божого страху; що він скаржити меть ся цареві і просити ме, щоби той напустив на Палїя всі свої потуги. На сему й покінчено справу. Паткуль з розпукою писав про се Сєнявському, запевняв, що він, гідуючи зрадниками, не хоче більше мати якісь зносини з Палїєм. До того-ж останній — недотепа, не вмів навіть думати, і у день і у ночі паний, слухаєть ся мабуть якогось ворога королевого. — Але Паткуль сповіщає Сєнявського, що у Палїя війська багато і через те він не раяв би польному гетьманови йти під Білу-Церкву, щоби не ставити на карту не великі потуги Речі-Посполитої у боротьбі з численним та одчайним ворогом. На сю думку, краще оборудувати діло так, щоби селян втихомирити амнестією, а Палїя залишити для царського гніву, який Паткуль брав ся підбурити. Ми вже бачимо, що Сєнявський цілком виконав пораду Паткуля; а тим часом останній, просидівши кілька день у Білій-Церкві, прямо закохав ся у Палїя і, може й не зовсім то безкористливо, зовсім відмінив свою думку про него. У другому листі до Сєнявського-ж таки Паткуль ударив ся у скрайну супротивність; він запевняв, що Палїй найвірнійший підданець короля, що Палїй опанував Білу-Церкву, бо на се намагав ся комендант; ще непорозуміння виникли через те властиво, що Поляки не дали уваги та довіріє внесенням Палїя, з яким слід би поводитись з повагою та милостиво. „Заприсягаюсь, писав Паткуль, се єдиний тільки чоловік,

який у сей час ще спроміг ся-б підбадьорити опавші сили Речи-Посполитої.**)

Не вважаючи одначе на таку меткість, що допомогла ему оковпачити самого Паткуля, який вважав ся тоді за розумного та спритного дипломата, Палій не здолав побороти обставин, що придавлювали его з усіх боків. Потуги, які він зібрав, були й геть-то невеликі, щоб хоч оскільки небудь самостійно поводитись. Вороги-ж его окрім того, що переважали его кількістю, мали ще й спромогу діяти по якомусь певному плянови, стежити до ясно зрозумілої мети: Поляки вимагали віддати Білу-Церкву і знищити козаччину; Мазепа простував захопити Правобережжя під свою владу. А Палій, якого Росія остаточно не схотіла прийняти, не міг вказати, до чого він простує; тільки глибоке почуття народного інстинкту та непоборима осоруга до Поляків і підтримували его. Єдиний же засіб, щоби виправдити своє існування у зносинах з Росією а Польщею, з Мазепою а Паткулем, Палій знаходив у диялектичних вловках, у хитрости, у негаразд висловлених фразах та у казуїстиці. Навряд чи й сам собі він міг відповісти, до чого доведе его вперта оборона — самому собі він міг відповісти хіба тільки неясною сподіванкою на перемену до ліпшого у пришлому, або вигуком розпуки: „Нї Ляхам, нї кому иншому не дам Білої-Церкви, хіба мене за ноги виволочуть з неї“! Так він писав Мазепі, що допитував ся у него, на який кінець він сподіваєть ся.***) А тим часом не можна було довше чогось дождити ся і зоставати ся, хто его й знає у якому становищі. Усі дужі сусіди, бо були навколо него, добачали, що Палій стоїть поперек для їх інтересів, далеко важніших для них, і бажали як небудь спровадити его. У лютому 1704 р. Палій одержав від царя нову уговорюючу грамоту царську; — тон сеї грамоти був більш рішучий, ніж о попередних: цар вимагав піддати ся королеви і віддати Полякам Білу-Церкву, а як що: нї, то він нахваляв ся виконати своє вимагання си-

*) Załuski, т. III. стор. 418, 434 та 435; Соловьевъ, т. XV. стор. 21; первая русскія вѣдом., стор. 92.

***) Соловьевъ, т. XV. стор. 40.

лою.*) Того-ж таки року 19 серпня у Нарві підписали умову повномічні Москалі та Поляки; ся умова остаточно рішила долю Палія, — вго пожертвовано для успіху шведської війни. У четвертій точці сеї умови сказано: „Отже через те, що вго королівська Величність та сьвітла Річ-Посполита, через теперішні обставини, самі супроти неслухняного свого підданця, Палія, нічого не можуть вдїяти, то й просять у сій справі допомоги у вго царської Величності, яко у приятеля, сусїди та могутного союзника. Й так сею згодою вго царська Величність приймає на себе: що Палій чи по добру, чи неволею, а мусити ме віддати фортеци та міста, які він позабиврав під час бувшої на Вкраїні колотнечі; а вго царська Величність, як найскорше, без усякої претенсії, принаймні до пришлої кампанії, віддасть їх вго королівській Величності та Речи-Посполитій; Палієви-ж цар пообіцяє на віки забути, як він з доброї волї повідає фортеци, що позабиврав силою підчас заколоту***).

Але Петрови І. не довело ся справджувати своєї обіцянки. Мазепа, якому коргіло пожити Палієве добро, що хтів втопити Палія, але вкупі з тим прагнув опанувати над залюдненою через него країною і що вигонив з своєї голови й думку про те, щоб вернути країну Полякам, попередив уложенне трактату. У липні уже Палія заарештовано; а Мазепа володїв Білою-Церквою і настановляв нового замість Палія полковника. Ще у квітні Мазепа одержав царський наказ, рушати з усім війском у польські межі супроти Шведів та їх спільників. У початку мая Мазепа переправив ся через Дніпро в Києві і запросив до свого табору полковників, що жили на правому боці Дніпра, щоб узяти участь в загальному походї. До него прибули Искра, Самусь, останній доручив Мазепі одержані колієсь від короля: бунчук, булаву та королівську грамоту на гетьманство***); прибув і Палій, що міркував: ось коли на-

*) Исторія Малороссіи Маркевича; приложения т. IV стор. 154; Чтенія въ Имп. общ. ист. и древн. росс. при Москов. универ. 1859: кн. I. отд. 2, стор. 41.

**) Полное собраніе законовъ, т. IV. стор. 266; Volumina legum, т. VI. стор. 83.

***) Літопись Грабянки стор. 242.

став кінець єго трудного становища, сам гетьман закликає єго до спільного походу в Польщу, єо ірсо, виголошує, що на останку приймає єго під свою владу та сполучає обидві половини України. Заклик Мазепи мав таке значінне не тільки з погляду одного Пал'я. На прихід Мазепи у Білоцерківщину увесь нарід дивив ся, яко на акт прийняття сеї країни під свою владу. Пал'їй, що мав усе звязки з селянами на Брацлавщині та Поділлю, думав, що от-тепер то й настав час виконати замір, що не вдав ся у 1602 р. Самусеві; що після сполучення з Мазею, козакам можна буде як слід підтримати селянське повстанне і остаточно виселобонити з під Польщі Україну до Дністра та Случі. Пал'єві агенти пішли у Брацлавщину і почали підбивати нарід до зброї. Ось цікавий випадок, який, очевидно, показує і спосіб заходів, і настрій люду, тай той ступінь чисто властивих, єгоїстичних відносин до справи, яким наскрізь продихалась шляхотська громада.

Повстанне почало ся з Немирова, про значінне якого для Поляків ми вже говорили ранійше. Мешканці Немирова горяче взяли ся за повстанне 1702 р. і дорого заплатили за се. Місто належало до кївського воеводи Осипа Потоцького, який страшенно карав за ворохобню. Бажаючи показати селянам страшний приклад, Потоцький взяв кілька тисяч люду з власних маєтків і покарав на смерть. Покарані були з немирівської та константинівської волостей*). Між иншим одного з проводирів місцевого повстання Борисенка вбив сотник надворних козаків Потоцького — Олекей; а голову вбитого, яко трофей, доставив воеводі. Тепер у Немирів, з Пал'євого розказу, приїхав брат вбитого — Грицько Борисенко, що був сотником у Погребищах у Пал'євому полку. У місті він зустрів убийцю брата, зараз же застрілив єго і почав проповідувати мешканцям, що тепер прийшов настоящий час спекатись панів. Мешканці заворушились, але, не звіряючись цілком на Борисенка, не зважувались перші розпочати справу, поки на останку остаточно не підбив їх дивний випадок. Під той час через Немирів задля власних справ випадково трапилось переїздити подільському шляхтичови — Парсі. На торговиці єго спинила юрба селян.

*) Żywoty hetmanów wydał Żegota Pauli, стр. 96.

Довідавшись у чому діло, Пирха, яко чоловік догадливий, зараз же придумав, як викрутити ся з сеї мороки та розчистити собі шлях: він виняв з подушки сідла вязку паперів, показав її селянам, виголошуючи, що вони не мають права затримувати его, бо він везе важні королівські накази; він тут же почав читати та пояснювати небувалий універсал; з его слів виходило, що король розгнівав ся на панів за те, що вони пристають до Шведа та бунтують супроти короля, — от за се він і наказує селянам бити панів. „Ось Ляхи прийшли під Сїняву, додав Пирха, вони збирають ся викоренити вас, так зараз же йдіть, гоніть їх, побивайте яко бунтарів та примусьте покоритись королеви“. Байка мала повний успіх. Пирха урочисто поїхав собі з міста, яко важний довірений короля, і поїхав до дому, мабуть дуже задовольняючись з своєї меткості. Селяни теж зрадли. Борисенко, значить, правду каже; его справді послав Палій, а з Палієм накладає супроти шляхти не один тільки Мазепа а й сам король. У Немирові задзвонили на івалт, збіглись мешканці сусідних сіл; склали козацькі сотні. Сотники Борисенко, Наливайко з Кернасівки та Іван Ассаул, виконуючи поручення Пирхи, пішли під Сїняву. Там і справді стояла польська короґва. У досьвіта Немирівці й напали на неї з необачка, жовнірів порубали, поранили та розігнали, багато забрали у полон та повзяли. Забраних коний, зброю, значок, бубни та полонених урочисто виражено у Хвастів до Палія*). Повстанне стало швидко розповсюджувати ся по Брацлавщині; уряд над повстаннем узяв полковник Шпак, що у 1702 р. утік у Молдавію. Небавом біля него зібралось 600 чоловіка війська, окрім того скрізь збирались свавольні купи; почали вбивати, грабувати та виганяти шляхту. О половині липня подільські шляхтичі зїхались на соймик і ухвалили усїм до душі зазброїтись; але, не звіряючись на свою силу, вони просили короля збільшити каменецьку залогу; вирядити польного гетьмана боронити Поділля і примусити Мазепу викликати до себе Шпака**). Хоча остання вимога й справдилась, але нарід довго ще не втихомирював ся. І на другий

*) Див. NN. ССХVІІІ. стор. 643 та ССХLІІІ. стор. 646.

**) Див. NN. ССХХVІІІ. стор. 635 та ССХL. стор. 640.

ще рік польський уряд клопотав ся, щоби розгонити свавільні купи, щоби ловити, судити, карати та не давати ховатись тим, що складали се „гультайство“*).

Мазепа-ж, власне, і не хотів селянського повстання. Мазепа марив про прилученне західної України; та може й міркував, що тут він знайде підтримок у готовій уже шляхотській верстві, щоби запровадити свої громадські ідеали в Україні, — принаймні, що у него така надія була, можна догадуватись з тону універсалів, які він видав до шляхти тих областей, що він заняв, та й з тої сили лютощів, з якою він скаржить ся у листі Головіну на те, що Палій підбиває „гультайство“. Мабуть і звістка, яку одержав Мазепа про переговори Поляків з московськими повномочними що до Палія і бажання попередити ствердження повномічними умов, як і нелюбе Мазепі селянське повстання, примусили Мазепу швидчій скінчати давно надумане: він постановив не йти у Польщу, доки не розв'яжуть ся з Палієм. Майже що не 3 місяці — з початку мая до кінця липня — Мазепа цілком віддав ся сій меті. Увесь сей час він простояв табором біля Хвастова: спершу біля могили Перенятихи, потім під Паволочю**) і щільно листував ся з Головіним, бажаючи довести, що треба скинути Палія. Він обвинувачував білоцерківського полковника у тому, що він нідочого не здатен та усе пв. „Уже чотири тижні, писав він 3 червня, як він біля мене у таборі і усе п'яний і у день і в ночі; я не бачив его ні разу тверезого“. Далі Мазепа скаржив ся, що не питаючись его, „Палієве гультайство“ руйнує Поляків понад Дністром та Богом і прориваєть ся навіть у Молдавію; він доводив полковникови, що з царського наказу не слід би руйнувати Поляків, „але він нічого не слухає, з ним трудно й балакати розумно, нічого не тямить, бо щоденне п'яньство отуманило ему розум... без страху Божого та без розуму живе, та також і гультайство біля себе держить; гультайство его більш ні про що й не думає тільки про грабіж та про безневинну кров, й ніколи ніякої влади та уряду не хоче мати над собою.“ Але найголовніше обвинувачення, яке складав Мазепа на

*) Див. NN. CCLI. стор. 666 та CCLV. стор. 683.

**) Літопись Грабячки, стор. 256.

Палія — се зрада (?); він запевняв, що Палій за одно з Шведом накладає і підбиває нарід держати ся Любомирських. Хоч і як не до шмиги було се обвинуваченне, усеж таки Головін, певне потураючи гетьманови, раяв Мазепі покликати Палія в Москву, або заарештувати его, як що трапиться ся здобути певні докази звязку его з Шведом. Палій не згодив ся їхати в Москву. „Я недужий чоловік промовив він, та й немає чого їхати туди.“ Мазепі зоставало ся знайти докази, начеб то зради. Їх і знайдено, хоча вони були дуже непевні. Мазепа доводив Головінови, що жид, хвастівський арендатор, посьвідчив, що він, з поручення Палія, їздив до Любомирських і переговорами на словах ствердив спілку з Палієм, що Любомирський обіцяв платню від шведського короля, та що ему віддадуть на віки володіти Білою-Церквою. А Палій теж і собі пообіцяв допомагати Любомирському супроти Августа II. та сповіщати Шведів про рух та потуги московського та козацького війська. Отсе, що висловив жид, як казав Мазепа, ствердив і якийсь то піп Карасевич.*) Сего Мазепі було досить, щоби заарештувати свого супротивника; але Мазепа не хтів виконувати свого заміру у Хвастівщині, серед вірної Палієви людности. У останних днях липня він зняв ся табором з під Паволочі і перейшов у Бердичів; тут, як каже народний переказ, він запросив Палія на бенкет, нащоїв его та й звелів віднести у острог.**)

Зараз після сего 1-го серпня він післав до Хва-

*) Соловьевъ, т. XV. стор. 40—43.

**) Ось найновіший з відомих варіантів народної думи, де описується, як Мазепа узяв у полон Палія:

Ой не знав, не знав, проклятий Мазепа, як Палія зазвати;

Ой став же, став, проклятий Мазепа на бенкет запрошати,

„Ой прошу тебе, Семене Палію, по чаші вина пити!“

— „Брешеш, брешеш, вражий сицу, хочеш мене згубити!“

А там Максим Іскра сидить, про Мазепу добре знає;

Палієві Семенові оттак промавляє:

„Ой годі, Семене Палію, в Мазепи вина пити!“

Ой хоче Мазепа проклятий тебе вбити.“

Ой не Палій, ой не Семен — із ніг ізвалив ся,

Дуже тому гетьман Мазепа, став, звеселив ся.

Ой як крикне проклятий Мазепа на свої гайдуки:

„Ой возьміте Палія Семена, да у тісні руки“.

Ой крикне проклятий Мазепа на свої лейтари:

ствіцан універсал, яким сповіщав їх: „що віддаливши для певних причин пана Семена Палія від уряду полковництва, ми вручили той уряд полковничий пану Михайлу Омельченкови, яко справному і благородному чоловікови, позваляючи тому всякі між вами порядки управляти і все, що належить до того старшинства, справувати... Він же знати ме, як добрих милувати, та злих і проступних слушним каранем наказувати*). Хвастівцям нікуди було змагати ся. Уся військова потуга їх була у Мазепиному таборі. З близьких до Палія людей, одних задобрив Мазепа, як зятя его Антонія Танського та небожа Чеснока**); другі-ж, як от Паліїв пасинок — Семашко, зазнали того, що й сам Палій. Кілька сот козаків, яких Палій кинув, як залогу, у Білій-Церкві, спершу не хотіли віддавати фортеці: „Тут і помремо всі, а не піддамо ся, казали вони, коли немає нашого батька“; але й вони повинні були поступити ся. Білоцерківським міщанам не хтіло ся спробувати облоги, про наслідок якої ні що було й вагати ся, і відчинили браму новому полковникови.***) Щоби задобрити загал, козакам і поспільству дозволено зграбувати коний гурти,

„Ой восьміте Палія Семена закуйте в кайдани!“

Ой як крикне проклятий Мазепа на свою возницю:

„Ой восьміте Палія Семена, да вкиньте в темницю!“

Не дав гетьман Палію Семену ні пити, ні їсти,

Докіль не вислав проклятий Мазепа на столицю листи.

— „Отгож тобі, промавляя, царю! єсть Палій змішник;

Він тебе хоче вже одступити, в пень Москву рубати,

А сам хоче вже на столиці царем царювати.“

(Полтавскія губернскія вѣдомости 1860 р. N. 14 та 15)

*) Див. N. ССXXXIX. стор. 639.

**) Скоро, як упав Палій, Мазепа дав Танському у державу села: Яхни та Микитинці у курсунському повіті (Див. N. СCLX. стор. 698). Про Чеснока сам Мазепа ось що каже в окремому універсалі виданому 26 липня 1704 року:

„Любо оставилисьмо пана Палія для певних причин від ряду полковництва, однак кривих его окрилисьмо нашою обороною; так і пана Карпа Чеснока в туюж беручи, захуємо его при всякій цілости і покійнім на всіх ґрунтах, з молодих літ власною працею набутих і покуплених, мешкаю; позволяєм ему по прежньому як селом, прозиваємим кривое, владіти так і пасікою в Уманщині“.

(Чернигов. епархіал. вѣдомости 1868 р N, 7 часть неофіціал, ст. 266)

**) Бантышъ-Каменскій, т. III. стор. 45.

та господарку полоненого полковника.*) Казну его, зброї, одєжину та більш коштовні речі обписала комісія, яку настановив гетьман, і усе те відібрано на гетьманську казну, частину сего майна згодом переслано в Москву**).

А Мазєпа усе таки посував ся на перед і з Бердичєва як пішов, то став табором тільки над Случю біля Любара. Тут він простояв до осєни і раював і не таїв ся з тим, що узяв під свій уряд західну Україну. Досягнувши заповітної, на козацьку думку, річки, Мазєпа „під Любаром, на межі, насипав війском велику могилу“***) і очевидячки піддавав московському урядови думку, що західної України не слїд віддавати Полякам. „Ви зволили схотїти, писав він Головіну, щоби я висловив вам мою гадку, що до віддачі Полякам сего боку України... раю, позаяк багато є труднощїй та перепон, щоби виконати се... головна-ж незручність: близьке при такїй нагодї сусїдство Поляків з запорожцями та Кримом“. Далї-ж він пригадує, що сї землі не відступлено Полякам трактатом 1686 року, а тільки на який час зоставлено їм користувати ся з них, аж поки не буде остаточного погодження та розмежування, і кінчає ось якими словами: „Сї міста доконче повинні зостати ся за великим государем; бо як вони відїйдуть до Поляків, то окрім багатьох инших труднощїй всї Українцї перейдуть на сей бїк Днїпра, щоб уникнути повинностїй, особливо-ж з сумежних полків: переяславського, лубенського та миргородського; бо багато мешканцїв останних має стародавні ґрунти та вигоди на сїй сторонї.* *) Таким чином усунувши Палїя, Мазєпа ясно виявляє і бажання, вдержати при собі люднені останним місця та й бажання обмежити розвинуте за Палїя переселенне з лївого боку Днїпра, звідкіля нарїд тїкав на вільні слободи „ухиляючись від повинностїй“, які чим далїй то усе більш накладала на нарїд старшина та війскові дуки. А поки Мазєпа забирав до своїх рук країну та мрїв про той устрїй, який думкою призначав єму; Палїя вкупі з пасинком

*) Див. N. CCLXX. стор. 711.

**) Див. список того майна в Літописи Величка т. IV. стор. приложенїя, стор. 111 — 132 та у Чтенїяхъ Импер. Общ. ист. и древн. годъ 1859, книга I. отд. 2., стор. 43 та 52.

***) Краткое лѣтоизобразительное описаніе, изд. Бѣлозерскїй, стор. 88.

*) Бятышъ-Каменскїй, т. III. стор. 50.

з любарського табору*) випроваджено до батуринського острогу, закинуто під кріпку варту і, наостанку, передано на руки московського уряду. Палія виряжено у найдалше з відомих тоді місць заслання — у Єнисейск**). Те, що так далеко запрошено Палія й що не можна дати ніякої поради йому, так здивувало нарід, що у своїх переказах він зобразив се, або буцім то Мазепа звелів живцем замурувати улюбленого народного ватага у здоровенну башню, або начеб то єго закинуто у глибоку турму, а ключі від неї закинуто у глибоке море; й через се, тільки чудом й можна було вислобонити з неї полоненого***).

Мазепа-ж, зломавши заступника демократичних народних прямовань, квапить ся заспокоїти шляхту того краю, що він заняв, та увійти з нею у приязні відносини. Ще на дорозі з Хвастова у Бердичів Мазепа розіслав з табору під Паволочю універсал до шляхти київського воєводства, яким він запевняв шляхту, що він прийшов у Річ-Посполиту, яко спільник, супроти загального ворога — Шведа; він запевняв, що здержить своє військо, щоби воно ані як не притискало мешканців, і запрошував панів, не кидати своїх домівок та не боятись селянського повстання; бо він, Мазепа, ручить ся, що вгамує єго. „Ми прийшли, сказано в універсалі, не для того, абиємь якокую своєвольному народови до седиці і бунтів противко панів і державців своїх і до виламованя ся з належитого послушенства і подданства подавали оказию і отуху... Посполитий

*) Історія останньої дії боротьби Палія та Мазепи зосталась у назвах урочищ, де стояв табором Мазепа під Любаром. Там, де був табор Мазепи, згодом заселилась слобода та й до сего часу задержала назву Мазепинці (Подільської губ. у північній частині литинського пов. майже що не на межах останнього з повгород-волинським повітом, за 20 верстов від Любара.) По один бік села є глибокий яр, що заріс дубовим лісом, який тамтешні люди звуть „Мазепине Таборисько“; по другий бік над великим крамарським шляхом (Чорним шляхом) — величезна могила, яку трохи розкопав якийсь охотник до кладів, — се „Мазепина границя“, а далі за нею так званий „Паліїв яр“ — мабуть дочасна тюрма, де держали Палія. (Сі назви зібрав і перевірів на місці К. П. Михальчук.)

***) Соловьевъ, т. XV. стор. 4'.

****) Записки о Южной-Руси. П. А. Куліша, т. I, стор. 115. Легенда записанная въ с. Снитинкѣ Л. И. Ильницкимъ.

народ, в підданстві помянутих, вельможних їх милостив панов обивателєй воеводства киевського застаючій, сим універсалом нашим уминаєм, аби в належитом ку паном, державцьом і посессором своїм послушенстві знайдуючи ся, найменшого нігдї не вчинали до бунтов шемраня; которив, если би гдї міли показати ся, тодї ми по собі декляруєм, іж самі розкажем онив вемиряти і яко неприятелєй такових бунтовщиков зносити^{*)}). У такому напрямі Мазепа що разу поводив ся з шляхтою. Підчас стоянки біля Любара, Мазепа „не то що ніяк не кривдив та не притискав, а навіть вирижав шляхтичам у села та місточка охоронну сторожу^{**)}). У кінці вересня Мазепа витав посольство від панів кїївського воеводства, яке прибуло до него, щоб уявити свою вдячність та приязнь^{**)}). Та тоді-ж саме, прийнявши під свою владу Шпаків, Мазепа покликав єго з Поділля й таким робом спинив селянське повстаннє, що починало там бурхати. На другий рік прибули до гетьмана депутати від панів подільського воеводства і виявили свою вдяку за те, що він вдержав козаків від грабовання і просили звернути особливу увагу на полки Самуєя, Искри та Шпака; бо вони поводять ся не так сумирно, як решта^{*)}). Перегодом, помітивши, що для волинської шляхти стає неприємним довгий постій козаків у їх воедестві, Мазепа раєв їм у своєму універсалї звезти до Брєстя-Литовського харчі, які належать з них; а він у таким разї переведе своє війско на постій у Литву †).

Але добра згода не могла довго істнувати між гетьманом та панами: козаки та шляхта — се два непримиримих вороги. Не вважаючи на усї старання гетьмана, козакам неможливо було при нагодї не зачіпити шляхотських інтерєсів.

Першим приводом до непорозуміння причинило ся питаннє про удерженнє козацького війска; бо, як козаки стали допомогачами, то Річ-Посполита і повинна була удержувати їх своїм коштом. Давати харчі було обовязком тих воедеств,

*) Див. N. CCXXXVII. стор. 632.

**) Див. N. CCXLVIII. стор. 656.

*) Див. N. CCXLV. стор. 650.

**) Див. N. CCLVI. стор. 684.

†) Див. N. CCLVII. стор. 686.

де стояли козаки; але шляхта привичаїлась зовсім не виконувати громадських повинностей, а на вимагання, виконувати їх, дивила ся яко на насильство. Щоби прохарчити військо, що раз-по-раз переходило через Волинь, Червону Русь, Холмську землю і Литву, Мазепі треба було то накладати контрибуції на маєтності панів шведської кліки, то збирати гроші з католицького духовенства та церков, то на останку, силоміць відбирати харчі у шляхти. Такий же спосіб харчовання не міг обійти ся без взаємних кривд. То шляхта скаржилась, що козаки, збираючи харчі, грабують двори їх, руйнують села, палять будівлю, вбивають селян*); то знов козаки нарікали на шляхтичів за те, що вони не то що не дають харчів, але вбивають козаків, що поодиначці ходять правити харчі**). До того-ж то Мазепиною війською прилучено і полки Самуся, Искри, Шпака, Танського, який прийняв уряд над білоцерківськими козаками, що були у таборі, як спинено Палія. Сі полки, яких складала „Паліївщина“, були остільки ворожі до шляхти, що ніякі Мазепині накази не спроможні були здержати їх. Вони, аби тільки трапилась нагода, руйнували шляхотські двори, вбивали шляхтичів, нївечили панські документи й т. и. Нерідко, аби вони з'явились, починала ся селянська ворохобня і місцеві обивателі називались козаками, починали грабувати панів та жидів***). На території, що колись корилась Палієви, нічого було й думати про оновлення шляхотських порядків. Шляхтичі, що мали маєтності по Білоцерківщині та Полїсі, дурно й звертали ся з скаргами та подарунками і до Мазепи і до нового білоцерківського полковника Омеляновича. Не вважаючи на розпорядки останних, селяни відмовляли шляхті покїрливості і через депутації виголошували полковникови, що вони зостануть ся з тим, що було й за Палія, се-б то платити муть данину одному тільки козацькому полковникови. За селян встоювали і козаки, а через се, принаймні у скорому часі, стар-

*) Див. NN. CCLVIII. стор. 689; CCLIII. стор. 701; CCLXIV. стор. 703 та CCLXI. стор. 699.

**) Книга городская, лудская, поточная, г. 1707, N. 2589, Декабрь 15.

***) Див. NN. CCLVI. стор. 684; CCLXIII. стор. 700, та CCXLVIII. стор. 655.

шина повинна була зрестись від оселення тут шляхти*). З часом і сам Мазепа виявив значну байдужність до шляхти, яка не раз скаржила ся на него цареві, Меньшикову та иншим московським урядникам. Мазепа знайшов, на его думку, далеко певнійший спосіб для справдження своїх замірів. Підчас перебування на Волині, Мазепа увійшов у звязки з Лещинським та Карлом XII. і рахував, що з їх допомогою і без шляхти він зостанеть ся єдиним господарем та привідцем не тільки західної, але й східної України. Отже згодом він мало звертав уваги на скарги шляхотські, так що як він впав, то московський уряд (бо Поляки встоювали про се) призначив окрему комісію, щоби розбирати супліки шляхти на утиски як перетерпіли вони від козаків.**)

А поки Мазепа відбував походи у різні кінці Речи-Политої: під Львів, Замость, Дубно, Минск т. пн., Україна межі Дніпром, Случю та Дністром цілком залежала від него. Полковники та старшина ще не обжили ся тут і не встигли виявити своїх замахів посісти землі та закабалити нарід; останній задержував ті відносини до козаків, які завів Палій, нарід виплачував данину на військову казну, зоставав ся вільним і без усякої перепони користав з землі. До того-ж і землі було багато, так що змагати ся про володіння его не тільки не доводило ся, але, без перестану, до остаточного підупаду козаччини прибували нові переселенці зза Дніпра, з Молдавії, з Полїсея та з Литви, і осідали на пустирях. Країна набувала усе більш та більш справжнього козацького устрою. Р. 1709 тут було вже сім козацьких полків: білоцерківський, чигринський, богуславський, уманський, корсунський, брацлавський та могилаївський***). У двох останних за полковників були молдаванські виходці: Іван Григоращ, якого називають теж Іваненком, та Савва Волошин. Вони належать, як Шшак, до проводирів селян, що повстали за час походу Самуєя р. 1702 а як усмирено ворохобню, то тоді повтїкали за Дністер, тепер

*) Див. N. CCLIII. стор. 670.

**) Див. N. CCLXXI. стор. 712 та CCLXXII. стор. 714.

***)) Матеріали Судїенка т. II. стор. 10, 11, 28; теж див. NN. CCLXIX. стор. 695 та CCLXXVII. стор. 730.

же знов появили ся на Україні.*) Жюичи на пружі України сумежно з Поляками, вони усе таки розширяли свої межі на перекір шляхті: витискали останню з маєтків, а суперечників вбивали і приписували їх села та міста до своїх полків. Іваненко заволодів Винницею та Брацлавом. Подільска шляхта скаржила ся на них і московський уряд повинен був не раз уживати якихсь заходів для усмирення останніх. Але всі розпорядки zostавали ся без усяких наслідків, аж поки не впала козаччина на правому боці Дніпра**). У чигиринському полку, після відновлення останнього, настановлено за полковника Галагана. У богуславському — усе таки верховодив Самусь. Він прожив на посаді богуславського полковника до 1713 р. Про істнованне єго принаймні zostало ся ось що. Р. 1709, підчас полтавського бою, Самусь страхаючи ся за частину своєї родини, яка жила на лівому боці Дніпра у Чигирин-Дуброві, виклопотав від київського губернатора, князя Голіцина, пашпорт на право переїхати єго внукам***) з Чигирин-Дуброви до Богуслава*). Р. 1711 він прислав до Києва свого сина, щоб сповістити того-ж князя Голіцина про заміри та події самозваного гетьмана Орлика †). На останку р. 1713 він завіщанням записав на межигірський монастир, у якому, як переказують, і поховано єго, свій „млин в Богуславі, ниже нового мосту на сазї стоячий,“ а теж діє з садком та вишними ґрунтами та 500 червінців „за свій похорон та поминовеніє ††).“

У білоцерківському полку до 1709 р. полковником був Михайло Омелянович. Хоча він, як усі інші полковники західної України і не пішов за Мазепою підчас єго зради; але московські урядники не звірялись на него, як на Мазепиного родича, якого останній настановив за полковника. У квітні

*) Іваненко, повернувшись з Молдавії, як уступав на царську службу на правому боці Дніпра, носив титул полковника дубосарського.

**) Див. N. CCLIX. стор. 695. Матеріали для отечественной исторіи издалъ М. Судіенко, т. II. стор. 22, 122, 129, 134 та 136.

***) Се були діти Самусевої дочки, що вийшла за муж за сотника Чигирин-дубровського Булюбаша.

* *) Ориґинал сего документу зберегав ся у М. А. Максимовича.

†) Матеріали Судіенко, т. II. стор. 28.

††) Сказаніє о Межигорскомъ монастырѣ М. А. Максимовича, стор. 34.

р. 1709 князь Голіцин та гетьман Скоропадський порозуміли ся і Омеляновича заарештовано та попереду привезено до Києва, а потім — до Глухова*). Їго місце знов посів повернений з Сібіру Палій. Звісно, зараз же як тільки виявила ся Мазепина зрада, Петро I. звелів повернути з заслання Палія. Окрім бажання загладити несправедливість, яку зроблено прошуканнями та брехнями Мазепиними, з визволенням Палія мабуть поквапили ся ще й для того, щоби виставити супроти Мазепи чоловіка популярного та любимого у народі і таким чином остаточно підірвати значінне та авторитет останнього. Уже з початку 1709 р. „великим постом, весняною погодою, як каже народна дума, став Семен Палій до Білого царя прибувати***). У останніх днях марця він прибув до Вороніжа, де „вельми щиро привитано та нагороджено єго милостю царської Величності“. 30 марця єго виражено до гетьмана Скоропадського, якому поручено: „держати єго біля себе до наказу, поводити ся з ним як найпрियाзнійше і вживати єго у теперішніх військових подіях та випадках, як він уважати ме за краще та, дивлячись на тамтешній стан****). З червня Палій вже був у таборі Скоропадського біля Багачки, де й виклопотав від гетьмана універсал, щоби вернути назад рухоме майно, яке колись розграбували з дозволу Мазепи* *). 27 Червня, як свідчать літописи, „він сподобив ся бачити побіду царської Величності над Шведом під Полтавою — де, будучи вже немошним, обаче на коні аще і підтримуванням їздячи, підбивав військо, щоби не давало зломаному ворогови оглядітись.“†) У самий день полтавської сїчі Палій надписав у дарунок межнігирському монастиреви своє євангеліє у палтурках з чорного аксамиту в позолоченім та посрібленім окладі, яке зберегало ся потім у сій обителі. Після сєго Палій, набравши відділ козаків, рушив у свою Хвастівщину, де єго з того часу, як повернув ся з заслання, дожидали, яко законного замісти-

*) Матеріали Судієнка, т. II. стор. 6, 9, та 15.

**) Сборникъ украинскихъ пѣсней, издалъ М. Максимовичъ 1889 р. стор. 89.

***) Матеріали Судієнка, т. II. стор. 118, 125 та 280.

* *) Див. Н. ССLXX. стор. 711.

†) Літоп. Грабянки, стор. 242; літоп. Самовидця, стор. 94.

теля скинутого полковника Омеляновича*). Прибувши у Хвастів, Палій зараз же почав верховодити по старому. Він знов розоставив на Полісі своїх козаків і став виганяти шляхту з сумежних сіл. Ще до його приїзду, зараз же, як скинуто Омеляновича, селяни з багатьох волостей: горностайпольської, козарівської, бородянської виголосили себе, козаками, позаписувалися у склад білоцерківського полку, відмовили у слухняності дідичам і перестали відбувати панщину та давати доходи. Палій прийняв їх під свою протекцію і став притискати решту шляхти. 10 Вересня шляхта київського воеводства послала до київського губернатора, князя Голіцина, депутатів і скаржила ся: „що козаки білоцерківські та хвастівські, не відомо, чи з власної волі, чи з наказу полковника Палія, перейшовши кордон, на сей бік річки Ірпені, насакають на наші села, віднимають у нас медові дані та не дають володіти маєтностями“. З початку січня 1710 р. київська шляхта задля тої-ж мети виражав депутатів до короля та до князя Меншикова. У інструкції даній сій депутації між иньшого сказано: „Депутати будуть прохати снятельного князя, щоби він допоміг нам, вдержавши пана полковника Палія від утисків обивателів нашого воеводства та наказав би єму не розставляти своїх козаків по овруцькому та житомирському повітах**).

А в Москві, не вважаючи на фактичне пановання у західній Україні ще з 1704 р. уряд остаточно не ухвалив ще, чи варт задержати сю країну під собою, чи вернути її Полякам. Останні, при кожній нагоді, нагадували цареві про свої права на місцевість, де сформувались вже козацькі слободи,

*) Сказаніє о Межигорскомъ монастырѣ М. А. Максимовича, стор. 33. Матеріали Судієнка, т. II. стор. 7; теж див. N. ССXIV. стор. 772. Надпис, зроблений на евангелії, на нашу думку, не виключає можливости і Палієви брати участь у Полтавській січі. Надпис можна було зробити, або перед січою, бажаючи на всяк случай зоставити памітку любимій обителі, або згодом на спомин та подяку за її кінець. На користь же того, що Палій брав участь у сій січі, окрім літописного свідочтва та народного переказу, ми можемо вказати і на оповідання заведене у вище згаданий акт: „пішли ми під Полтаву а звідтіля вкуші з Палієм рушили у Хвастів“.

**) Див. NN. ССXCIV. стор. 771; ССLXIX. стор. 710; ССLXXIV. стор. 719; ССLXXV. стор. 726 та ССLXXVI. стор. 728

що визнавали над собою владу лівобережного гетьмана, та яку після Полтавської січі зайнято московським військом, що гнало ся за шведським королем, який утік у Туреччину. Цар, звичайно, відповідав на польські впоминання, що він не зрікаєть ся вернути Польщі Україну; але, що ему не можна зробити сего, поки у Польщі бороти муть ся дві партії, з яких одна — Лещинського цілком ворожа ему*). Але після полтавської січі, коли партія Лещинського цілком впала, Петро й справді думав вернути Полякам Україну. Через се 3 вересня 1709 р. вертаючи Палієви полковницьку посаду, цар у своїй грамоті називає его полковником не білоцерківським, а тільки охотницьким і цілком завдає его під владу гетьмана Скоропадського**). Останньому-ж було наказано вдержувати від непорозумінь з Поляками як Іваненка та Савву, так і Палія. Коли-ж шляхта усе більш та більш стала подавати скарг на Палія і до гетьмана і до московських урядників; то у падолістї р. 1709 князь Грицько Довгорукий писав про Палія до Скоропадського: „Що до неспокійного Палія, то тут я тепер, бо виїхав двір, не можу служити Вашому Превосходительству... сподіваюсь, що ему, Палієви, недовго доведеть ся бути у тих місцях, бо оту задніпрянську Україну віддаєть ся его високомонаршим наказом, як се було й поперед, під уряд Поляків“***). Невідомо, який би вплив мало на долю Палія оттаке вагання уряду; але він не дожив до повернення України під Польщу. 10 січня р. 1710 ми у останнє зустрічаємо переписку про Палія: властиве, канцлер Головін у листі до Скоропадського поручає останньому заборонити Палієви, без відома гетьмана, листувати ся з турецькими панами. За півтора місяця, у перших днях марця, Танський клопоче вже у Скоропадського про настановлення его білоцерківським полковником, бо Палій вмер**). Під кінець того-ж року король Август роздає вже староства, що були у обширі занятому Палієм. Так, 18 падоліста він дає грамоту полковникови Самсону Бомбеку на романівське староство, „яке зо смертю хороброго Палія заста-

*) Соловьевъ, т. XV. стор. 201, 204 та 208.

***) Див. N. CCLXXII. стор. 715.

****) Матеріали Судієнка, т. II. стор. 407.

* *) Матеріали Судієнка, т. III. стор. 144 та 150.

лось без господаря^{*)}). Отже, хоч запевне ми й не можемо зазначити, коли вмер Палій, але можемо з певністю затверджувати, що се стало ся між 10 січня а 1 марця р. 1710. Більш певного, що старого полковника поховано у межигірському монастирі; бо за життя він найбільше поважав его обитель. Принаймні до кінця істновання сего монастиря у его Святидохівській церкві висів портрет Палія поруч з портретами Богдана Хмельницького та Остапа Гоголя. Над портретом, на старенькому килимку Палія, висіла его шабля без держальна та его полковницький срібний пернач з трема перами^{**)}.

Після Палієвої смерти, посаду білоцерківського полковника у гетьмана добивав ся Паліїв зять, охотницький полковник, Антін Танський. У останній час Танський доказав свою вірність цареві. Зараз же як одержано першу звістку про Мазепину зраду, Танський кинув останнього і був одним з найвірнійших та діяльнійших поборників Скоропадського. Але, уявивши себе благонаміреним з політичного боку, Танський, своєю особистою вдачею, був типом неморальности тодішньої козацької старшини. Честолюбивий та користолубивий, Танський не розбирав засобів там, де можна поживитись; низькопоклінний з сильними, він опирав ся на них, щоби допускати ся самоволї над слабшими. Благонаміреним він був швидче з вираховання, що ніколи не підводило его, ніж з глибокого переконання. Принаймні так примушувало думати минуле життя его. Палій вивів его, свого тестя, у люди, а він кинув останнього у хвилину нещастя та, узявши від Мазепи у подарунок кілька сїл, перейшов до останнього. Коли вийшло так, що сила перестала бути на Мазепиному боці; то він теж покинув і его; а зблизившись з Скоропадським, рішив, користуючись з ветупчивости та безхарактерности сего гетьмана, збільшити своє добро докучливим попрошайством. Танський почав вимагати білоцерківського полку; бо се було й підвищенням его уряду та він мав і спромогу розжити ся з шляхти, користуючи ся з тих відносин, які завів Палій.

*) Див. N. CCLXXX. стор. 741.

***) М. А. Максимовичъ, сказаніє о Межигорскомъ монастирѣ, стор.

А Скоропадський не наважався ні відмовити Танському через своє добре серце, ні цілком задовольнити його; бо йому відомо було про нерішучі відносини московського уряду до західної України; от він і вибрав середину: він настановив Танського наказним білоцерківським полковником, а у канцлера просив вибачення, покликаючись на докучливість Танського. Головкін визнав за добре такий гетьманський розпорядок і Танський з початку марця 1710 р. рушив у Білу-Церкву. Зараз же, як прибув Танський, київська шляхта послала до него послів прохати, щоб він відмінив важкі для них Пал'єві розпорядки. Невідомо, що відповів Танський, але певне, що він трохи придержався і не наступав на Поліссє; принаймні до кінця 1710 р. шляхтичі не скаржать ся на него. Сей час Танський присвятив на те, щоби забезпечити себе з московського боку, і досягнув своєї мети здобуванням приязни та виявленням вірності найближчому московському урядникови, київському губернаторови, князю Голіцину*).

З кінцем же 1710 р. обставини змінили ся. Петро I. надумав воювати Туреччину. Ся війна схопила ся й через штуки та вплив на турецький двір Карла XII. та й через те, що Росію покликали до помочи пригноблені балканські християни. Щоб з успіхом воювати з Турками і мати непорушний вплив на справи наддунайської країни, Росії доконче треба було забезпечити володіння західною Україною. Таке значіння сеї країни тямив і Карл XII.; а через те, поки ще московське військо збирало ся до походу, він, бажаючи попередити їх та зайняти край, що лежав на шляху у Туреччину, зібрав усі, які були у него, потуги і наскочив на західну Україну. Різномастна юрба, яку складали: білгородські та буджацькі татарські орди під приводом самого хана, польські корогви шведської партії, що були у Бендерах вкупі з Карлом XII. під зарядом київського вєводи Осипа Потоцького, який р. 1702 лютував над подільськими селянами та старости Галецького, колись білоцерківського коменданта, що р. 1702 віддав сю фортецу Пал'єви, — запорожці, яких Петро I. вигнав з Січі, та жменя козаків, що р. 1709 вкупі з Мазепою утїкли у Бен-

*) Дяв. NN, CCLXXVII. стор. 709; CCLXXVIII. стор. 731; CCLXXVII стор. 728; теж матеріали Судієнка, т. II. стор. 152.

дери, — так от увесь отсей збір - дружина перейшов у початку марця 1711 р. через Дністер і розсіяв ся по західній Україні. Головний привід над сим війском узяв Пилип Орлик, якого обрала за гетьмана козацька старшина, що була тоді, у Бендерах. Поперед себе він послав „прелестні універсали“ до мешканців краю. Напад Орлика був так несподівано, що знечевя застукав і військо, і мешканців, і урядників. Мешканці, яким надокучило ждати невідомо чого, яких остаточно не приймала Росія та все нахвалялась видати Полякам, та до того-ж не задоволені й з внутрішнього розпорядку полковників, настановлених Мазепою та Скоропадським, не змагались. Більшість дивила ся байдуже на те, що підходить Орлик. Не бажаючи бороти ся з ним та зазнати шімети від его дружини, місточка та міста піддались, а багато нивіть було таких, як Богуславці та Корсунці, що поняли віри его спокусам і пристали до Орлика. Московські урядники, не звіряючись на правобережних полковників, вимагали, щоби вони надіслали своїх жінок та родини до Києва, наче-б то задля більшої безпеки. Князь Голіцин раяв Скоропадському, зігнати мешканців у фортеці або ближче до Дніпра, села-ж та місточка попалити. Але ніколи вже було виконувати поради та накази. Орлик заволодів Немировом, під Лисянкою розбив генерального осауду Бутовича, якого Скоропадський вирядив супроти него, і заволодів полками корсунським та богуславським. Самусь, що дурно просив допомоги, мусів скоритись. Тільки Галаган та Танський встигли зібрати деякі потуги та зачинитись по своїх полкових містах. Князь Голіцин підбадьорював їх, обіцяв швидко допомогу, нагадуючи Танському про вірність его тестя, раяв ему держатись его взірця і не давати Білої-Церкви. Але поки настигла допомога, потуги Орлика самі почали зменшати ся і ему ні з чим було докінчити свій успіх. Его збір-дружина пішла у ростиц. Татари, поживив ся здобичи, зруйнувавши усі церкви та монастирі по південній Україні та розібравши до дністрянських гирл, наче-б то для того, щоби орудувати супроти російських фортеці. Галецький, верховодив над Поляками рушив на Поліссє та на Волинь, з думкою, підбадьорити шведську шляхотську партію та допомогти Потоцькому, що наскочив у Річ-Посполиту через Червону Русь. Орлик з незначною кількістю зоставивших Татар та Поляків, з запорожцями та

своїми козаками, набравши ще скільки можна було Богуславців та Корсунців, 25 марця підступив під Білу Церкву; але дві его проби, йти на пролом, відбито. Орлик відступив у Хвастів та небавом, почувши про наступ московського війська, подав ся назад за Дністер*). Его напад не мав ніяких наслідків; але він вказав московському урядови на всю вагу, яку мала західна Україна у війні з Турками. Очевидячки, що як Росії поталанить у війні з Туреччиною; то Росії неможливо вернути Україну Польщі; бо з такою умовою не можуть бути сталими ніякі вигоди, здобуті походом над Дунай. Від наслідків турецької війни таким чином залежала і доля України.

А Танський ще у кінці 1710 р. спостеріг таку перемену погляду московського уряду що до України і почав поводитись сьмілвійше. У лютому р. 1711 его забезпечив доказ непохибности его вистежень: Скоропадський прислав ему грамоту на посаду „совершенного“ білоцерківського полковника**). Заспокоєний таким чином, Танський розпочав свою діяльність з того, що скористував ся з обставин, витворених Палєм на київському Полїї і почав на свою користь використувати маєтности та села шляхотські, осаджені по Хвастівщинї. Київська шляхта, що зрадїла смерти Палїя, думала вже про повертанне своїх маєтностей, про відновлення земельних зборів з воеводства, про шляхотські городські суди, про відібранне Білої Церкви, про одержування у нїй своїм коштом залоги і т. ин. Небавом довело ся їм розчарувати ся. Натомість Палїя з'явив ся чоловік, правда не остїльки ворожий панам у засновку, але за те він не менше, ніж і Палїй, притискав шляхту у користованю з добра. У протяг року київська шляхта тричі збирала ся на соймки і кожний раз обмежувала ся на тому, що посилала до Танського листи та післанців з слїзними на него скаргами: до короля, до польських гетьманів, до Скоропадського, до князя Голїцина, до фельдмаршала Шереметєва, до князя Меншикова, а на останку до самого Петра I. У інструкциях, виданих своїм посланцям, шляхта каже: „Козаки,

*) Матеріали Судїєнка, т. II. стор. 23, 28, 29, 32, 33 та 422; теж див. NN. CCLXXXIV. стор. 750 та CCLXXXIII. стор. 749.

**) N. CCLXXXII. стор. 748.

як і попереду посідають наші маєтності у околицях: Житомира, Хвастова, Білої-Церкви, Бердичева, Бишева, Котельні, Паволочи та Овруча... пан Танський, полковник хвастівський, не дав нам збирати зиски та податки навіть по тих місцях, де козаки, яко союзники Речи-Посполитої, тільки до часу стоять постоем... і робить нам нестерпимі кривди. Він, як пявка, ссе кров з наших підданців, а маєтності наші так плюндрує, що про них можна сказати: „де стояла Троя, тепер там хвилює стигле жнивю!“ Але по наших селах і жнивю не хвилює навіть, їх повернено на голу пустелю!... Пан Танський, наперекір трактатам та умовленим межам, засїв на нашій землі і не то що володіє нашими шляхотськими маєтностями; але ссе з них, як кровопивця, димовий податок, примушуючи нас щомісячно давати гроші та харчі, виробляючи нам усе соромливе, що шкодить нашій волї та невічливе нашому панському становищу^{*)}.

Але на сей раз доля виручила шляхту. Через невдашний похід на Дунай Петро I. уклав прутську умову. Одного з точок сеї умови на обовязку московського уряду було, зректи ся України та вивести своє військо з меж Речи-Посполитої. На виконання сих точок Туреччина стояла невідступно і, після довгих переговорів, їх остаточно затверджено р. 1713^{**)}. Таким чином неблагополучний кінець турецького походу на сей раз рішив долю західної України, — козацтво повинно було поступитись і дати місце шляхті. 23 Вересня р. 1711 видано царський наказ, у якому сказано, що „тогобічну, задіпрянську Україну належить лишити Полякам; а тамтешні-ж полковники з полковою, сотенною та рядовою козацькою старшиною, з козаками та иншими, що хочать zostавати ся вірними нашими підданцями, з жінками та дїтьми, з їх пожитками, мусять перебраться на Вкраїну у тамтешні полки, куди хто побажає... з усіх місточок, сіл та приєлків мешканців перевести в Україну; а тим землям на все zostати ся пустирями^{***)}. Отак наказ мав на меті повернути західну Україну у таку-ж

*) Див. NN. CCLXXIX. стор. 733; CCLXXXI. стор. 743 та CCLXXXVI. стор. 752.

**) Соловьєвъ, т. XVI. стор. 92 та 127.

***) Див. N. CCLXXXVII. стор. 756.

саме пустку, якою вона була до 1683 р. і відновити пустелю, яка тепер покволо та з великими напруженнями почала залюднювати ся. Гетьман Скоропадський та козацька старшина шпарко узялись за виконання пропонованого. Більшість людности вибрала сю думку, як менше з двох нещасть, — пани козацькі і пани польські, — решту-ж полковники перегнали силоміць. Ще з початку р. 1711 Скоропадський пропонував урядови перегнати на Лівобереже людність з тих місць, що піддали ся Орликови у час єго нападу. Сей засіб ухвалено й частину єго виконано: 3-го маю Петро писав до Меншикова: „Задніпряньска Україна уся до Орлика та до вовводи київського (Потоцького) пристала було, окрім Танського та Галагана, але-ж наші таки добре вичистили її й отих тварюк — одних за Дніпро до гетьмана, а других, я сподівають, у дарунок вашій милости у губернію на пустирі переслати“*). Після виголошення наказу переселенє набуло ще більш широкій та докладній розмір. З кінця 1711 до половини 1713 р. гетьман Скоропадський, полковники: Танський та Іваненко, генерал Рен та інші урядники цупко взяли ся за переселення. Вони переводили по черзі села та місточка з західної у східну Україну, — потягли ся довгі валки з родиною та пожитками переселенців. Подекуди розбирали церкви, складали на підводи й везли з собою, — решту-ж будівлі палили. Почавши від Дністра, переселення посувало ся до Дніпра. О половині 1712 р. черга дійшла й до білоцерківського полку. Тут людність мешкала трохи густійше, а через те й переселення було труднійше. Щоби полекшити сю справу, надумано ось що: Танського запросити на посаду київського полковника, а мешканців перевести на сусідню з білоцерківським полком смугу землі київського полку, що була на правому боці Дніпра між Вишгородом, Мотовилівкою, Васильковом, Трипіллям та Стайками, — ся смуга на підставі московського трактату повинна була зостати ся за Росією. З 1712 р. почало ся переселення Хвастівщини, яке підгонили посольства київської шляхти до Танського та до московських урядників, що вимагали як най-

*) Соловьевъ, т. XVI. стор. 75, — Матеріали Судієнка, т. II. стор. 36.

швидче очистити країну та віддати білоцерківську фортецю*). Переселення ледви скінчило ся у кінці 1714 р.; бо тільки у сей час фортеці передано польським комісарам.

А тим часом у спустілу Україну увійшло з двох супротивних боків два ополчення. З півдня з'явилися запорожці та нечисленні прибічники Орлика, які гадали, що Турки як Росія зречеть ся західної України, збережуть у ній владу і що Орлик стане правобережним гетьманом під протекторатом султана. Запорожський полковник Попович, покликаючись Туреччиною, заняв Умань та побережа Бога. З півночі, з Волині увійшов у Брацлавщину на чолі 12000 польського війська краківський воевода Юрій Любомирський, що колись то, р. 1702, працював супроти Самуся з титулом коронного підкоморія. Любомирський виголошував у пустелі універсал, яким від імени Речі-Посполитої приймав Україну під свій заряд. Один з запорожських старшин, Перебийніс, написав супроти універсалу протест; він стояв на тому, що хоч Росія, з примусу Турків, і очистила Україну; але з сего ще не виходить, що її повинні заняти Поляки. Перебийніс виголосив, що Запорожці від імени султана, зайняли Україну, і вимагав, щоби Любомирський йшов собі геть з неї. Звісно, останній не звернув на сей протест жадної уваги — всю потугу Поповича та Перебийноса складало кілька сотень запорожців, — але, не вважаючи на нерівність сили, козаки пробували оборонятися. Вони напали біля Погребищ на передовий польський відділ і побили его. Але коли Любомирський з'явив ся зо всім своїм війском, то нічого вже було змагати ся, і запорожці рушили у південні степи. Ще деякий час вони насакаували на Україну невеличкими гуртами і турбували Поляків; але наслідки сего не мали чого небудь поважного. Так р. 1713 колишній прилуцький полковник, Горленко, заняв на час Брацлав. Сотник Швачка з'явив ся у Богуславі і похваляв ся на Трипілля. А сі проби, через малу численність запорожців, швидче можно визнати за демонстрацію, ніж за справжні походи. Горленко мав тільки

*) Матеріали Судієнка, т. II. стор. 347 та 355; Краткое летоизобразительное описание стор. 91; теж див NN. ССХС. стор. 763; ССХСІ. стор. 768 та ССХСVІІІ. стор. 781.

250 козаків, а Швачка одну сотню. На останку, коли р. 1713 Туреччина остаточно уклала умову; то запорожці втратили всяку надію на її допомогу і повинні були зректись від західної України*).

Таким чином на все у сій країні зникло козацтво, яке Палій та его співробітники на час відновили у попередній его формі, відповідній народному розумінню. Протест Перебийноса та Погребищанська бійка — се останнє змагання щезаючої козаччини з Поляками**). Тепер Поляки zostали ся повними та єдиними хазяїнами плодючої пустелі. Ледві де-не-де понад краєм zostало ся трошки людности. Так по колись багатій та людній могилівській волости, що zostавала ся ще на Подділю, за кордоном України, zostало ся з жінками та дітьми усього 76 душ, — а колись то вона ставила цілий полк. Сам Могилів над Дністром, що колись-то славив ся крамаретвом та був складом краму, що з Туреччини, Молдавії та Волині везли до Росії та Польщі, тепер мав усього на всего християн та жидів 142 душі***). Управитель київського католицького єпископа, що р. 1714 прибув приймати уряд у Хвастівщині, не знайшов тут ні душі, а у другій великій єпископській волости — Чорногородській zostало ся тільки вісім чоловіка* *). Регіментар Галецький, що вже перейшов на службу до Августа II, і якого

*) Матеріали Суденка, т. II. стор. 50 та 52; Otwinowski, стор. 190, теж див. Н. ССХСІІ. стор. 770.

***) На правобережжі від козаччини zostала ся одна тільки назва — яку пані засвоїли своїм надвірним міліціям та челяди. Значні дідичі південно-західного краю: Потоцькі, Любомирські, Ржевускі й ин. у продовж ХVІІІ. віку мали зичай держати на економіях значні заборонні відділи, які складали ся з селян, залеглих від тих же економій. Сі відділи були почесною сторожею біля самого пана. Сі відділи виконували панські розпорядки що до домініальної поліції а, як пан забажає, то инколи підчас війни посилали ся й на допомогу військови Речи-Посполитої. Ся міліція, що заступила місця попередних надвірних шляхотських корогов, задержала назву козаків. Міліціями кермували сотники, яких вони самі обирали а пан затверджував; на чолі-ж усеї надвірної міліції стояв шляхтич, що звав ся полковником. Звісно окрім назви та убрання надворна козаччина не мала нічого спільного з попередньою козаччиною, яка була вільною, володівшою землею та мавшою самосуд, земською верствою.

***) Див. Н. ССХСІІ. стор. 769.

* *) Див. Н. ССХСV. стор. 773.

виражено з польським військом на зимівлю у київське вовводство, не міг не тільки по всій Україні, але навіть і по частині Полісся, що на південь від Тетерева, розставити на постій 1200 жовнірів. У сльозливому листі до шляхти київського вовводства, яка і дала єму постій по безлюдній країні, він писав: „Ви вирядили кілька сотень кінниці на постій в Україну і прислали до мене реєстр димарів у пустелі... ви постаралися вишхнути на глум військо у неоселені місця. Призначили у Вільск 28 чоловіка жовнірів, тоді як у містечку тільки три чоловіка мешканців; у Мирнополь — тридцять шість чоловіка жовнірів, тоді як у нему тепер немає і живої собаки; штаб мій ви поставили у цілком пустих: Бердичеві та Слободищах; надсилаєте мені постійовий лист у Карпівці та Мошни, — у ті Мошни, де вже 30 років немає й собаки. Потрудіть ся-ж, милостиві пані, прибути от-сюди та самі перевірте мої слова“. Шляхтичі, певне, повинні були визнати усю правдивість сих скарг, бо згодилися видати Галецькому на удержання війська 55000 золотих, аби тільки він не харчував єго коштом залюдненого Полісся*).

Значить, шляхта знов панувала на Україні, — але у історичній долі шляхти був відомий фаталізм, який складав ся з того-ж самого, з чого складав ся й громадський устрій шляхти. Повернувшись у спустілі села, шляхта повинна була дбати о те, щоби скликати сюди робочий люд; а до сего-ж люду вона не могла завести інших відносин, як тільки панські. Шляхта тямала тільки один рід робітників — закріпощених рабів. Шляхта надавала собі повне самовласте над особою, добром, совістю та вірою сих рабів. Таким чином зазиваючи назад та готуючи задля втікшої людности попередні кріпацькі відносини, шляхта сама викликала та зміцняла ворожу для неї народну силу; а не викликати її шляхта була неспроможна. Селяни справді повертали ся; їх привабляли дочасні пільги панських слобід; але коли скінчили ся речинці і довело ся коритись повній шляхотській сваволі, то тоді то й повинна була спалахнути народна реакція. Ся реакція і стає єдиним внутрішнім життям західної України до самого кінця

*) Дпв. NN. CCXCVI. стор. 775 та CCXCVII. стор. 777.

XVIII. в. Реакція ся повинна була шукати точку опори, бо козаччини вже не було, і знайшла її у новій зміненій формі протесту - у Гайдамаках. Не дурно, у перший же рік, як Поляки опанували над Україною, — на пустому степу почали вже збиратись невеликі купи ріжного збіговиска, що їздили по пустим селищам межі Немировом та Васильковом і жили ся з грабіжки крамарських валок*). Сим юрбам, з початку дуже маленьким і виключно зайнятим розбоєм, призначено було згодом потроху опанувати почуттєм народної маси і зробити ся осередком народної реакції супроти шляхти. Гайдамакам довело ся відограти таку-ж саме ролю, яку у кінці минулого та початку теперішнього віку довело ся відограти у Сербії Гайдукам, — вони стали заживком селянського а т народного поветання.

(Виято з II. тому, 3-ої частини „Архиву Юго-западної Росії“, виданого київською комісією задля розбору давних актів.)

*) Див. N. ССХСІV. стор. 772.

АЗБУЧНИЙ ПОКАЖЧИК

імен особових і географічних, згаданих в XVII. і XVIII. т. Рускої
Історичної Бібліотеки^{*)}

„Мазепа і Мазепинці“ і монографії В. Антоновича
„Останні часи козаччини на Правобережжі“.

А.

- Абазин, полковник; XVII: 87, 92, 97, 105, 109; XVIII: 171, 173, 205, 210, 225, 237, 238.
- Август II., король польський; XVII: 97, 100, 108, 109, 111, 115, 116, 119, 120, 121, 123, 128—131, 135, 136, 142, 145, 165, 184; XVIII: 202, 203, 209, 243, 264, 272.
- Австрія, XVII: 75; XVIII, 124.
- Адлерфельд історик; XVII: 160, 197; XVIII: 39, 40.
- Азія, XVIII: 47.
- Азовська кріпость; XVII: 170.
- Азовське море; XVII: 62; XVIII: 50.
- Азов, м.; XVII: 59, 62—65, 75, 169, 170; XVIII: 105.
- Акмечет (Симферопіль) м.; XVII: 43.
- Асак, господар сотні коз.; XVIII: 193.
- Аларт, моск. генер.; XVIII: 66.
- Алешки, м.; XVIII: 91, 122.
- Альтранштадт, замок; XVII: 142.
- Англичани, нарід; XVII: 78.
- Англія, з. XVIII: 30, 118—119.
- Андріяш, полковник; XVIII: 43.
- Андрущенко, сотник; XVIII: 185.
- Анна Іванівна цариця; XVIII: 122.
- Анненков, бригадир; XVIII: 14, 97.
- Анненков, стрілецький полковник, XVIII: 19, 20, 29.
- Антонович Антін; XVIII: 113.
- Апостол Данило, миргород. полк. XVII: 17, 116, 120, 125—127, 144, 147, 179, 189, 192; XVIII: 36, 40, 41, 83, 120, 195.

*) Цифри арабські означають сторони тому, м. = місто або містечко р. = ріка, с. = село, з. = земля.

- Апраксін, XVII: 145; XVIII: 10, 23.
- Арсеній, патріарх серб. XVII: 14.
- Архангельск, м.; XVIII: 68.
- Ассаул Іван, сотник; XVIII: 252.
- Ахмет III султан; XVIII: 106.
- Ахтирка, м.; XVII: 29; XVIII: 46.
- Б.**
- Баба, м.; XVIII: 102.
- Бавер, моск. генер. XVII: 151, XVIII: 67.
- Бахмач, м.; XVII: 159, 176, 184; XVIII: 35, 41.
- Бахмут, м.; XVII: 169.
- Бахчисарай, м. XVII: 50; XVIII: 144.
- Бальчик, р. XVII: 55.
- Баранович Лазар, архієп. XVII: 12.
- Барановський, польск. полков. XVII: 120.
- Барін, підполков. царс. війск. XVIII: 61.
- Бар, м.; XVII: 105; XVIII: 226.
- Барятинський, князь воевода, XVIII: 180, 183.
- Басаня, м.; XVII: 22.
- Батирза мурза; XVII: 43.
- Батурин, м.; XVII: 7, 9, 11, 13, 25, 27, 29, 30, 33, 37, 40, 60, 76, 77, 107, 112, 113, 115, 118, 123, 125, 137, 144, 148, 158, 176, 177, 179, 182; XVIII: 14, 15, 19, 20, 25, 26, 34, 35, 215.
- Башмаков, підполковник XVIII: 61.
- Безпалый, отаман; XVII: 169.
- Бендери, м.; XVIII: 70, 71, 76, 77, 184, 187, 188, 266.
- Берда, р.; XVII: 43—45, 48.
- Бердичів, м.; XVII: 104, 122, 123; XVIII: 143, 193, 219, 257, 269, 273.
- Березань, с.; XVII: 12.
- Бережани, м.; XVIII: 235.
- Березина, р.; XVIII: 1.
- Берестечко, м.; XVIII: 64.
- Берестова, р.; XVII: 8, 63.
- Берлиці, с.; XVIII: 230.
- Биевський, післанець Мазепи; XVII: 186.
- Бистрицький, управитель Мазепи; XVIII: 12—14, 17, 109.
- Битюг, р.; XVII: 158.
- Бихів, м.; XVII: 117, 118, 149.
- Бишів, м.; XVIII: 163, 189, 269.
- Біла Криниця; XVII: 134, 184.
- Біла Церква, м.; XVII: 5, 86, 98, 101—105, 109—113, 119, 122, 164, 166, 167, 193, 197, XVIII: 143, 177, 217, 218, 226, 240, 241, 242, 246—250, 266.
- Білий Камень, м.; XVII: 126.
- Білки, м.; XVIII: 69.
- Білогородка, с.; XVII: 89.
- Білогородська орда; XVII: 130.
- Білогородчина; XVIII: 151.
- Білоцерковка, м.; XVII: 127.
- Білоцерківщина, м.; XVIII: 1.
- Бішенковичі, м.; XVII: 178.
- Бобинін Василь, дяк; XVII: 17.
- Бог, р.; XVII: 103, 121, 129, 130; XVIII: 238, 243.
- Богачка, с.; XVIII: 262.
- Богданівка, с.; XVIII: 29.
- Богодухів, м.; XVIII: 115, 152.
- Богуслав, м.; XVII: 71, 87, 100, 102, 109; XVIII: 39, 171, 217, 261.
- Богуш Василь; XVII: 65.
- Болбот, канцелярист; XVIII: 11.
- Болгарія, з. XVII: 14.
- Болтаджі, везір; XVIII: 106.
- Бомбек Самсон, полковн.; XVIII: 264.
- Бонз, герб Мазепи; XVII: 1.

Борзаковський, протопоп; XVIII: 32.

Борзна, м.; XVII: 88; XVIII: 10, 14, 19.

Борисенко, сотник; XVIII: 251, 252.

Борисів, м.; XVII: 137.

Борис Михайло, дяк; XVII: 115, 116.

Борковський Василь, обозний, XVII: 6, 17, 27, 188.

Борове, с.; XVIII: 159.

Боровиця, м.; XVIII: 144.

Борухович, гадацький полк. і наказ. гетьман; XVII: 115.

Борсуковці, с.; XVIII: 216.

Борцагівка, с.; XVII: 197.

Борятинський, князь; XVII: 46, 47.

Брятський, монастир в Києві, XVII: 34.

Брацлав, м.; XVII: 87, 92; XVIII: 139.

Бресть литовський, м.; XVIII: 258.

Бржевський, дворянин; XVIII: 189.

Броди, м.; XVII: 28, 125, 126.

Бронки, с.; XVII: 161.

Брюховецький, гетьман; XVII: 183, 186.

Брюель Плятер, граф; XVII: 1.

Брянськ, м.; XVII: 63.

Буг, р.; XVII: 126.

Будищі (Великі Будища), м.; XVII: 22, 180; XVIII: 49, 52, 54, 59.

Бужин, м.; XVIII: 144.

Булавін Кіндрат, атаман донськ. XVIII: 161, 166—170.

Булига Максиміліян, полк. наказ.; XVIII: 153, 155, 161.

Бугович, генеральний асаула; XVIII: 96, 267.

Бутович Іван, військовий товариш; XVIII: 49, 97, 109.

Бутурлин, генер. XVIII: 96.

В.

Валмус, післанець Мазепи; XVII: 181.

Вазолон, козацький старшина; 102.

Варлаам, митроп. київс. XVII: 30.

Варовичі, с.; XVIII: 162.

Варшава, м.; XVII: 23, 28, 34, 107, 108, 117, 119, 124—126, 131.

Василевич-Галицький Михайло; XVIII: 34.

Васильків, м.; XVIII: 121, 144, 270, 274.

Ведмедиця, р.; XVII: 168.

Вейсбах, генер.; XVIII: 122.

Велике князівство литовське; XVIII: 40.

Великий Гаврило, сотник; XVIII: 196.

Величко, літописець; XVII: 4, 9; XVIII: 203.

Веляминов Зернов, полков. XVII: 193, 197, 198.

Венеціанська республіка; XVII: 14, 24.

Веприк, м.; XVII: 45.

Верещака, пан; XVIII: 217.

Верхотурє, м.; XVII: 127.

Вестов, коменд. ямбурск. полку; XVIII: 48.

Вечірка (Вечірченко) Яким, козак; XVII: 62.

Виборі, м.; XVIII: 77.

Виговський Іван, гетьман; XVII: 2, 113, 147, 186; XVIII: 84.

Вильгельм III, король англ.; XVIII: 30.

Вильно, м. XVII: 135.

Вильск, м.; XVIII: 273.

Винниця, м.; XVII: 92, 100, 147.

Висла, р.; XVII: 93, 96, 152; XVIII: 190.

Витебск, м.; XVIII: 183, 191; XVIII: 1.

- Вишгород, м.; XVIII: 270.
 Вишневецька, кн. Анна; XVII: 134.
 Вишневецькі, княжа родина; XVII: 1; XVIII: 116.
 Вишневецький кн. Константин, воевода белзький; XVII: 134.
 Вишневецький Михаїл, лит. вел. гетьман; XVII: 110.
 Вишневецький Януш, краківск. каштелян; XVII: 110, 145; XVIII: 223, 237.
 Відень, м.; XVIII: 152, 153.
 Вісельгорський, каштелян вол.; XVII: 149.
 Вільга Бальцер, Поляк; XVII: 94, 95; XVIII: 169, 196, 197.
 Вільна Слобода; XVII: 162.
 Вільний брід; XVII: 10.
 Возницин, післанець моск. у Відні; XVII: 15.
 Войнаровський Андрій, небіж Мазепи; XVII: 33, 133, 139, 157; XVIII: 13, 14, 20, 92, 114, 117.
 Войнаровський, зять Мазепи; XVII: 33.
 Войца Сербин, генер. осаула; XVII: 12.
 Волга, р.; XVIII: 35, 51, 121.
 Волинь, з.; XVII: 3, 87, 92, 124, 125, 130, 132, 139; XVIII: 8, 66, 151, 153, 179, 192, 193, 209, 241, 259, 272.
 Волинський Іван Федорович князь; XVII: 16.
 Волков, моск. резидент в Варшаві; XVII: 23.
 Волконський, воевода; XVII: 10; XVIII: 38.
 Волконський, кн. Григорій Семенович, генер.; XVII: 52; XVIII: 62, 72, 74.
 Вольський, Поляк; XVII: 132, 134.
 Волович, пан; XVII: 145.
 Волощина, з.; XVII: 164.
 Ворона, ватажок; XVII: 121.
 Вороне, урочище; XVII: 169.
 Вороніж, м.; XVII: 74, 76; XVIII: 26, 46, 50.
 Воронків, м.; XVIII: 144.
 Воронцов граф, канцлер; XVIII: 124, 125.
 Воронченко Овисим; XVII: 76.
 Ворскла, р.; XVII: 37, 47, 180; XVIII: 48, 58, 63, 65, 69, 92.
 Вуєхович, генер. суддя; XVII: 21, 22—24, 33.
 Велюнь, м.; XVII: 127.
- Г.
- Гавриїл, ректор. братського монастиря; XVII: 34.
 Гавронці, с.; XVII: 180.
 Гадяч, м.; XVII: 8, 47, 60, 84; XVIII: 3, 37, 43, 44, 59.
 Гайдара, р.; XVII: 168.
 Галаган Гнат, отаман; XVII: 143; XVIII: 41, 61, 62, 261.
 Галецький, пан; XVIII: 95, 97, 227, 266, 272, 273.
 Галицький Михайло Василевич, полков, гадяц.; XVII: 11, 14, 25, 26, 29, 31.
 Гамалія Андрій, осаула; XVII: 17, 21; XVIII: 24, 28.
 Гамалія Антін; XVIII: 68, 90.
 — Михайло, XVII: 21; XVIII: 48.
 Гамбург, м.; XVIII: 114.
 Гановер, з.; XVIII: 117.
 Гейсен, полков. моск.; XVII: 144.
 Гельм, команд. швед.; XVIII: 17.
 Геннінг, майор. XVIII: 7.
 Герасимко Андрій, полков.; 169.
 Германівка, с.; XVIII: 98.
 Гермелін, XVIII: 38, 54.
 Герцик Павло, полтав. полков.; XVII: 21, 49; XVIII: 24, 77, 102.

- Герцик Грицько; XVIII: 92, 114.
 — Іван; XVIII: 92.
 — Атанас; XVIII: 92.
- Гетьманщина, сторона; XVII: 37, 52, 54, 60, 72, 74, 81, 83, 84, 118, 129, 140, 143, 146, 161, 168; XVIII: 4, 22, 28, 37, 46, 47, 95, 111, 147, 150, 246.
- Гіллєнстєрна, команд. швед. XVIII: 17.
- Гладкий Ярема, отаман; XVII: 94, 95; XVIII: 164, 166, 197, 199, 200.
- Глуків, м.; XVII: 5, 31; XVIII: 27, 30, 32—34, 42, 49, 96, 103, 111, 262.
- Гоголь Остап, подільс. полков.; XVIII: 138, 139, 265.
- Голенки, с.; XVIII: 37.
- Голий, атаман; XVII: 169.
- Головчин, м.; XVIII: 1.
- Голтва, р.; XVII: 60.
- Гомолїнський Йоан, єписк. кнїв.; XVIII: 208.
- Гончариха, шлях; XVII: 120.
- Гончарівка, урочище; XVII: 159, 176, 182, 187.
- Гордїєнко Кость, кошовий; XVII: 80, 84, 86, 118, 130, 143, 16; XVIII: 50, 52—57, 115.
- Горки, м.; XVIII: 17.
- Горленко Дмитро, прилуц. полк.; XVII: 5, 71, 130—133, 144, 194; XVIII: 43, 78, 92, 102.
- Горленко Андрій; XVII: 133; XVIII: 48.
- Горн, швед. генер.; XVII: 125.
- Городниця, м.; XVIII: 165.
- Городище, с.; XVIII: 34.
- Городок, м.; XVIII: 13.
- Гречаний Яків, писар; XVIII: 68, 90.
- Грибовський Созонт, сїчовий писар; XVII: 53.
- Григораши Іван, волох; XVIII: 260.
- Григорович Григорій, канцелярист; XVIII: 68, 90.
- Гродно, м.; XVII: 132, 133, 135, 163.
- Гришка, наказ. гетьм.; XVIII: 196.
- Груна, м.; XVIII: 38.
- Гуляницький, полков.; XVIII: 184.
- Гурко, прозвіско Іалїя; XVII: 38, XVIII: 175.
- Гурковський Іван, піп; XVIII: 175.
- Гусак, кошовий; XVII: 23, 34, 39, 40, 43, 44, 52, 57, 58.
- Гусятин, м.; XVIII: 228.

Г.

- Галац, м.; XVIII: 77.
- Гданськ, м.; XVII: 123.
- Гедєон, митропол. кнївс.; XVII: 26.
- Гервазий, чернець; XVII: 55.
- Гіллєнкрок, швед. квартирмайстер; XVIII: 1, 18, 47, 60.
- Гінтер, генер. майор; XVIII: 47.
- Гіярн Урбан; XVIII: 2.
- Глембоцький, пан; XVIII: 159.
- Голїцин Василь, князь боярин; XVII: 5—7, 9, 12, 15, 16—21, 29, 30, 120, 144, 148, 149, 193; XVIII: 9, 11, 19, 23, 27, 35, 67, 111, 263, 266.
- Гольц, підполк. польск.; XVII: 98; XVIII: 69.
- Головін Федір, XVII: 77, 111, 113, 114, 120—123, 128, 137, 143, 144; XVIII: 209, 246, 253, 254, 264.
- Головкін Гаврило Іванович, канцлер моск.; XVII: 144, 147, 148, 157, 163, 167, 171, 179, 182, 190, 198; XVIII: 7, 11, 13, 30, 39, 40, 90, 97, 266.
- Грудзїнський, Поляк; XVIII: 109.

А.

- Дабажа, ватажок; XVII: 106.
 Дальгоф, швед. полков.; XVIII: 19, 37.
 Данія, з.; XVIII: 115.
 Дарієнко Михайло; XVIII: 196.
 Датков, моск. резидент в Польщі; XVIII: 165.
 Дворецький; XVIII: 54, 55.
 Демян, слуга Мазени; XVIII: 172, 173.
 Денгоф, пан; XVII: 152.
 Деревянко, полковник; XVIII: 228.
 Дерикалика, полков.; XVIII: 106.
 Деркуля, урочище; XVIII: 169, 170.
 Десна, р.; XVII: 63; XVIII: 9, 13, 14, 17, 19, 22, 28.
 Дзяун-бей, татарин; XVIII: 98.
 Диканька, с.; XVII: 178, 179, 190; XVIII: 52.
 Димер, м.; XVIII: 139.
 Дмитрашко, війск. товариш; XVII: 146.
 Діонізій, патріарх царгород.; XVII: 14.
 Дідковський, шляхтич; XVIII: 233.
 Дмитрашко Райч, полковн. пересл.; XVII: 12, 13.
 Дмитрівка, с.; XVIII: 37.
 Двіпро, р.; XVII: 8, 16, 23, 26, 37, 40—42, 46, 54, 56, 57, 59, 61—65, 67, 68, 81—83, 85, 89, 101, 102, 109, 119, 123, 124, 130, 148, 168, 178; XVIII: 22, 46, 59, 69, 71, 72, 103—105, 121, 129, 151, 153, 179, 260, 261.
 Двістер, р.; XVII: 103, 121, 129; XVIII: 97, 137, 173, 243, 260, 269.
 Довгополенко Клим; XVIII: 92, 102, 113.
 Долгорукий, князь Алексій Вас.; XVII: 70, 72, 108.
 Долгорукий Василь; XVII: 169, 170.
 Долгорукий Григорій Фед., царс. резидент в Варшаві; XVIII: 30, 31, 47, 50, 56, 104, 264.
 Долгорукий Юрій; XVII: 161.
 — Яков; XVII: 60, 67, XVIII: 10.
 Донська, княгиня; XVII: 134, 136—138, 141, 142, 147, 148, 153.
 Доморацький, польск. шляхтич; XVII: 25, 27.
 Дон, р.; XVII: 16', 168; XVIII: 10.
 Донець, р; XVII: 62, 168.
 Донці, козаки; XVII: 72, 167.
 Дорошенко Максим; XVIII: 107.
 — Петро, гетьман; XVII: 5, 28, 45, 62, 86, 163; XVIII: 85, 132, 133, 136, 137.
 Дравівка, с.; XVII: 71; XVIII: 142, 179.
 Драній Семен, атаман; XVII: 169, 170.
 Дрозденко (Дрозд) Василь; XVII: 163.
 Дроків, м.; XVIII: 4.
 Дружкович, регіментар; XVII: 93, 94; XVIII: 153, 160, 164, 192.
 Дубина, полковн. XVIII: 228, 237.
 Дубно, м.; XVII: 120, 132—134; XVIII: 260.
 Дука Олександр, госп. молд.; XVIII: 137, 133, 150, 151.
 Дука Кость, госп. молд.; XVIII: 139.
 Дунаївка, хутір; XVII: 25.
 Дунаївці, с.; XVIII: 228.
 Дурови, поміщики; XVII: 73.

Е.

Европа; XVII: 142.
 Евстратка, стрілець; XVII: 25.
 Евстратович Данило, майор;
 XVII: 143.
 Единкул, тур. кріпость; XVIII: 110.
 Ерестєферєське миза; XVII: 116.
 Есмань, р.; XVII: 21.
 Естляндия, з.; XVIII: 77.

Ж.

Жаботин, м.; XVIII: 142.
 Жабокрицький Діонісій, єписк.
 острожек; XVIII: 211, 212.
 Жадкович; XVIII: 96.
 Жванець, м.; XVII: 106; XVIII: 237.
 Жигмонт Август, король польск.;
 XVII: 1.
 Житомир, м.; XVIII: 172, 208.
 Жовква, м.; XVII: 27, 144, 148,
 154, 156.
 Жовківський, пан; XVII: 105.
 Журавський Іродіян, архиман-
 дрит; XVII: 34; XVIII: 50.
 Журахівський, наказний полков.;
 XVIII: 30, 36.
 Жученко, військовий товариш;
 XVIII: 49.
 Жученко Федір, полковник;
 XVII: 17, 21, 37.

З.

Забіла Данило Василевич, бун-
 чуковий товариш; XVII: 75;
 XVIII: 107.
 Забіла Степан, ніжинськ. полков;
 XVII: 17.
 Забіліха; XVII: 197.
 Забіяка, запорожець; XVII: 23.
 Завадовський, слуга Кочубея;
 XVII: 81, 180.

Завіша, воєвода минськ. XVIII:
 193.
 Загоровський, суддя земський;
 XVII: 4.
 Зажарський, післанець; XVIII:
 25.
 Заленський, єзуїт; XVII: 147,
 157—160, 178, 188; XVIII:
 5, 43.
 Залуський Андрій, єписк.; XVII:
 105; XVIII: 177.
 Замойський Францішок, ординат;
 XVIII: 193, 200, 201.
 Замость, фортеця; XVII: 132;
 XVIII: 260.
 Запороже, з.; XVII: 10, 37, 39,
 42, 49, 52, 63, 65, 81, 84, 88,
 92, 118, 119, 123, 161, 166;
 XVIII: 51.
 Зарицький Атанас, протоп. XVIII:
 33.
 Збараж, м.; XVII: 131; XVIII:
 143.
 Зборів, м.; XVIII: 100.
 Згура, Грек. післанець Мазепи;
 XVII: 171.
 Зеленський Дмитро полковник;
 XVII: 21, 194; XVIII: 90,
 190.
 Зеньків, м.; XVIII: 45.
 Зигів Іван Павл; XVII: 133.
 Зимець, полков. запор.; XVIII:
 58.
 Змієв Венедикт, післанець; XVII:
 17, 42.
 Золочів, м.; XVIII: 226.

И.

Искра, корсунський полковник
 і наказний гетьман; XVII:
 87, 91, 92, 97, 100, 103, 104,
 110—113, 130, 149, 178—180,
 182, 189—191, 198; XVIII:
 1, 49, 179, 210, 240, 242, 250,
 254, 259.

I.

Іван Алексієвич цар; XVII: 18
Іванківська волость; XVIII: 193.
Ізюм, м.; XVII: 169.
Ілниця, майво Ст. Лещинського;
XVII: 92, 105.
Інґрія, з.; XVII: 115; XVIII: 77.
Інгул, р.; (Великий Інгул);
XVIII: 79; XVIII: 74, 124.
Інгулець, р.; XVIII: 124.
Інфлянт, моск. генер.; XVIII:
4, 7, 48.
Ірпень, р.; XVIII: 169, 263.
Ісає, архимандрит; XVII: 14.
Іскрицький, Поляк; XVII: 25—
27, 95.
Іскрицький Василь, полк. XVIII:
165, 166, 169, 197, 199.
Іслям Гірей, хан; XVII: 80;
XVIII: 95.
Іслям Кермень, крінось; XVII:
60.
Іспалія, з.; XVIII: 44.
Італія, з.; XIII: 44, 119.

Й.

Йоаким, патріарх моск.; XVII:
18.
Йоан, священик Клевая;
XVIII: 211.
Йосипов (Осипов) Федір, полков.;
XVII: 178, 182, 183, 188;
XVIII: 38.

К.

Казань, м.; XVII: 149.
Каланчак, р.; XVII: 16.
Кама султан; XVII: 40, 43, 46,
48—51, 61.
Каленик, чернець; XVIII: 107.
Калинівка, с.; XVII: 96.
Калмики, народ; XVII: 151, 167;
XVIII: 65.
Кальміус, м.; XVII: 166.

Калюс, м.; XVII: 106; XVIII:
207.
Каменець, м.; XVII: 103, 105,
107, 121; XVIII: 184, 202,
214, 226.
К мен, мурз; XVII: 42.
Каміньский, комендант львівськ.;
XVII: 125.
Кампель, моск. бригадир; XVIII:
58.
Камянка, р.; XVII: 1; XVIII:
91, 122.
Камяний затоп, м. (фортеца);
XVII: 40, 42, 43, 45, 50, 52,
54, 56, 80, 86; XVIII: 61,
101.
Кандиба Андрій, канцелярист;
XVIII: 22, 141.
Кавів, м.; XVII: 150; XVIII:
96, 142, 144.
Каптан Гірей, хан крим.; XVIII:
122.
Карасевич, піп; XVIII: 254.
Карасубазар, м.; XVII: 80.
Карелія, з.; XVII: 115; XVIII:
77.
Карловиці, м.; XVII: 75; XVIII:
202.
Карло XII, король шведс.; XVII:
117, 124, 125, 131, 135, 138,
139, 142, 145, 161, 163, 168,
194; XVIII: 1, 2, 10, 14, 15,
18, 22, 38, 42, 45, 46, 49, 50,
60, 65, 68, 70, 82, 86, 89, 95,
104, 113, 209, 260, 266.
Карнаух, ватажок розбиш.;
XVIII: 228.
Карпівці, с.; XVIII: 273.
Катерина II, цариця; XVIII: 83.
Каушани, лїтня резид. хаца;
XVIII: 118.
Келеберда, м.; XVII: 83; XVIII:
58, 92.
Кендзеровський, покоєвий Ма-
зепи; XVIII: 28.
Кенїзен Фрїдрїх, арматний аса-
ул; XVIII: 15, 24, 26.

- Керекиша Криштоф, дворянин; XVIII: 217.
- Керпасівка, с.; XVIII: 252.
- Кизикермень, м.; XVII: 39, 42, 57, 59, 60, 67, 68; XVIII: 184, 186, 187.
- Кикин Олександр; XVII: 185.
- Київ, м.; XVII: 13, 25, 31, 33, 60, 101, 107, 109, 133, 139, 141—144, 148, 149, 153, 161, 163, 168, 186, 197; XVIII: 3, 9, 96, 98, 105, 121, 136, 142, 144, 176, 184, 193, 209, 244.
- Киевопечерська Лавра; XVII: 198; XVIII: 39.
- Кил'ян, козац. полковн.; XVIII: 168, 197.
- Кисляковський, запорожець; XVII: 23.
- Китайгородок; XVII: 47—50.
- Кишенка, м.; XVII: 82, 83.
- Кіньська річка; XVIII: 68.
- Клевань, м.; XVIII: 211.
- Кленково, урочище; XVII: 166.
- Клинці, с.; XVIII: 161.
- Клитинський Михайло, дворянин; XVIII: 217.
- Кл'яковштрем, секретар Карла XII; XVIII: 74.
- Кобилив, с.; XVIII: 161.
- Кобляки, м.; XVII: 22, 49; XVIII: 69.
- Ковалівка, м.; XVII: 180.
- Кованько Петро, полтав. полков. суддя; XVIII: 99.
- Кованько, сотник; XVII: 183, 188, 189.
- Кодак, фортеця; XVII: 8, 134, 166, 168; XVIII: 61.
- Кодима, р.; XVII: 94; XVIII: 188.
- Кожухівський охотн. полков.; XVII: 168, 170, 180, 181; XVIII: 43, 67, 70.
- Козій Ріг, урочище; XVII: 65.
- Козлів (Евнаторія), м.; XVII: 64, 106.
- Козлів, м.; XVIII: 237.
- Коломак, р.; XVII: 5, 8, 17, 63. — слобода; XVII: 180, XVIII: 49.
- Кольцо Массальский, генер.; XVII: 78, 79.
- Комарницька, волость; XVII: 84.
- Кондаченко, козак; XVII: 186.
- Кондрат, спільник Петрика; XVII: 43, 45.
- Конисский Георгій, писатель, еписк.; XVIII: 85—89.
- Конотоп, м.; XVII: 27, 111.
- Константинів, м.; XVIII: 142, 216, 226, 237.
- Контський Марти; XVIII: 233.
- Коренець, с.; XVIII: 42.
- Корнилович, Захарій, епископ переясл.; XVIII: 32.
- Королівка, с.; XVIII: 164.
- Короп, м.; XVIII: 15, 20.
- Коростишів, м.; XVII: 101.
- Корсунь, м.; XVII: 5, 54, 71, 86, 100, 102; XVIII: 39, 133, 142, 179, 267, 268.
- Корсун, ватажок; XVII: 121.
- Корчевський Осип, староста житомир.; XVIII: 220.
- Косагов Григорій, воввода; XII: 10.
- Косинський; XVIII: 107.
- Космаха, рукав ріки; XVII: 68.
- Косович Григорій, війт межиріцький; XVIII: 212.
- Косовський, післанець; XVII: 103.
- Кость Великий, ротмістр; XVII: 181.
- Котарський Іван, скарбник черниг.; XVIII: 162, 167.
- Котельва, р.; XVIII: 58.
- Котельня, слобода; XVII: 103, XVIII: 193.
- Коцел, пан; XVII: 112, 113.
- Кочубей Василь, писар; XVII: 17, 21, 30, 38, 39, 51, 77, 172,

- 173, 175—184, 187—193, 197, 198; XVIII: 1, 52.
- Кочубей Василь Василевич, син.; XVIII: 49.
- Кочубейвна Мотря; XVII: 172—175, 190.
- Кочубейха; XVII: 176, 177, 181; XVIII: 49.
- Кочюрівка, с.; XVII: 21.
- Кошовата, м.; XVII: 120.
- Краків, м.; XVII: 117, 127.
- Красна Лука; XVIII: 44.
- Красний Колядин, с.; XVIII: 36.
- Красний Кут XVII: 180, 188.
- Касноярк, м.; XVIII: 31.
- Крейц, швед. генер.; XVIII: 48.
- Кременець, м.; XVII: 126.
- Кременчук, м.; XVII: 61; XVIII: 91.
- Крива Лука, с.; XVII: 169.
- Кримска держава; XVII: 46.
- Крим, з.; XVII: 8, 11, 15, 24, 29, 34, 39—41, 43, 45, 49, 50, 53—55, 57, 58, 70, 80, 185; XVIII: 57, 70, 124, 256.
- Криницький, дворянин; XVIII: 163.
- Криса Герасим, атаман кошовий; XVII: 80, 86.
- Кроківський Йосиф, ігумен; XVII: 33; XVIII: 11, 32.
- Кропотов, полков.; XVIII: 72, 74.
- Крузе, швед. генер.; XVIII: 58.
- Крунецька волость; XVII: 118.
- Кузьменко Василь, кошов. атаман; XVII: 52, 56, 57.
- Кузьмин, м.; XVIII: 216, 217.
- Кулаковський, начальник ватаги; XVII: 71.
- Куніцький, шляхтич; XVIII: 154—155.
- Кутиський Барабаш Тимотей, полков. козац.; XVII: 96, 97; XVIII: 200, 205.
- Кухарі, с.; XVIII: 193.
- Л.**
- Лабуня, маєток Любомирських; XVIII: 207.
- Ладизин, м.; XVII: 109.
- Ладожське озеро; XVII: 128.
- Лазука Прокоп. запорожець; XVII: 23, 24.
- Ласківці, с.; XVIII: 217.
- Ластівці, с.; XVII: 106.
- Лебедин, атаман; XVII: 162; XVIII: 40, 43, 89.
- Лебедин, м.; XVII: 29.
- Левашев, підполковник; XVII: 82, 83, 103.
- Левенгавт, швед. генер. корпусний; XVIII: 1, 2, 4, 7, 70, 71.
- Левенець, полтавс. полков.; XVII: 167, 170; XVIII: 36, 39.
- Левко, сотник; XVIII: 196.
- Лейонтгельм, швед. майор; XVII: 125.
- Ленчинський, підкарбій; XVII: 171.
- Леонтій, піп; XVII: 76.
- Лентичів, м.; XVIII: 228.
- Лещинський Станіслав, король польск.; XVII: 105, 130—132, 134—139, 141, 145, 147, 153, 154, 156—161, 163, 165, 168, 171—172, 178, 194; XVIII: 5, 8, 9, 22, 38, 40—42, 45, 66, 90, 114, 118, 122, 264.
- Ливонія з.; XVII: 113; XVIII: 4.
- Лизогуб Андрій, війск. товариш; XVIII: 49.
- Лизогуб Юхим Евфим, бунчужний; XVII: 17, 21, 65.
- Лизогуб Семен; XVII: 68, 90.
- Яків, полковн. черниг. XVII: 17, 21, 59, 62—64, XVIII: 135.
- Лиман; XVII: 63.
- Липницька, стариця; XVII: 24, 32.
- Лисовський Федір, гадяч. протопоп; XVIII: 107.

- Лисаянка, м.; XVII: 86, 100, 101; XVIII: 96, 141.
- Литва, з.; XVII: 113, 129, 132, 135—137, 140, 142; XVIII: 3, 4, 260.
- Лібекер, генер. швед.; XVII: 196, XVIII: 2, 27.
- Ліброт, генер.; XVIII: 37.
- Ліпохой, післанець; XVII: 162, 167.
- Лісне, м.; XVII: 10.
- Ліфляндія, з.; XVIII: 141; XVIII: 1, 3, 77.
- Ловицький Лаврентій, шляхтич; XVIII: 162, 167.
- Ломиковський, ген. бунчужний; XVII: 25, 147, 194; XVIII: 4, 5, 11, 12, 16, 43.
- Ломиковські; XVIII: 92, 111.
- Лончинський Криштоф, полковник; XVIII: 161, 162.
- Лохвиця, м.; XVII: 61; XVIII: 29, 37, 38, 48.
- Лоўці, с.; XVII: 106; XVIII: 137.
- Лубни, м.; XVII: 56; XVIII: 29, 90.
- Лукаїнов Йоан, свящ.; XVII: 90; XVIII: 243.
- Луцк, м.; XVIII: 223.
- Лучинченко, сотник; XVII: 162.
- Львів, м.; XVII: 107, 125, 126, 131, 144; XVIII: 133, 215, 221, 233, 241, 260.
- Лєдуховський Францішок волин. каштел.; XVIII: 221—224.
- Любар, м.; XVII: 124; XVIII: 230, 256, 258.
- Любовицькі, дворяни; XVIII: 162.
- Любомирські, пани; XVII: 169, 120, 122, 124; XVIII: 193, 234, 236.
- Любомирський Бронім, велик. корон. гетьман; XVII: 103, XVIII: 232, 233, 235, 253, 254.
- Любомирський Юрій, кор. обозний; XVII: 105, 110, 120.
- Любомирський Юрій, кор. підкоморій; XVII: 100, 129, 137; XVIII: 223.
- Людвик XIV, король франц.; XVIII: 30.
- Льешни, м.; XVIII: 144.
- Лятєркрона, швед. генер.; XVII: 3, 4, 7.
- Лятава, с.; XVII: 106; XVIII: 237.
- Ляховичі, м.; XVII: 136, 137.

М.

- Магдалина ігуменя; XVII: 32, 33, 157, 188.
- Мазєна Колединський Іван, Степанович, гетьман; XVII: 1—7, 9—11, 13—21, 24—33, 35, 39, 42, 44, 46, 55, 56, 59, 61—76, 89, 92, 95, 99, 102, 104, 107, 108—115, 117—125, 127, 128—150, 153—168, 170—179, 184—188, 190, 191, 193; XVIII: 1—24, 27—43, 45—48, 50—61, 66, 68—84, 87—92, 105, 113, 117, 119, 120, 150, 175, 179—188, 194, 197, 207, 209, 215, 232, 242—247, 249, 250, 253, 254, 257—262, 266.
- Мазєпа Колединський Микола, шляхтич предок Мазєпи Івана; XVIII: 1, 34.
- Мазєнинці, с.; маєток Мазєпи; XVII: 1, 5.
- Майєрфельд, швед. генер.; XVIII: 2, 38.
- Макошин, с.; XVII: 21.
- Макошинська пристань; XVIII: 13.
- Максимович Димитрій Петрович, війск. канцелярист; XVII: 123.

- Максимович Іван генер. осаул; XVII: 197; XVIII: 10, 43, 67, 90, 102.
Максимович Йоан, архієп. XVIII: 32.
Максимович Федір, син Дим.; XVIII: 109.
Макуха полковн.; XVIII: 165.
Мандрика, сотник; XVII: 129.
Манько, полковн.; XVIII: 169.
Маріянна (Витуславка) своячка Мазепи; XVII: 15.
Маркович Андрій, сотник; 23, 24.
Марльборо, герцог; XVIII: 145.
Матроська слобода; XVII: 170.
Мацевський, боярин; XVIII: 216.
Маяків, м.; XVII: 169.
Маячка, с.; XVII: 47, 48, 50; XVIII: 58.
Мглин, м. XVII: 196.
Межибож, м.; XVII: 105; XVIII: 226, 237.
Мелашка, послана Мазепи; 174.
Мена, м.; XVIII: 19.
Менько, карик. запор.; XVIII: 61.
Меньшиков, кн. Олександр; XVII: 130, 139—142, 146, 147, 195; XVIII: 9, 13, 14, 19—27, 35, 49, 53, 66, 71, 260, 263, 268.
Межинський, офіцер; XVIII: 153.
Мидошак, полковн.; XVII: 106.
Микитин Ріг, урочище; XVII: 79; XVIII: 124.
Миклашевський, полков. стародуб.; XVII: 22, 22, 112, 113, 118, 136.
Миньск, м.; XVII: 135, 136, 137; XVIII: 260.
Минніх, генер. фельдм.; XVIII: 122, 123.
Миргород, м.; XVIII: 37.
Мировичева Пелягія Захарівна; XVIII: 115, 116.
Мирович Василь Іванов, переясл. полк.; XVIII: 115.
Мирович Василь Яковл.; XVIII: 116.
Мирович Димитрій Іванов XVIII: 115.
Мирович Іван Іванов. полков. переясл.; XVII: 71, 111, 123, 125, 127, 136, 137.
Мирович Петро Федорович, секретар цариці Єлисавети; XVIII: 116.
Мирович Яков Федорович; XVIII: 116.
Мирович Федір Іванович, генер. бунчужний; XVIII: 92, 109, 113, 116, 123.
Мирон наказний гетьм. Могиленка; XVII: 67; XVIII: 140, 158.
Миронівка, с.; XVII: 88; XVIII: 183.
Мирошіль, м.; XVIII: 273.
Михайлівка, слобода; XVII: 11, 29, 30.
Миусский городок; XVII: 75.
Многогрішний Демян гетьм.; XVII: 13, 41, 193.
Могила, козак; XVIII: 154—156.
Могилів, м.; XVII: 106, 117, 133; XVIII: 1, 237, 272.
Мокієвский; київ. полк. XVII: 63, 65, 114, 133; XVIII: 181.
Молдавія, з.; XVII: 88, 92; XVIII: 124, 132, 133, 137, 151, 152, 154.
Молочні Води, р.; XVII: 43—46, 48.
Морея, півострів; XVII: 14.
Москаль Андрюшка, курін. атаман; XVII: 86.
Москаленко Гарасько, бурмістр; XVIII: 59.
Москалі (Великоросси) нарід; XVII: 6, 10, 16, 17, 37, 39,

- 40—42, 46 49, 59—61, 67, 68, 72, 82, 43, 93, 102, 116, 118, 119, 127, 128, 133, 136, 142, 156, 164, 170, 186; XVIII: 7, 14—17, 26, 27, 32, 36, 42, 45, 51, 55, 57, 64, 66, 67, 69—72, 102, 103, 105, 111, 120, 121, 123, 144, 250.
- Москва, м.; XVII: 5, 8, 10—13, 15, 17, 18, 20—25, 27—32, 35, 37, 38, 50, 56—58, 64, 77, 93, 118, 127—129, 140, 177, 183; XVIII: 26, 68, 90, 111, 115.
- Москва, Московщина (Россія) з.; XVII: 5, 13, 14, 24, 40, 41, 43, 45, 51, 53, 61, 68, 80, 82, 86, 93, 98, 116, 127; XVIII: 83, 85, 101, 105, 113, 119, 122, 129, 130, 137, 144, 146, 152, 176, 192, 231, 242, 249, 263, 260, 271.
- Мотовилівка, с.; XVIII: 193, 270.
- Мошни, слобода; XVII: 71; XVIII: 96, 141, 179, 273.
- Мугамет IV; XVIII: 133.
- Мурабет Кермень, кріпость; XVII: 60.
- Муравський шлях; XVII: 64.
- Мурашка, ватажок; XVIII: 135.
- Муртаза ага, визір турец. XVIII: 98.
- Мустріт Кермень; XVII: 60.
- Мятин, с.; XVIII: 222.
- Н.**
- Незуленко, сотник; XVII: 121.
- Наливайко, сотник; XVIII: 252.
- Напуга, післанець Палія; XVII: 95.
- Нарва, м.; XVII: 114; XVIII: 250.
- Народичі, м.; XVIII: 159.
- Наталія Кирилівна, цариця; XVII: 52.
- Нахимович, післанець Мазепи; XVIII: 41.
- Нахимовський Фед.; XVIII: 92, 113, 114, 116, 123.
- Нева, р.; XVII: 118, 128.
- Немирич Юрій, пан; XVIII: 84.
- Немирів, м.; XVII: 86, 90, 92, 104, 109, 121; XVIII: 137, 142, 144, 170, 274.
- Неплюєв думний, дворянин; XVII: 131, 137.
- Неплюєв Леонтій Романович боярин; XVII: 10, 19, 20.
- Несвиж, м.; XVII: 135, 136.
- Нестулей, полков. запор.; XVIII: 52.
- Нехворощ м.; XVII: 47; XVIII: 58.
- Низ; XVII: 79.
- Никанор, монах; XVII: 176, 177.
- Никополь. м.; XVII: 79.
- Ничипор, сотник; XVIII: 167.
- Ніс Іван, прилуц. полков.; XVIII: 25, 34.
- Ніжин, м.; XVII: 61; XVIII: 1, 36, 47, 50.
- Ніжинський, пан; XVIII: 217.
- Німан, р.; XVII: 125, 126, 127.
- Німці, нарід, XVII: 125, 127.
- Новгород Сіверський, м.; XVII: 196; XVIII: 9, 13, 29.
- Новий Санжарів; м. XVII: 37; XVIII: 58, 59.
- Нові Млини, м.; XVIII: 20.
- Ногаї, нарід; XVIII: 121.
- Новобогородськ, м.; XVII: 10, 13, 48, 78; XVIII: 101.
- Новогрудок, м.; XVII: 142.
- Новоконстантинів, м; XVIII: 228.
- Нордберт, швед. історик; XVII: 125, 160; XVIII: 67, 68, 70.
- Нуредин, султан; XVII: 53—55, 59.
- О.**
- Обидовський, небіж Мазепи;

- XVII: 31, 33, 99, 114, 172, 180.
 Обмачів, с.; XVIII: 20.
 Оболоня, м. XVIII: 19, 20.
 Овруч, м.; XVIII: 159, 220, 269.
 Огінський, кн., польний гетьм. литов.; XVII: 184.
 Озеров, офіцер; XVIII: 182.
 Озерянський Атаназий; XVII: 29.
 Олекса, сотник; XVII: 120; XVIII: 251.
 Олександр Македонський; XVIII: 46.
 Олександр Михайлович, цар; XVII: 27, 147; XVIII: 130, 135.
 Олексій Петрович, царевич; XVIII: 33.
 Оленівка, с.; XVII: 158, 159.
 Олика, м.; XVIII: 215.
 Омельченко, Мих. полк. пал'їв. коз.; XVII: 101, 122, 127; XVIII: 39, 255.
 Омелянович Михайло, полков білоцерк.; XVIII: 259, 261, 263.
 Онисимович, обозний; XVIII: 36.
 Опошня, м.; XVII: 67; XVIII: 38, 46.
 Орель, м.; XVII: 8, 47, 60, 63; XVIII: 141, 148.
 Орлик Пилип, генер. писар; 134, 136—139, 142, 147, 153—159, 161, 193—195; XVIII: 4, 5, 9, 12—14, 16, 38, 43, 78, 79, 81, 91—97, 99, 105, 112—114, 117, 119, 120, 121—123, 267, 270, 271.
 Орлівка, м.; XVIII: 16.
 Орчик, р.; XVII: 8.
 Орша; XVIII: 136.
 Остзейський край; XVII: 115.
 Острог, м.; XVIII: 132.
 Острогоржськ, м.; XVII: 64.
 Остроч, с.; XVII: 21.
 Отвіновський, історик; XVIII: 238.
 Очаків, м.; XVII: 63—66, 70, 79, 91; XVIII: 75, 92, 104, 184, 187.
- П.**
- Паволоч, м.; XVII: 89, 90, 120, 123, 130; XVIII: 142, 144, 183, 193, 210, 253, 257, 269.
 Палавка, кріноость; XVII: 59.
 Паллядий, коз старшина; XVII: 102, 103.
 Палій Семен Пилипович, хвастів. полк. XVII: 59, 62, 71, 78, 87—95, 97—113, 120—123, 127—129; XVIII: 50, 80, 82, 170, 173, 178, 181—212, 215, 216, 225—227, 232, 234, 242—244, 248, 251, 253—257, 262, 266, 268.
 Палій Федір; XVII: 88.
 Панорівка, с.; XVIII: 14.
 Пархоменко Грицько, коз. XVIII: 42.
 Пасек, польск. писатель; XVII: 2, 3.
 Паткуль, швед. генер.; XVII: 109, 126; XVIII: 247—249.
 Пашковський, охоти. полк.; 45.
 Перебийніс, ватажок; XVIII: 8, 271, 262.
 Переволочна, м.; 43, 54, 63, 81; XVIII: 58, 69, 71, 90, 92.
 Перекоп, м.; XVII: 16, 27, 40, 42, 50, 69.
 Перемишль, м.; XVIII: 179.
 Переп'ятиха, урочище; XVII: 119; XVIII: 121, 135.
 Переяславці, городяни; XVII: 25.
 Петербург, м.; XVIII: 17, 120.
 Петрик (Петро Ів. також Іваненко) війск. канцелярист; XVII: 37—40, 41, 43—58, 61

- 81, 84, 94; XVIII: 29, 150.
Петрівка, с.; XVIII: 65.
Петро І. Алексієвич, цар; XVII: 17, 19, 20, 29, 32, 62, 64, 65, 66, 72, 74—76, 82, 85, 115, 119, 120, 128, 131, 133, 135, 139, 140, 143, 145, 153, 163, 168, 179; XVIII: 2, 8, 9, 10, 30, 34, 42, 44, 50, 63, 64, 66, 67, 72, 78, 79, 81, 82, 84, 88, 89, 100, 106, 121, 232, 247, 256, 262, 266, 269, 270.
Петропавлівська кріпость XVIII: 114.
Пилипівка, с.; XVII: 188.
Пирха, шляхтич; XVIII: 251, 252.
Підлисне, с.; XVIII: 12.
Пінер граф, швед. канцлер; XVIII: 1, 13, 19, 45.
Пісковатий брід; XVII: 10.
Пісчник Максим сотник; XVII: 64.
Плотнича слобода; XVII: 170.
Побуже, з.; XVII: 110.
Погар, м.; XVIII: 19.
Погрібки, с.; XVIII: 21, 23.
Погребиці, с.; XVIII: 271.
Подністриянина, сторона; XVII: 110, 120.
Поділля, з.; XVII: 35, 87, 105—107, 119; XVIII: 134, 209, 223—227, 236, 239, 241, 243, 258, 272.
Позвань, м.; XVII: 126.
Покотило Яків, полковник сердюцький; XVII: 68; XVIII: 90.
Покуть, з.; XVIII: 151.
Полісся, з.; XVIII: 71, 86, 87, 91, 93, 94, 107, 126; XVIII: 97, 135, 139, 140, 152, 153, 176, 185, 194, 197, 198, 201, 209, 242, 243, 260, 270, 273.
Полонне, с.; XVII: 123, 137; XVIII: 231.
Полтава, м.; XVII: 37, 47, 49, 52, 55; XVIII: 39, 60, 63—65, 87, 88, 262.
Польща (Реч Посполита, Корона) з.; XVII: 2—5, 7, 13, 23—29; 31—34, 66, 75, 85, 86, 88, 91—93, 95, 97, 100, 101, 113, 119, 128, 129—132, 139, 146, 147, 157, 198, 202—205, 209, 216, 232, 234, 241, 257, 258, 264, 272.
Полуботок Павло Леонтій, черниг. полк. і наказний гетьман; XVII: 133; XVIII: 30, 31, 34, 81, 82, 120.
Поляки (Ляхи) нарід; XVII: 8, 13, 15, 23—25, 30, 37, 41, 44, 46, 66, 76, 78, 92, 94, 95, 99, 101, 104, 106, 107, 113, 115, 118, 121, 124, 125, 127, 131, 158, 166; XVIII: 3, 42, 45, 85, 95, 124, 129, 134—136, 139, 140, 143, 146, 150, 177, 193, 199, 200, 237, 242, 245—251, 253, 256, 264, 272.
Полянські, поміщики; XVII: 73.
Понятовський ген резидент Станіслава Лещинського, при шв. королю; XVIII: 7, 8, 74, 114.
Попович (Самійлович); XVII: 41, 271.
Поросючка, дворець Мазепи; XVIII: 34.
Потоцький Антін, підстолій; XVIII: 164.
Потоцький Іван, дворянин; XVIII: 161.
Потоцький Осип, київ. воєвода; XVII: 110, 120, 171; XVIII: 95, 219, 235, 251, 266.
Потоцький Фелікс гетьман; XVIII: 215.
Потоцький Францішок староста оvrуцький; XVIII: 220.
Потоцький Ямів, староста хмельницький; 103, 104, 110, 130, 131, 220, 235.
Почеп, м.; XVIII: 19.
Повцький, дворянин; XVIII: 164.

Прилуки, м.; XVII: 60, 61; XVIII: 29, 37, 47, 48.
Прокопович Сава; XVII: 17.
Прокіп підданець; XVII: 96.
Пропойск, м.; XVII: 184; XVIII: 3.
Протасєв Семен; XVII: 85; XVIII: 11.
Протасєв Хедір стольник; XVIII: 106.
Прусня, з.; XVII: 133.
Прут, р.; XVIII: 101.
Псьол, р.; XVII: 61.
Пеков, м.; XVII: 114.
Пушкаренко, каніве. полков.; XVIII: 141.
Путивель, м.; XVII: 13, 47.
Пятка, м.; XVII: 104.

Р.

Радомишль, м.; XVIII: 193, 199.
Радосовиці, квартира швед. короля; XVIII: 1.
Ракочий, семигор. князь; XVII: 145.
Раставиця, р. XVII: 89.
Раткове, с.; XVIII: 237.
Ржевський, воєвода; XVIII: 136.
Ржищів м.; XVIII: 144.
Ревель, м.; XVIII: 77.
Ревуський, корон. референдар; XVII: 125, 126
Редичі, дворяни; XVIII: 159.
Рев, р.; XVIII: 119.
Рев, моск. генер.; XVII: 141.
Реншильд швед. фельдмаршал.; XVII: 184; XVIII: 2, 18, 51, 65, 66.
Реутинці, с.; XVII: 76, 77.
Решетилівка, м.; XVIII: 57.
Рибне, м.; (Острогожеськ); XVII: 64.
Рига, м.; XVIII: 117, 132.
Рингош, старшина коз. XVII: 102.

Рогов Федір, піддячий; XVII: 126.
Родостамов, дяк; XVIII: 30, 31.
Розумовський, гетьман; XVIII: 83, 124, 125.
Ромни, м.; XVII: 22; XVIII: 3, 37, 38, 40, 43, 44.
Ромодановський, князь, кнїв. воєвода; XVII: 24, 33; XVIII: 134.
Рончковський, дворянин; XVIII: 164.
Рон, моск. генер.; XVII: 132.
Роптїв; XVII: 137.
Ропуха, ватажок; XVII: 86.
Рубан Семен, кошовий отаман; XVII: 58.
Рувим, сербський єпископ; XVII: 185.
Ругодив, (Нарва); XVII: 115.
Рудницький, арендатор дібр львівського митрополита; XVIII: 193.
Румелія, з.; XVII: 14.
Румянцев, граф; XVIII: 175.
Русинович, міщанин; XVIII: 187.
Рутковський, дозорець; XVII: 38.
Руциць Дамян, реґіментар; XVII: 103, 104; XVIII: 219.

С.

Сава, шурина Палія; XVII: 88; XVIII: 176, 193, 199, 264.
Савиці, с.; XVIII: 48.
Савич Василь, лубенсь. полков.; XVIII: 32.
Сагайдачний Грицько, кошовий; XVII: 10.
Сажка, писар; XVII: 23.
Саксонія, з.; XVII: 139, 142, 147, 154.
Салоніки, (Солунь) м.; XVIII: 121.
Салтикова Дівиця, м.; XVII: 6; XVIII: 11.
Салтов, м.; XVII: 72.

- Самара, р.; XVII: 8, 10, 11, 16, 17, 38, 41, 43, 45, 47, 60, 79, 126.
- Самбур, с.; XVII: 21.
- Самійленко Яким; XVII: 76.
- Самійлович Іван, гетьман; XVII: 5, 6, 8, 9, 11—13, 19, 25, 37, 127, 172, 193; XVIII: 23, 134—136, 139, 140, 148—151, 153, 245.
- Самусь, брацлавск. полковник; XVII: 87, 92, 97, 100—112, 120, 122, 130; XVIII: 170, 179, 193, 200, 210, 212, 220, 225, 232, 234, 240, 243, 244, 246, 250, 251, 258—261.
- Сап, р.; XVII: 152.
- Сапіга Павло князь; XVIII: 101.
- Сапіги, пани; XVIII: 117.
- Сатанів, м.; XVIII: 226.
- Сьвічка Леонтій, лубен. полков. XVII: 17, 21.
- Свищев, с.; XVIII: 216.
- Святайло Іван, єввященик; XVII: 178, 183, 188—192.
- Сейм, р.; XVIII: 24, 26.
- Селім Гірей, хан; XVII: 40, 51, 53.
- Сендомір, м.; XVII: 129, 131.
- Сенча (Сінча) м.; XVIII: 38.
- Сербія, з.; XVII: 14.
- Сергієвський, м.; XVII: 99, 100.
- Симашко, пасинок Палія; XVII: 88, 98, 103, 105, 123—127; XVIII: 176, 227, 255.
- Симонченко Яків, наказн. кошовий атаман; XVIII: 56.
- Сисой Левко, запор. післанець; XVII: 42, 45.
- Сібір, з.; XVII: 30, 52, 84, 117; XVIII: 50, 53, 57, 68, 262.
- Сівек, м.; XVII: 13, 31, 62.
- Сіява, м.; XVIII: 252.
- Січ (Запороже); XVII: 10, 11, 22, 23, 34, 36—41, 43—45, 50, 52—54, 57, 60, 63—75, 78, 79, 85, 118, 143, 146, 167; XVIII: 51, 266.
- Скипора, дворянин; XVIII: 164.
- Скорич, полков. XVII: 106; XVIII: 228.
- Скоропадський Іван, гетьман; XVII: 76, 184, XVIII: 35—42, 49, 50, 82, 90, 96, 97, 110, 112, 262, 264, 265, 267, 268, 270.
- Скорунський Юревич, шляхтич; XVIII: 161, 167.
- Скотин, начальник моск. відділу; XVII: 83.
- Славтна, р.; XVIII: 169.
- Сліпий Федор, сотник; XVIII: 190.
- Слободзея (слобідська Україна) з.; XVII: 11, 72, 164, 168; XVIII: 37, 46, 95, 99.
- Слободвище, м.; XVII: 104, 273.
- Слуцк, м. XVII: 137.
- Случ, р.; XVII: 93, 131; XVIII: 169, 191, 194, 201.
- Сьміла, м.; XVIII: 37.
- Смоленськ м.; XVII: 182, 183, 188, 190, 191; XVIII: 3, 10.
- Соболь, ротмістр; XVII: 31.
- Соболєвський; XVIII: 20.
- Собєський Яков; XVII: 145.
- Ян (Ян III) король поль.; XVII: 86—88, 91, 96, 97, 100, 112, 134, 138; XVIII: 134, 138, 152—157, 170, 202.
- Собєскі; XVII: 122.
- Сож; р. XVII: 115, 116.
- Сокаль, м.; XVII: 143, 226.
- Соколька м.; XVIII: 58, 69, 144.
- Солка, с.; XVII: 28.
- Соловій Михайло, полков. XVIII: 135.
- Соловієв ротмістр; XVII: 31.
- Соломон, чернець; XVII: 27—31:
- Солонина Андрій; XVII: 76, 77.
- Сергій полковн.; XVII: 13, 65, 187.
- Сольдан, швед. коміс.; XVIII: 54.

- Сорока, м.; XVII: 90; XVIII: 195.
- Сорочинський Петро, ватажок; XVII: 80; XVIII: 57, 61.
- Сорочинці, м.; XVIII: 38, 40.
- Сотник Аксентій, полковн. XVII: 106.
- Софія, царівна; XVII: 15, 18.
- Ставецький, шляхтич; XVIII: 200.
- Стайки, м.; XVII: 115; XVIII: 143, 270.
- Старий Константинів, м.; XVII: 106, 131.
- Стародуб, м.; XVII: 36, 196; XVIII: 3, 4, 6, 7, 13, 14, 27.
- Стахович, сотник; XVII: 143.
- Стецький, пан; XVII: 96.
- Стецько, козак; XVII: 35.
- Стремоухови, поміщики; XVII: 73.
- Стрижавка, с.; XVIII: 228, 243.
- Стрільця; XVII: 64.
- Студениця, с.; XVIII: 155, 228.
- Стягайло, полковник; XVIII: 153.
- Сузьський, шляхтич; XVIII: 228.
- Сулешов, керман мурза; XVII: 16.
- Сулима Іван, генер. хоружий; XVIII: 40.
- Сурин Ремітіян суддя каштуровий; XVII: 96; XVIII: 170, 194.
- Сусла, стародубський житель; XVII: 66, 67.
- Сухановський Іван, генер. хоружий; XVIII: 107.
- Суховівко, гетьм.; XVII: 81.
- Сенявський Адам, польний гетьман; XVII: 107, 109, 111, 150, 164; XVIII: 233, 235, 240, 241, 246, 247.
- Сянок, м.; XVIII: 179.
- Т.**
- Таваньск, кріпость; XVII: 60, 65, 66, 68.
- Таваньск острів; XVII: 60, 67, 65.
- Таганрог, м.; XVIII: 105.
- Тамара, переясл. полковн. XVIII: 30.
- Тавський Антін, білоцерк. полк. XVII: 88, 146; XVIII: 175, 255, 259, 264, 265, 266, 270.
- Тарло, пан; XVII: 171, 172.
- Тамари (Орда) нарід: XVII: 8, 10, 11, 15, 16, 17, 22—24, 27, 34, 35, 40, 42—45, 47—49, 51, 53—59, 61—62, 64, 72, 78, 80, 81, 86, 87, 91, 106, 124, 167; XVIII: 54, 97, 98, 119, 121, 142, 151, 153, 177, 183, 184, 234.
- Текелій, угорек. ватажок; XVIII: 153.
- Тетерів, р.; XVIII: 98, 185, 208, 273.
- Тетеря Павло, гетьман; XVII: 2.
- Тикич, р; XVIII: 157.
- Тикоцин, м.; XVII: 126.
- Тишкевич Карл, шляхтич; XVIII: 162—164, 189, 190.
- Тишко сотник; XVIII: 185.
- Тобольск, м.; XVII: 31.
- Толстой, генер.; 170; XVIII: 20, 50.
- Томек, м.; XVII: 127.
- Торе, м.; XVII: 169.
- Третяк Фед. сподвижник Орлика, XVIII: 92, 113.
- Трехтемирів, м.; XVII: 115; XVIII: 92, 143.
- Тригуб, ватажок; XVII: 105.
- Трипілле, м. XVII: 93, 115; XVIII: 121, 143, 270, 271.
- Трипольський, пан; XVIII: 159.
- Трощинський, гадяцький полков. XVII: 56, 180, 181.
- Тукальський Нелюбович Осип, митропол.; XVIII: 130, 132, 184.
- Тургенєви, поміщики; XVII: 73.

Туреччина (Порта) з. XVII: 5, 14, 15, 24, 50, 58, 75, 78, 90, 97; XVIII: 2, 66, 71, 72, 86, 96, 101, 104, 105, 108, 109, 111, 113, 118, 124, 130—134, 137, 224, 235, 264, 266, 272.
Турки, нарід; XVII: 14, 59, 60, 63, 65, 68, 69, 78, 81, 86, 90, 95, 97, 124; XVIII: 50, 56, 100, 101, 105, 109; 119, 121, 124, 120—133, 135, 136—139, 142, 143, 152, 177, 183, 200.
Тураєвський, сотник; XVIII: 30.
Тясми, р.; XVIII: 143, 157, 187.

У.

Україна (Україна Русь) з.; XVII: 1, 5, 7, 11, 12, 20—25, 27, 28, 32, 35, 36, 37, 39, 40—44, 47—51, 53—56, 58, 61, 62, 65, 66, 72—82, 84—88, 91, 95, 97, 102, 103, 107, 109, 112, 113, 115, 116, 119, 123, 124, 127, 129, 134, 137, 139, 142, 144, 145, 155, 158, 162, 164, 175, 178, 183, 190, 194, 195; XVIII: 1—3, 5, 9, 27, 28, 32, 35, 37, 40, 42, 49, 51—55, 57, 62, 64, 66, 68, 81, 83—87, 92, 96, 97—99, 101, 104, 105—108, 111, 113, 120, 124, 125, 129—135, 137, 143, 146, 153, 174, 225, 241, 246, 260, 264, 266, 268, 271, 273, 274.

Українці-Русини, нарід; XVII: 10, 15, 18—25, 27, 29, 44, 50, 51, 53—55, 57, 60, 61, 65, 66, 71, 78, 82—86, 92, 99, 112, 116, 119, 123, 129, 133, 142, 146, 159, 162; XVIII: 5, 7—9, 17, 28, 29, 37, 51, 55, 57, 62, 67, 82—87, 89, 92, 107, 121, 129, 256.

Українцев Омелян, думний дяк; XVII: 19, 30, 75, 130, 165.

Улас, сотник; XVIII: 196.
Улашин Якуб, шляхтич; XVIII: 7, 8, 9.
Улезко Яків, суддя генер.; XVIII: 135.
Умань, м.; XVII: 86; XVIII: 98.
Униц, с.; XVIII: 193.
Уразова, р.; XVII: 169.
Устрялов, історик; XVII: 30.
Ухань, м.; XVII: 121.
Уша, р.; XVIII: 221.
Ущиця, м.; XVII: 106; XVIII: 237.

Ф.

Федько кошовий атаман; XVII: 40, 43.
Федорович Данило, полк. черниг.; XVIII: 162.
Фальбовський, польський пан; XVII: 3, 4.
Филярет, чернець; XVIII: 107.
Фінляндія, з.; XVII: 196.
Франція, з.; XVIII: 30.
Фридрикевич Криштоф пасишок Мазени; XVII: 5.
Фридрикевичева вдова, опієля жінка Мазени; XVII: 5.
Фріксель, швед. історик; XVII: 196.

Х.

Халецький, староста мозире.; XVII: 117, 118.
Ханенко, гетьман; XVIII: 85, 132, 133, 135, 139.
Харків, м.; XVII: 72; XVIII: 39.
Харлинські, дворяне; XVIII: 163, 189, 190.
Хвастів, м.; XVII: 88—91, 94, 95, 97—99, 102—104, 125, 164, 176, 179; XVIII: 177—179, 183—185, 193, 197, 199, 201, 205—207, 209—211, 216, 227, 253, 257, 263, 269.

Хмельницький Богдан, гетьман; XVII: 6, 7, 36, 40, 42, 44 — 46, 51, 80, 100, 105, 144, XVIII: 17, 85, 86, 92, 100, 129, 130, 134, 143, 146—148, 173, 178, 194 215, 265.

Хмельницький Юрій, син Богдана гетьм.; XVIII: 2; XVIII: 137.

Ходоровська, панї; XVIII: 228.

Хойники, м.; XVIII: 167.

Холмска земля; XVIII: 259.

Хоментовский, воевода мазов.; 145.

Хопер, р.; XVII: 168.

Хорол, р.; XVIII: 48.

Хотин, м.; XVIII: 134.

Християнштадт, м.; XVIII: 113.

Христинівка; XVIII: 164.

Ц.

Цаповельский взуїт; XVII: 105; XVIII: 226.

Цариченка; м. XVII: 47, 48; XVIII: 54.

Царгород, м.; XVII: 14, 50, 75; XVIII: 50, 101, 104, 108, 132, 133, 137.

Циклер Іван, стольник; XVII: 17.

Циганчук, полк. обозний у Палїя; XVII: 111.

Цївський, реґіментар; XVII: 98; XVIII: 207.

Ч.

Чалий, атаман запор; XVII: 63, 64.

Чалїєнко Михайло; XVII: 32.

Червона Рувь, з.; XVII: 87, 92, 124; XVIII: 259, 267.

Черкаси, м.; XVII: 32; XVIII: 96, 142, 144.

Черкасск, м.; XVII: 168, 170.

Черкеси, нарід; XVII: 40, 68, 140, 167; XVIII: 48.

Чернигів, м.; XVII: 133, 196; XVIII: 2, 121.

Чернухи; XVII: 22.

Чеснок, племінник Палїя; XVIII: 176, 255.

Четвертинський Юрій князь; XVII: 12, 25; XVIII: 42.

Чеховський, шляхтич; XVIII: 167.

Чечель, сердюцький полков. XIII: 15, 23, 24.

Чигирин, м.; XVII: 51, 54, 79, 86, 115, 150; XVIII: 39, 132, 136, 142, 144.

Чигирин дуброва; XVIII: 261.

Човганьск, м.; XVIII: 143

Чора Мурза; XVII: 91.

Чорна Долина; XVII: 16.

Чорне Море; XVII: 62, 64; XVIII: 50.

Чорниш Іван, полков.; XVII: 133; XVIII: 107.

Чорнобил, м.; XVIII: 197 199.

Чабаров, царс. стольник; XVII: 34.

Чуйкевич Василь, канцелярист війск.; XVII: 21.

Чуйкевич генер. суддя; XVII: 184, 189; XVIII: 43.

Ш.

Шакловитий, посланець; XVII: 15, 18.

Шарпило, кошов. атаман; XVII: 58, 59.

Шафіров, царс. віцеканцлер.; XVII: 133, 183, 191; XVIII: 101, 108, 109.

Швачка, сотник; XVIII: 271, 272.

Шведи, нарід; XVII: 85, 107, 113, 116, 119, 124, 125, 127, 134, 154, 156; XVIII: 1, 2, 7, 14, 16, 17, 27, 42, 48, 51, 55, 57, 62—64, 65—67, 69—76, 88 94, 107, 113, 246, 247.

Швеція, з.; XVII: 75, 98, 113, 114, 117, 118, 119.

Шевлюга; XVIII: 7.
Шембек, пан; XVII: 131, 145.
Шереметев Борис Петро, київ
воевода; XVII: 46, 47, 59, 60,
63, 76, 77, 139, 141; XVIII:
9, 23, 48, 49, 58, 62, 63, 268.
Шидловський бригадир; XVII:
169; XVIII: 219.
Шнигірей, м.; XVII: 66.
Шаркови, поміщики; XVII: 73.
Шірінбей; XVII: 53, 59.
Шкуратов Петро; XVIII: 134.
Шлеск, з.; XVII: 123.
Шліппенбах, швед. генер.; XVII:
116.
Шпак Федір, ватажок; XVII:
106, 110, 121; XVIII: 228,
237, 252, 258, 260.
Штетин, м.; XVII: 137.
Шульц, царск. полков.; XVII:
151.
Шумлянський єпископ львівск.
XVII: 25, 28, 30.

Щ.

Щербан, господар волоський XVII:
14.
Щербина, атаман запор.; XVII:
79.
Щука литов. підканцлер; XVIII:
40.
Щуровский Апостол, полковн.;
XVIII: 165 - 167, 195.

Є.

Єзерський, шляхтич; XVIII. 231.
Єлець Хведір, дворянин; XVIII:
105, 170, 185, 193.
Єлець київський крамар; XVII:
23.

Єнисейск, м.; XVII: 127; XVIII:
116, 257.

Ю.

Юсуф паша, везір; XVIII: 106.

Я.

Яблонський, шляхтич; XVIII:
161.
Яблоновський Ян, руський вое-
вода; XVIII: 233.
Яблоновський кор. гетьман; XVII:
98, 99; XVIII: 40, 200, 201,
205, 206.
Яблоновський, пан; XVII: 187.
Яворський Стефан, митрополит
рязанськ.; XVII: 134, 136,
154; XVIII: 33, 81, 117.
Ягорлицький Стецик, гетьм.;
XVII: 94.
Ядлівка, с.; XVII: 21.
Языков, курєр царський; XVII:
30.
Яковенко Василь, кошовий;
XVII: 68.
Яковлев, полковн.; XVIII: 60—
62.
Якубовський, пан; XVIII: 159,
164.
Ямполь, м.; XVII: 62, 168.
Ян Казимір, король польск. XVII:
1, 2, 4, 5, 26; XVIII: 87, 100.
Яременко, лохвицький сотник;
XVIII: 38.
Яришів, м.; XVII: 106; XVIII:
237.
Ясинський Варлаам, митропо-
лит київський; XVII: 33.
Яси, м.; XVIII: 138.
Яценко Петро, післанець Кочу-
бея; XVII: 177, 183, 188, 189.

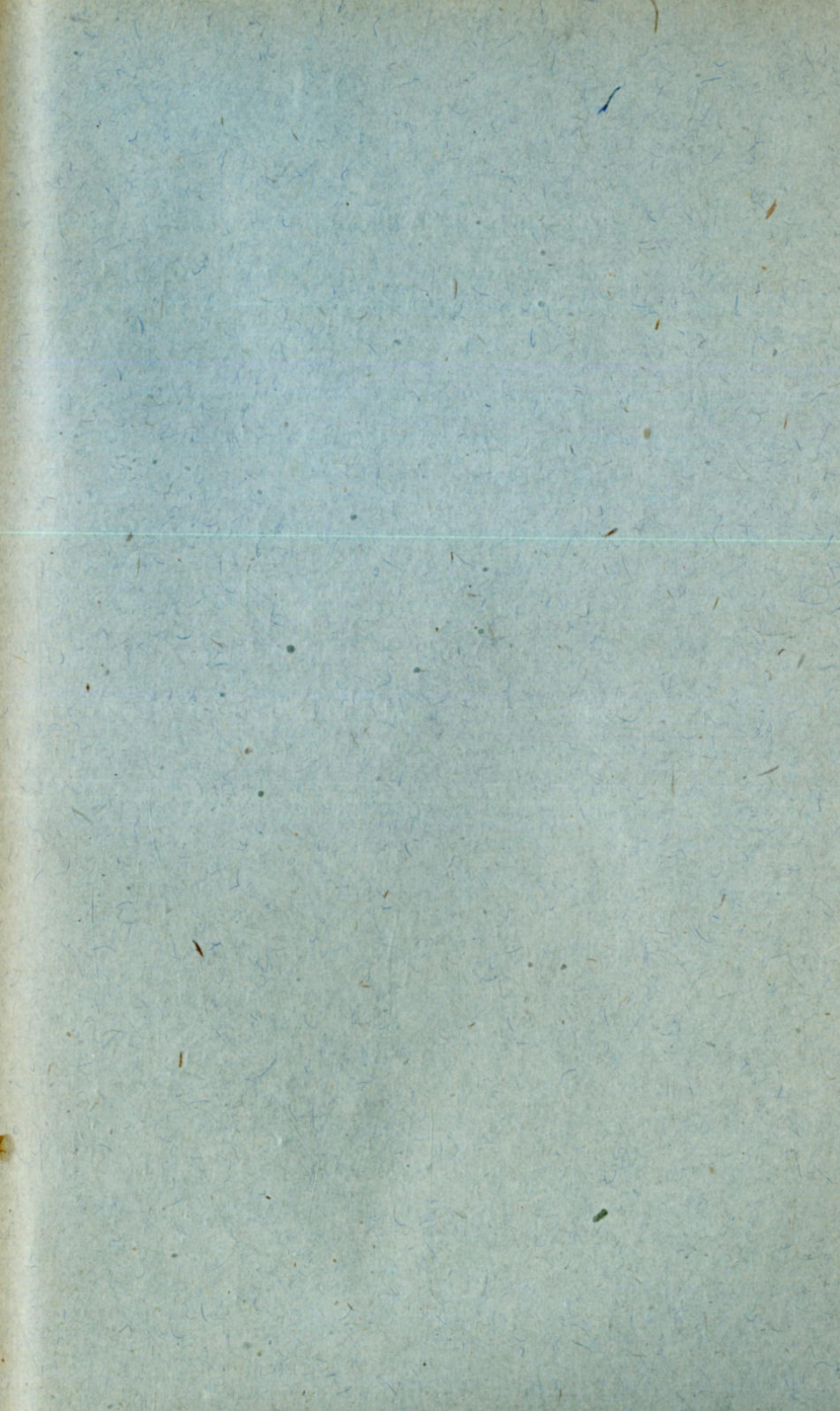
**Спис важніших похибок друкарских спостережених
в XVII і XVIII томі Рускої Історичної Бібліотеки.**

Том XVII.

Стор.	5 стрічка	10 з долу	місто	Коломакош	читай Коломаком.
" 12	"	15 з гори	"	Україну	" Україну.
" 21	"	12 "	"	бунчужкому	" бунчужкому.
" 76	"	12 з долу	"	з Полякам і	" з Поляками і
" 86	"	14 з гори	"	Ровуха	" Ровухи
" 101	"	9 з долу	"	Коростошові	" Коростишові
" 102	"	1 "	"	Ривтому	" Ривтошу
" 103	"	3 з гори	"	Богу	" Бугу
" 110	"	10 з долу	"	Побожі	" Побужі
" 125	"	1 "	"	Алеж так	" Алеж не так
" 160	"	13 з гори	"	Норберт	" Нордберт
" 166	"	6 "	"	Іотовкін	" Іоловкін

Том XVIII.

Стор.	29 стрічка	5 з гори	місто	Деньдорфа	читай Дальдорфа.
" 50	"	16 "	"	Товетий	" Толстой
" 58	"	8 "	"	Савжаром	" Санжаровом
" 68	"	1 "	"	Гамалій	" Гамалія
" 161	"	13 з долу	"	Булиса	" Булига
" 212	"	3 "	"	Братановський	" Братковський
" 225	"	6 "	"	polskiego	" podolskiego

1890
И 83 669/11-**РУСКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА виходить у Львові.**

Передплата на оден том брошурований без пересилки 1 р. 20 кр., з пересилкою франко 1 р. 25 кр., — рекомандованою 1 р. 35 кр. Передплата на два томи оправні в англійске полотно з золоченим витиском з пересилкою рекомандованою 3 р. 10 кр., без пересилки 2 р. 85 кр.

РУСКОЇ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ вийшло досі :

- Том I. **Істория Руси** Стефана Качали, ціна 1 р. 50 кр. (з пересилкою 1 р. 55 кр.)
Том II. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. I, ціна 2 р. (з пересилкою 2 р. 10 кр.)
Том III. **Княжий Період України-Руси** до смерти Володимира Мономаха, Д. Іловайского Т. I, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
Том IV. **Княжий Період України-Руси** Д. Іловайского до князювання Данила Галицького Т. II, ціна 1 р. 80 кр. (з пересилкою 1 р. 85 кр.)
Том V. **Монографії до історії Галицької Руси** М. Смирнова, М. Дашкевича і Д-ра І. Шараневича, ціна 1 р. 50 кр. (з пересилкою 1 р. 55 кр.)
Том VI. **Істория Великого Князівства Литовского** В. Антоновича і Д. Іловайского, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
Том IX. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. II. **Богдан Хмельницький** том I., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
Том X. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. III. **Богдан Хмельницький** том II., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
Том XI. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. IV. **Богдан Хмельницький** том III., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
Том XII. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. V. **Богдан Хмельницький** том IV., ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
Том XIII. **Історичні монографії** М. Костомарова Т. VI. **Гетьманованне Івана Виговского і Юрія Хмельницького**, ціна 1 р. 60 кр. (з пересилкою 1 р. 65 кр.)
Том XIV. **Руїна**, істор. монографія М. Костомарова ч. I. **Гетьманованне Бруховецького** ціна 1 р. 40 кр. (з пересилкою 1 р. 45 кр.)
Том XV. **Руїна**, істор. монографія М. Костомарова, ч. II. **Гетьманованне Многогрішного**, ціна 1 р. 30 кр. з пересилкою 1 р. 35 кр.
Том XVI. **Руїна**, істор. монографія М. Костомарова ч. III. **Гетьманованне Самійловича**, ціна 1 р. 50 кр. з пересилкою 1 55 кр.
Том XVII: **Мазепа**, історична монографія М. Костомарова ч. I. Ціна 1 р. 50 кр. (з пересилкою 1 р. 55 кр.)
Том XVIII: **Мазепа**, часть II історична монографія М. Костомарова і **Остарні часи козаччини на Правобережжі**, монографія В. Антоновича. Ціна 1 р. 80 кр. (з пересилкою 1 р. 85 кр.)
Друкують ся :

Том XIX і XX: **Гайдамаччина і Коліївщина**, історичні монографії Антоновича і Шульгина.

Передплату найлучше переслати переказом під адресою : Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, ул. Академична Ч. 8.

9003